

Karácsonyi Dávid

UKRAJNA
VIDÉKFÖLDRAJZA

TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGFÖLDRAJZI TANULMÁNYOK 4.

Az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének
kiadványsorozata



Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar
Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék
(1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.)

Karácsonyi Dávid

UKRAJNA
VIDÉKFÖLDRAJZA

TREFORT KIADÓ

Az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének kiadványsorozata

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. (2005): *100 éve született Mendöl Tibor* – Emlékkötet.
2. (2008): *Völter Edina: Magyarország keleti és nyugati határmenti kistérségeinek helyzete és perspektívái a rendszerváltozást követő években.*
3. (2009): *Közép-magyarországi mozaik*

A kötetet szerkesztette:

SZABÓ SZABOLCS

A kötet Karácsonyi Dávid azonos című PhD. értekezésének felhasználásával készült.

ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Doktori Iskola,
Földrajzmeteorológiai Program

Témavezető:

DR. PROBÁLD FERENC (DSc)

Opponensek:

DR. HORVÁTH GERGELY (CSc)

DR. RUDL JÓZSEF (CSc)

A szerkesztőség elérhetősége:

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C

tel.: 06-1/381-2117; fax: 06-1/372-2529

honlap: <http://geogr.elte.hu/TGF/index.htm>

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
ELMÉLETI ALAPOK, A VIZSGÁLAT ADATAI	11
<i>Szakirodalmi előzmény és háttér</i>	11
<i>A vizsgálat adatforrásai és adatai</i>	59
<i>Eddigi eredmények, hipotézis az ukrán vidék differenciáltságára</i>	73
A VIDÉKIESSÉG JELLEMZŐI UKRAJNÁBAN	75
<i>Mi tekinthető vidékies térségnek Ukrajnában?</i>	75
<i>A vidék népessége és települései</i>	80
<i>A vidéki térségek a fekvés és a „sűrűség” tükrében</i>	90
<i>A vidéki térségek mint gazdaságilag hátrányos helyzetű területek</i>	98
A KOMPLEX VIDÉKTIPIZÁLÁS	119
<i>A rajonok tipizálása – a klaszteranalízis</i>	137
VIDÉKIES RÉGIÓK UKRAJNÁBAN	145
<i>A klaszteranalízis eredményeinek földrajzi interpretációja</i>	145
<i>A vidékies térségek arcolata</i>	147
ÖSSZEGZÉS	165
FELHASZNÁLT IRODALOM	167
<i>Közzetett hivatkozások</i>	183
ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	187
SUMMARY	
Rural Geography of Ukraine	199
Choice of subject	199
The structure of the thesis	199
Methodology	200
Results	201
Conclusions	202
РЕЗЮМЕ	
География сельской местности Украины	205

<i>Актуальность проблемы</i>	205
<i>Структура работы</i>	206
<i>Методология</i>	206
<i>Результаты</i>	208
<i>Заключение</i>	209

„... a nagyvilág szemében szerves részei voltak a szovjet birodalomnak... de nem részesülnek a tiszteletteljes figyelemben sem, ami a legnagyobb örökösét s a birodalom nagyhatalmi állásának jogutódját, Oroszországot övezi...”

(Hajdú-Moharos József, 1995)

BEVEZETÉS

Miért épp’ Ukrajna? – tehetnénk föl a kérdést a kötet elején. A válasz nem egyszerű, túl kell, hogy mutasson azon a „szimpla” regionális földrajzi hitvalláson, hogy minket ez a térség érdekel vagy hogy ennek vizsgálatára akartam szentelni a doktori kutatás éveit. Ukrajna kutatása – és általában a kelettel való kapcsolattartás – az elmúlt húsz esztendőben – az általános társadalmi-politikai irányváltás hozományaként – háttérbe szorult hazánk földrajzi életében, ezért egy ilyen téma „felvállalása” még akkor sem helytelen, ha a hazai geográfiában sok tekintetben általánossá vált – meglehetősen szűklátókörű – vélekedés szerint „a külföldet kutassák a külföldiek” (Probáld F. 1995, 56–57. o., 1999, 255. o.). Nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy a hatalmas társadalmi-gazdasági potenciállal bíró szomszédunk, Ukrajna, „legalább fele részben” Európa felé igyekvő ország. Szerepe, jelentősége – ettől függetlenül is – felértékelődőben van mind szűkebb hazánkban, Magyarországon, mind tágabb otthonunkban, az Európai Unióban, ezért stratégiai megfontolásból is kötelessége a hazai földrajztudománynak Ukrajnával foglalkozni. A Magyar Tudományos Akadémia egyre nagyobb figyelmet szentel a térség iránt, a FÁK országok vizsgálata 2007 óta hivatalosan is a stratégiai kutatások szintjére emelkedett. A keleti kapcsolatok felélesztése, keresése egyre intenzívebb. Ennek keretében készült el a Földrajztudományi Kutatóintézetben Ukrajna angol nyelvű atlasza (Kocsis K. szerk., 2008), a Regionális Kutatások Központjában az Oroszország kötet (Horváth Gy. szerk., 2008)¹ vagy indult el a Világgazdasági Kutatóintézetben a *Kelet-Európa Tanulmányok* című folyóirat.

Ukrajna hatalmas ország, Oroszország után a legnagyobb földdarabot birtokolja az öreg kontinensen, népességének nagysága is számottevő, a közép- és kelet-európai térségben csak Németország és Oroszország előzi meg. A szomszédunk, mégis viszonylag keveset tudunk erről az országról. Kiváló agrárpotenciállal, jelentős számú vidéki népességgel rendelkezik, ahol a mezőgazdaság jelentősége legalább olyan nagy, a földhöz való ragaszkodás kérdése legalább olyan fontos, mint hazánkban. A kiváló agrárpotenciál azonban önmagában még nem teszi Ukrajnát versenyképes világgiazi szereplővé, ahhoz biztos társadalmi és gazdasági háttér szükséges. Az agrárpotenciál háttere pedig nem más, mint a vidék társadalmi-gazdasági ereje.

Ukrajna számos tudományos problémát tartogat a földrajz számára, ám ezen kötet témája, az ukrán vidék helyzete, jövője a legtöbbször fölvetődő egyik súlyos társadalmi-gazdasági kérdés. A dolgozat a régió-specifikus vizsgálódás mellett a vidékiség általános

¹ Lásd. pl. Nefjodova, T., 2008.

kérdését is feszegeti. Az EU-ban a vidék- és az agrárpolitika az egyik, heves vitákat kiváltó kérdés, az EU költségvetésének jelentős hányadát erre a két problémakörre fordítja.

A kutatás választ kísérel adni arra, hogy mi jellemzi az ukrán vidéket általában, és hogyan differenciálódnak a vidékies térségei. A válaszadáshoz először áttekintettem, hogy mind hazánkban, mind Európában hogyan látják a vidék kérdéskörét, mi is egyáltalán a vidék? A problémakör szakirodalmának áttanulmányozásán túl a dolgozat első harmadát a vidékhez kapcsolódó általános jellemzők kritikus bemutatásának szenteltem. Ennek során számos külföldi és hazai tudományos folyóiratban publikált vagy az interneten közölt vidéktipológiát tekintettem át. Az első szakasz második részében az Ukrajnára hozzáférhető adatokat tekintettem át. A szakirodalmi eredmények és adatforrások áttekintése nyomán hipotézist állítottam föl az ukrán vidékiség differenciálódására, amit ezt követően az empirikus vizsgálattal igyekeztem igazolni. Az eddigi Ukrajnához kötődő főbb eredményeim is ebben a részben foglaltam össze.

A kötet tehát lényegében két fő tematikai részből tevődik össze. Az első rész a vidékiség kérdésének elméleti áttekintése, a második pedig az Ukrajnára vonatkozó empirikus vizsgálat – a kettőt kapcsolja össze a hipotézis.

Enyedi György (1975a, 270–271. o.) így fogalmazta meg a vidékkutatások lehetséges céljait: a falusi térségek lehatárolása, az erőforrások feltárása, a vidéki térségek tipológiája és a falusi térségtípusok fejlesztési koncepciójának kidolgozása – ami egy empirikus vidékkutatás elméleti munkamenetének is tekinthető. Az empirikus kutatás menetét eme gondolatrendszer szellemében állítottam össze:

1. először megkíséreltem a vidéki térségek lehatárolását különböző – a szakirodalomból vett, Ukrajnára alkalmazott – metódusok alapján;
2. Ezután kísérletet tettem az ukrán vidékiség különböző jellemzőinek feltárására, leírására;
3. A következő szakaszban a rendelkezésre álló adatok alapján a faktor- és klaszteranalízis többváltozós matematikai módszerével komplex tipológiát készítettem az ukrán vidéki térségekre;
4. Végül a klaszteranalízis eredményei és a típusok térbeli elhelyezkedése alapján meghatároztam Ukrajna vidéki régióit, amelyeket az utolsó szakaszban mutattam be részletesen.

Az Enyedi által megfogalmazott negyedik cél – a fejlesztési koncepció kidolgozása – azonban túlmutatna e munka keretein; hogyan, milyen intézkedésekkel lehetne a különböző sajátosságokkal, specifikus problémákkal jellemezhető vidéki térségek helyzetén javítani. Eme írás épp ezért megmarad a regionális földrajz talaján, a vidékfejlesztéssel való összekapcsolás e keretek között nem cél.

A kötet végső célkitűzése egy komplex regionális vidéktipológia elkészítése Ukrajnára, ami választ adhat arra, hogy az egyes vidéki térségek milyen társadalmi-gazdasági háttérrel írhatók le. Az európai vidékproblematikával való összevetés pedig lehetőséget nyújt az ukrainai sajátosságok meghatározására, amelyek egy esetleges jövőbeli integráció esetén az uniós terület- és vidékfejlesztés számára fontos és jól hasznosítható információt jelentenek.

A kérdések megválaszolására számos kutatási módszer állt rendelkezésre. A kvantitatív elemzések alapjául szolgáló adatok hazánkban nem, csak Ukrajnában hozzáférhetők, ezek felkutatása, beszerzése – azaz az ukrainai „terepmunka” – a disszertáció készítésé-

nek szerves részét képezte. Számos könyvet, cikket szintén kinti tanulmányutak során sikerült beszerezni. Ezek a munkák, és a személyes terepbejárás szintén nagyban hozzájárult Ukrajna alaposabb megismeréséhez.

A munka egyik újszerűségét a vizsgálati szint (a járás vagy rajon, kistérség) adja. Az ország teljes területére kiterjedő, járás szintű komplex vidéktípusizálás Ukrajnában sem készült, aminek több oka van. Egyrészt az egész országra rajon szinten csak kevés adat jelenik meg a statisztikai kiadványokban, amelyeket még fel kell dolgozni, egységesíteni kell. A 2008-ban megjelent Ukrán Nemzeti Atlasz is lényegében csak megye [oblaszty] szintű térképeket közöl (Rudenko, L. G., 2007). Másrészt az ukrán társadalomföldrajz – még Kelet-Európán belül is – sok tekintetben marginális, a fő trendektől eltér, érdeklődése más irányú, kevésbé problémaorientált szemléletű, inkább leíró jellegű.

Technikai megjegyzések: A kötetben található ábrák, táblázatok, számítási eredmények – amennyiben más forrás nincs megjelölve – saját munka eredményei, az adatok forrása az ukrán statisztikai hivatal. A készítés során felhasznált vagy a szövegben meghivatkozott, idézett szakirodalmat az irodalomjegyzékben tüntettem föl. A dolgozatban olyan művekről is szó esik, amelyekről más forrásból szereztem tudomást vagy nem kötődnek közvetlenül a témához. Ezeket a műveket az irodalomjegyzék végén közvetett hivatkozásokként tüntettem föl. A másodforrások pontos megjelölése több esetben a hivatkozott források irodalomjegyzékén alapszik – annak hiányosságaival együtt. Egyes táblázatokat terjedelmük, a szöveggörnyezet szempontjából kisebb jelentőségük, illetve több szakaszra érvényességük miatt a függelékben helyeztem el. A szövegben előforduló földrajzi helyek könnyebb beazonosítása céljából térképvázlatot helyeztem el a függelékben (továbbá lásd a „Vidékies régiók Ukrajnában” c. fejezet ábrái).

ELMÉLETI ALAPOK, A VIZSGÁLAT ADATAI

Szakirodalmi előzmény és háttér

A vidék¹ és a vidékföldrajz

A hazai és a nemzetközi vidékkutatás éppúgy tekinthető klasszikus, mint újszerű tudományterületnek. „Mai” formájában, mint a vidéki térségek komplex kutatása, csak az 1970-es évek végétől tűnt föl Nyugat-Európában (pl. Cloke, P., 1977, 1978 munkái, Csátári B., 2006a, 60. o.), hazánkban pedig az 1990-es évek közepe óta beszélhetünk eme új tudományterületről (Fehér A., 2004, 3. o.). A vidékkutatás előzményeinek tekintett agrár- és faluföldrajz, faluszociológia, tájfeldrajz azonban évszázados múltra tekint vissza. A vidékkutatás tehát valójában klasszikus, régóta meglévő tudományterületnek is tekinthető, csak interdiszciplináris és szintetizáló jellegében, szemléletmódjában hozott újat a földrajztudománynak. Hazánkban a vidékhez kötődő kutatások nagy hagyománnyal rendelkeznek, kezdetei a földrajzhoz kötődnek, Fodor Ferencig, Mendöl Tiborig nyúlnak vissza. Fodor (2006, 369. o.) utal arra, hogy a XX. század elején a hazai falukutatás az ún. szülőföldismereti írásokból nőtt ki. Fodor (2006, 370. o.) a falukutatásból a két világháború között kialakult szociográfiákat,² amelyek Beluszky Pál (1999, 203. o.) véleménye szerint sok tekintetben a kiindulópontnak tekinthetők, zömmel „politikával átitatott áltudománynak” tartotta, mivel azokban a természeti tényezők elhanyagolásával a „föld és ember egyensúlya megbomlott”. Fodor (2006, 371. o.) kiemeli a tájrajz³ jelentőségét, amelyben a természeti mellett a társadalmi viszonyok is megjelennek. A hazai vidékkutatók a második világháborúig párhuzamosan haladtak a nyugatiakkal, akkortól azonban a két világháború között kialakult irányzat gyorsan elhalt (Csátári B., 2006a, Kovács T., 2003, 36. o.).

A nyugati – többek között a nagy-britanniai – vidékkutatókban is két nagy paradigmaváltás következett be ez alatt. A XX. század első felében még virágkorukat élték az ún. közösség tanulmányok (community studies) (Murdoc, J. és Pratt, A. C., 1993, 416. o.),

¹ Az elnevezés sokféle lehet – eme dolgozatban is többféltől használunk a nyelvi változatosság szükségén: vidék, vidéki térség, vidékies térség, sőt rurális térség – ám a legkevesebb vitát kiváltó, egyértelmű megnevezésnek a vidékies térséget tartom.

² Szabó Z.: *Tardi helyzet* (1936), *Cifra nyomorúság* (1938); Féja G.: *Viharsarok* (1937); Vajkai A.: *Cserszegtomaj (Egy hegyközség élete)* (1940); Erdei F.: *Magyar tanyák* (1942), *Futóhomok* (1957); Illyés Gy.: *Puszták népe* (1974) stb.

³ Fodor F.: *A Jászság életrajza* (1942); *Egy palócfalu életrajza* (Nagyvisnyó) (1930); *A Szörénység tájrajza* (1930) Mendöl T.: *Szarvas földrajza* (1928); *Táj és ember* (1932); *Alföldi városaink morfológiája* (1936) – a mezővárosok kapcsán.

amelyek alapvetését a XIX. század végén F. Tönnies által lefektetett „Gemeinschaft-Gesellschaft” azaz közösség és társadalom kettősség adta (Murdoc, J. és Pratt, A. C. 1993, 416. o. – tovább Murdoc és Pratt; Kovács T., 2003, 32. o.). Eszerint a falu a várostól eltérő, sajátos társadalmi szerveződést mutat, amelyet a kutatók egy-egy falu monografikus bemutatása során igyekeztek föltárni (Kovács T., 2003, 32. o.).

A két nagy paradigmaváltás, a nyugati szerzők szerint, először a modernitásba, majd a posztmodernitásba való átmenet volt (lásd Murdoc, Pratt és Philo vitáját a *Journal of Rural Studies*-ban 1992–1994). A második világháború után mélyreható változások mentek végbe a nyugat-európai vidéki térségekben. A nyugatnémet vagy francia kisparaszti mezőgazdasági termelésbe (Kovács T., 2003, 32. o.) erőteljesen betörték a kapitalista viszonyok, és alapvetően átalakították a vidék életét. Enyedi (1965a, 1965b, 253. o.; 1965c, 198. o.) megfogalmazásában még csak a tengerentúli tőkés mezőgazdaság volt „parasztok nélkül”, viszont az 1960-as évekre az öreg kontinensen is előrehaladt a paraszttalanítás, a „depeasantization” (Kovács T., 2003, 33. o.; Csíte A., 1999, 136. o.). A mezőgazdaság lépcsőzetes átalakulása, iparosítása a parasztság – mint társadalmi csoport – megszűnésével járt együtt: Nyugat-Európában az elaprózott kisparaszti gazdaságok tömegesen számolódtak fel, és a birtokkoncentráció következtében helyüket valamivel nagyobb családi gazdaságok vették át. Egyesek szerint ez kívánatos előfeltétele volt a mezőgazdaság modernizációjának, ami a termelési eredmények maximalizálásához szükséges (Csíte A., 1999, 136. o.).

Murdoc és Pratt (1993, 416–417. o.) felfogása szerint épp a modern vidékkutatás megjelenésének előhírnökei voltak a közösségstanulmányok, mivel a vidék volt az a terület, ahová a modernitás még nem tört be. Ebben a megközelítésben a város a modern, míg a vidék a modern előtti hely (pre-modern), amelyet a modernitás „bezárt”, annak hatásától független. A vidék hordozta a nemzeti identitást, ez volt a korabeli szemlélet szerint a „valódi Anglia” („real England”) (Murdoc és Pratt, 1993, 416. o., hiv. Howkins, A., 1986, 63. o.).

A mezőgazdaság kapitalizálódásával („capitalist penetration of agriculture”; Murdoc és Pratt, 1993, 419. o.), a városi agglomerációk szétterjedésével (urban sprawl), a szubmaji dezurbanizáció megjelenésével és elterjedésével (Enyedi Gy., 1988; Kovács Z., 2002, 186–189. o.; Illés I. [év nélkül], 73. o.) a város-vidék közötti különbség (urban-rural distinction) lassan elmosódott. Pahl az 1960-as években a városi jellemvonásokat kereste a vidéki közösségekben, és rájött arra, hogy a falvak társadalmi a városától semmiben sem különbözik (Murdoc és Pratt, 1993, 417. o. hiv. Pahl, R., 1965, 5. o. és Pahl, R., 1970, 270. o.; Csíte A., 1999, 135. o.). A város-vidék kettősség (urban-rural dichotomy) helyett folytonosságról (urban-rural continuum), majd a város-vidék kapcsolatról (urban-rural relations) kezdtek el beszélni a kutatók (Cloke, P., 1977, 31. o. ill. ESPON program: Urban-rural relations in Europe [ESPON 2006, 88. o.]). A Tönnies-i Gemeinschaft-Gemeinschaft kettősséget elvetve, Pahl a falvakat „metropolitan villages”-nek, városias falvaknak nevezte, illetve a korabeli Angliában a dezurbanizáció hatására szétszórt városról (dispersed city) beszélt (Csíte A., 1999, 135. o. hiv. Pahl, R., 1966), amelyben már középosztálybeli társadalmi elemek is megjelentek (Murdoc és Pratt, 1993). Pahl szerint a városi társadalmon belül vannak a falvak, azaz a Gesellschafton belül a Gemeinschaft, vidéki emberek tehát nincsenek, csak olyanok, akik „vidéken” élnek (Murdoc és Pratt, 1993, 418. o.).

Az agrárgazdaságtani, illetve a vidék, a vidéki társadalom átalakulását vizsgáló kutatások hozták meg az igazi modernitást, Murdoc és Pratt szerint (1993, 418. o.). Fókuszpontba a mezőgazdasági dolgozó, illetve társadalmi-gazdasági helyzetének vizsgálata, a parasztság modernizációval szembeni ellenállása került. A falusi közösség helyett a mezőgazdaságra tevődött a hangsúly (Murdoc és Pratt, 1993, 418. o.). Newby (Csite A., 1999, 135. o. hiv. 1977, 1985) – a korszak meghatározó alakja – szerint a vidék olyan földrajzi egységek összessége, amelyekben a lakosság mérete és népsűrűsége alacsony, és ahol a gazdaság – elsősorban a mezőgazdaság – extenzíven hasznosítja a rendelkezésre álló teret.

Az 1980-as évektől nyugaton a vidékkutatásokban kezdetét vette a posztmodern paradigmaváltás, mivel a vidék gazdaságában is lezajlott a posztfordista átmenet az ún. rural restructuring, a vidéki átalakulás. A fő kérdés – legalább Európában és az USA-ban – már nem az volt, hogy hogyan növelhető, hanem miként csökkenthető a mezőgazdasági kibocsátás (Csite A., 1999, 141. o.), a hangsúly a megélhetésről az életstílusra (Csite A., 1999, 143. o.), a termelésről (iparszerű mezőgazdaság) a fogyasztásra (tömegturizmus) tevődött át (Csite A., 1999, 145. o. hiv. Mormont, M., 1987). A vidék gazdaságában diverzifikáció ment végbe, új foglalkozások jelentek meg, a vidéki tér funkciói differenciálódtak. Mormont (1987) szerint (idézi Csite A., 1999, 145–146. o.) a vidéki tér már nem külön univerzum (a mezőgazdasági termelés tere), hanem a városi tér egy típusa: városi emberek használják, a városi életmód meghódította a vidéket. A vidék különbözősége csak a társadalmi reprezentációk, a társadalomtudományok és a szépirodalom által terjesztett imázs – a tradicionális vidéki világ víziói – szintjén jelent alternatívát a várossal szemben.

Csite András (1999, 143. o.) megfogalmazása szerint a vidék a posztfordizmusban előnyökkel és hátrányokkal rendelkező települések, lokalitások összességéként értelmezhető, amely a versenyképesség fokozására, avagy a globális nyomásnak való ellenállásra törekszik. Philo (1992, 201. o., hiv. Murdoc és Pratt, 1993, 422. o.) szerint a vidékkutatások túlságosan az „általános” vizsgálata felé hajlottak, és hiányolja belőlük az egyén, az egyedi csoportok – azaz nem fehér, nem középosztálybeli társadalmi csoportok – viselkedésének (behavior) feltárását, a posztmodern szemléletet. Murdoc és Pratt (1993, 425. o.) poszt-rurális társadalomról beszél, amihez hasonló felfogással ír Laki László (2004, 245. o.) is a magyar vidék mezőgazdaság utániságáról („poszt-agrár”).

A hazai földrajzi kutatásokban – így a vidékkutatásokban – szintén nagy változások mentek végbe a második világháború után, amire a szovjet földrajzi szemléletmód volt nagy hatással (Probáld F., 1999, 251. o.). Az 1960-as évek elejére lezajlott kollektivizálás gyökeresen átforgalmazta a magyar vidéket – ugyanekkor nyugaton is mélyreható változások zajlottak –, ami a mezőgazdaság ágazati (pl. Enyedi Gy., 1957, 1958) és területi (Erdei F. et al., 1959; Enyedi Gy., 1960a; Bernát T. és Enyedi Gy., 1961; Enyedi Gy., 1963; Bernát T. és Enyedi Gy., 1968) kérdéseire vonta a kutatók figyelmét. A vidék és a mezőgazdaság problémája ekkor hazánkban is egymás szinonimája lett. A társadalomföldrajzi vizsgálatok főként a vidéki térségek és a mezőgazdaság munkaerő-helyzetére fókuszáltak (Sárfalvi B., 1965a, 1965b; Kulcsár V., 1970). Az 1970-es évekre a vidékkel foglalkozó tanulmányok egyre inkább a falvak (Beluszky P. és Sikos T. T., 1982, 1. o.) és az ott felépő társadalmi problémák, sajátosságok (Kulcsár V., 1976; Enyedi Gy., 1980; Barta Gy. – Enyedi Gy., 1981a, 1981b) felé fordultak. Az 1980-as évek második felére a hazai földrajzi szakirodalom bővelkedett – mondhatjuk „megtelt” – a falvakkal kapcsolatos empi-

rikus tipizálásokkal⁴ és a falusi átalakulást összegző általános írásokkal. Ekkor a falvak már nem általánosan kerültek a vizsgálat fókuszába, hanem bizonyos speciális kérdések mentén, mint az „Alföld-szindróma”⁵ vagy a tanyakérdés⁶.

A rendszerváltás földindulásszerű változásai felbolygatták a szocialista időszakban kialakult hazai földrajzi térszerkezetet, illetve a vidéket (Csatári B., 2004, 536. o.). A változás vizsgálata került előtérbe mind a hazai területi viszonyok (Enyedi Gy., 1996; Rechnitzer J., 1993; Nemes-Nagy J., 1995), mind a vidék élete és a mezőgazdaság kapcsán (Csíte A. és Kovács I. 1995; Andor M. et al., 1996; Glatz F., 1997; Antal Z. és Vidéki I., 1998; Kapronczai I., 2003; Némethi L., 2003). Amikor a vidék területiségének kérdése újra napirendre került, akkor már új – komplex, vidékfejlesztés-orientált – szemléletmód és új vizsgálati szint (a kistérség) jellemezte, sőt egyfajta kutatói „generációváltás” is végbement.⁷

Hazánkban csupán az 1990-es évek végén jelentek meg az első szintetizáló, vidékkel foglalkozó írások (pl. Csatári B., 1999). Laczkó István azonban már 1999-ben (65. o.) új tudományos diszciplináról beszélt. Az utóbbi időben valóban erőteljes törekvések vannak e téren a nyugattól való lemaradás behozatalára (Fehér A., 2004, 3. o.). A hazánkban publikált, vidékkel foglalkozó tanulmányok (pl. Dorgai L., 1998a; Kovács T., 2003; Csatári B., 2004; Csatári B. és Farkas J., 2006a, 2006b) elején már-már kötelező szokássá vált a vidéki térségek definícióinak keresése. Dorgai László (1998a, 31. o.) szabadkozik is: „nem azért írok most erről, mert szándékomban állna eldönteni e fogalmak értelmezését, hanem azért, hogy világos legyen, mire irányul a mondanivalóm” – ugyanis hazai viszonyok közepette mindmáig vitás kérdés: mi is a vidék?

Míg hazánkban az 1990-es évek végén kezdődött, és az új évezred hajnalán is folyt a diskurzus a vidék definíálásáról (Csatári B., 2004; Dorgai L., 1998a, 1998b; Fehér A., 1998, 2004; Kovács T., 1998, 2003; Kovács K., 1998; Laczkó I., 1999; Romány P., 1998) addig nyugaton Murdoc és Pratt, illetve Philo C. (1992, 1993) már a posztmodern vidékiség vitáján is „túl voltak”. Kovács Teréz 1998-ban (39. o.) így kezdte vitaindító cikkét: „ma még mindenki sajátosan értelmezi a vidék fogalmát... ez az állapot egészen addig tart, amíg Magyarországon meg nem születik az egyetértés a vidék fogalmát illetően”. Laczkó István szerint „egy adott (új) tudományos diszciplinát elsősorban terminológiai apparátusa minősíti, terminológiai elemeinek gazdagsága, kiforrottsága... alapozza meg önállósulásának jogosultságát” (1999, 65. o.).

Az 1990-es évek végétől lezajlott vita elvileg többé-kevésbé tisztázta (volna) a terminológiai kérdéseket, habár egyes kutatók szerint még az sem eldöntött, hogy helyes megfogalmazás-e a vidék (Kovács T., 2003, 20. o.; Csatári B., 2004, 532. o.), sőt Csatári B.

⁴ Lásd Empirikus vizsgálatok hazai és nemzetközi szinten c. fejezet.

⁵ Beluszky P., 1986, 1988; Den Hollander, 1975, 1980; Csatári B., 1993

⁶ Beluszky P. 1973b, 1983; Lettrich E. 1974; Becsei J. 1983, 1995, 1996; Csatári B. 1980; Duró A. 1992, 2000; Pölöskei F. – Szabad Gy. 1980

⁷ Enyedi György például az 1980-as évek második felére a falvak helyett már az urbanizációt, a városokat vizsgálta, a rendszerváltás kapcsán pedig az ország társadalmi-gazdasági térszerkezete felé fordult (Enyedi Gy., 1988, 1996). Míg 1975-ös (Enyedi Gy., 1975a, 269. o.) írásában a falukutatás fontosságának okait részben abban találta meg, hogy az emberiség nagyobb része falvakban él, addig 2006-ban a város kutatás fontossága okán szolgált ugyanezen tény megfordulása: „a 21. sz. elejére... a város lakók többségbe kerültek” (Enyedi Gy., 2006, 1. o.) a Földön.

és Farkas J. (2006a, 99. o.) kijelenti: „A vidéki térségek teljesen pontos meghatározása szinte lehetetlen.”

A tudományos nyelvzetben a latin *rus, ruris* szóból eredeztetett rurális kifejezés terjedt el. Latinul a *rus, ruris* főnév mezőt, falut, szántóföldet jelent, így a rurális kifejezés is egyértelműen a falusiasságra utal. A magyar nyelvben a rurális térség megnevezésére mégis a falusi helyett a vidék, a vidéki térség elnevezés terjedt el (Kovács T., 2003, 22. o.). Enyedi (1975a, 271. o.; 1976, 328. o.) a falusi térség elnevezést használja, amely alatt a városi agglomerációkon kívüli területeket érti, amelyeket a központi funkció hiánya, illetve sok más speciális funkció jellemez.

A rurális-vidéki-falusi nomenklatúra-vitába azonban a disszertáció témája – nemzetközi, az ukrajnai viszonyok – kapcsán értelmezhetetlen és fölösleges sokadikként belemenni, a kérdést sokan kiválóan összefoglalták: Fehér Alajos (1998, 2004), Csátári Bálint (2000a, 2000b, 2001, 2004, 2005, 2006a; Csátári B. és Farkas J. 2006a, 2006b), Csíste András (1999) és Szörényiné Kukorelli Irén (2005). Egy-két megjegyzés ennek ellenére ide kívánczik. Az angliai klasszikus, Cloke (1985) szerint (idézi Fehér A., 2004, 4. o.) a vidékiség meghatározására irányuló törekvések három csoportba oszthatók, amely rendszerbe nagyjából a hazai vidékkutatók álláspontjai is besorolhatók:

1. Az első definiálási lehetőség a nem városi térség (negatív megközelítés). Ez az álláspont elterjedt Észak-Amerikában (Fehér A., 1998, 54. o.) is. Az USA-ban elsősorban a városi terek (metropolitan areas) meghatározására törekednek, ami ebből kimarad az a „nonmetropolitan area” vagy egyszerűen „nonmetro”. Farkas Tibor (2001, 84. o.) szerint a német felfogás is ehhez hasonló: csak a városi agglomerációkat (Verdichtungs-räume, Ballungsräume) definiálják, a vidék pedig az ebből kimaradt térségeket jelenti.
2. Másik lehetőség a vidéket sajátosságai alapján elhatárolni (pozitív megközelítés). Szakál Ferenc (1998) szerint (in Farkas T., 2001, 84. o.) a vidéket saját, pozitív értékei alapján kell elhatárolni. Nyugat-Európában és hazánkban általában ezt a megközelítést alkalmazzák (Fehér A., 1998). Romány Pál (1998, 50. o.) szerint „a hazai vidék megjelölés gazdaságot és társadalmat, hagyományos települést és környezetet, más életmódot és kultúrát is tartalmaz”. Kovács Katalin (1998, 15. o.) is a vidéki sajátosságokra utal amikor annak „lényegét a centrum-periféria viszonyrendszer, az ember és természet kapcsolata, a mezőgazdaság súlya, a kultúra és a regionalitás szempontjainak együttes vizsgálatával véli megragadhatónak”.

A sajátosságok megragadása azonban komoly nehézségekbe ütközik, és módszer-tanilag sokféle lehet.⁸ Ehhez az állásponthez sorolható többek között Dorgai László (1998a 62. o., 1998b 31. o.) véleménye, aki szerint „a vidék az országnak a vidéki települések által lefedett része. Vidéki településnek tekintem a tanyákat, falvakat és kisvárosokat (10 ezer főnél kisebb lélekszámú városokat).” Szerinte a vidék jellemzője (1) a lazább beépítettség, a kisebb zsúfoltság, (2) az élő környezet, a megújuló energia- és nyersanyagforrások közelsége, (3) a mezőgazdaság jelentős szerepe a foglalkoztatásban és a gazdaságban. Kovács Teréz (1998, 39. o.) elgondolása is hasonló, amikor Magyarország esetében a vidéki térségek elhatárolását 5 statisztikai mutató mentén képzei el.⁹ Ezt az álláspontot kritizálja Fehér Alajos (1998, 49. o.), aki a nemzet-

⁸ Erről bővebben Ukrajna kapcsán a vidéki térségek elhatárolásának konkrét problematikájánál lesz szó.

⁹ A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya legalább 20% volt az aktív keresők között, 1990-ben; ezer

közi összevethetőség igényét emeli ki: „a lehető legpontosabb értelmezés a nemzetközi gyakorlatban is nélkülözhetetlen, holott az egyértelműség ott még nehezebb”.

3. Harmadik meghatározási lehetőség az érzékelésen alapuló megközelítés, ezt osztja maga Fehér Alajos (1998, 55. o., 2004, 8. o.) is: „A vidék sajátos körzet, a természeti-gazdasági- és társadalmi tér része. Csak verbálisan megközelíthető fogalom, kétségesnek tartom hogy általánosan és adekvát módon parametrizálható-e egyáltalán”. Ez a behaviorista megközelítés a legnehezebben megfogható, ahogy erre Csátári Bálint (2006b, 24. o.) is utal. Szerinte fontos kiemelni az ember és táj egymáshoz való viszonyát: az a vidék, amelynek társadalma is vidékinek érzi magát (Csátári B. és Farkas J., 2006a, 99. o.).

Véleményem szerint általános és nemzetközi szinten univerzális vidék-definíció nincs – csupán kísérletek, félmegoldások vannak, mint az OECD módszere¹⁰. Helytelen lenne azonban a vidékdefiníciókat egy-egy kutató személyes álláspontjához kötni, ahogy Fehér Alajos (1998, 54. o.) fogalmaz: minden regionális kutatónak megvan a maga sajátos vidék-definíciója. Szerintem a vidék-definíciót mégis a mindenkor vizsgálati célnak, kérdésnek kell alárendelni (ahogy ezt én is tettem Ukrajna esetében), csupán (Fehér A., 1998, 54–55. o. nyomán) az egységes „verbális megközelítésre”, a „nem adekvát”, „nem parametrizált” definíció egységesítésére kell törekedni. Ilyen szempontból viszont a vidék képlékeny, változó fogalom, ahogy erre Cloke (1985, id. Fehér A., 2004, 4. o.) is felhívta a figyelmet, amikor feltárta a definiálást nehezítő alapproblémákat: (1) a vidék multifunkcionális jellegű (melyik funkció mentén ragadjuk meg?); (2) időben állandóan változik (társadalmi folyamatok: dezurbanizáció, ellen-urbanizáció [counter-urbanisation]); (3) a térben is állandóan változik (szuburbanizáció, urban sprawl). Véleményem szerint a vidék fogalmát – Enyedivel szemben – el kell választani a falvaktól, hisz a vidék a falvaknál szélesebb fogalom, amelybe a falvak mellett beletartoznak a szórványok és kisvárosok, sőt a környező kultúrtáj is.

A vidéknek – mint a kutatás tárgyának – értelmezése után módunkban állhat megadni a vidékkutatás, mint tudományterület definícióját. Kovács Teréz (2003, 31. o.) szerint a vidék egyszerre kutatás és fejlesztés tárgya, szerinte a fő kihívás a kettő összekapcsolása. Enyedi György már 1975-ben megfogalmazta (1975a, 270–271. o.) a vidékkutatók ezen célját: a falusi térségtípusok fejlesztési koncepciójának kidolgozása (a mai vidékfejlesztés Enyedi szóhasználatában falufejlesztés). Véleményem szerint azonban – már csak azért is, mivel a vidékkutatók tárgya, a vidék képlékeny és a városok nélkül értelmezhetetlen, ellenpólus nélküli fogalom – a vidékkutatókat önálló tudományként semmiképp, csak részdíszciplínaként értelmezhetjük (így a városföldrajzot is). Szörényiné Kukorelli Irén (2001, 72. o.) egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a vidékkutatás szerves része a regionális tudománynak, tehát csak vele együtt (azaz a centrum és a falusi terekkel együtt) valósulhat meg a regionális kutatás komplexitása”. Csátári Bálint (2006a, 60. o.) viszont csak a földrajz keretein belül tudja elképzelni a vidékkutatókat, azaz vidékföldrajzot művel – ezen elnevezést is ő használta először ilyen formában a hazai geográfiában. A vidékföldrajz szerinte „a rurális tér integrált szemléletű, s e meghatározott térformáció problé-

lakosra legalább 120 östermelő jut; a lakosság legalább fele 120 fő/km² népsűrűség alatti településen lakik; a népsűrűség kisebb mint 80 fő/km²; 1996-ban az 1960-as lakosságszámnak csak legfeljebb 92%-a él a térségben.

¹⁰ A népsűrűség nagysága alapján kerülnek lehatárolásra a vidéki térségek.

mái megoldásához is alkalmazható eredményeket nyújtani képes részdiszciplína”. Csátári Bálint (2006a) úgy fogalmaz, hogy a vidékföldrajz hazánkban „újraalakult”, azaz ezt a tudományterületet ő sem tekinti új keletűnek a hazai geográfiában. A vidékföldrajz szó használata elsősorban mégis meglehetősen idegenül hat: mindenki faluföldrajzról, agrárföldrajzról, illetve vidékfejlesztésről beszél. A vidékföldrajz fogalma hazánkban mindmáig csak szűk körben használatos (Csátári B., 2006a). A Google keresőbe¹¹ beírva a vidékföldrajz angol megfelelőjét, a „rural geography”-t nagyjából 32 ezer szócikket kapunk. A magyar verzió esetében csupán 10-et.

A vidéki térségek kutatása, azaz vidékföldrajz egyidejűleg kibontakozó, ill. megújuló tudományág a földrajzi diszciplínán belül. Gyökerei az agrárföldrajzba, a faluföldrajzba (Kovács T., 2003, 32. o.) és a tájföldrajzba (Csátári B., 2006b) nyúlnak vissza, lényegében ezen ágazatok szintézisének és továbbfejlődésének tekinthető. Azonban – vélekedésem szerint – a vidékföldrajz komplex szintetizáló, területi szemléletmódja csakis a regionális földrajz világában (Probáld F., 1995, 40. o.) gyökeredzik és annak részét képezi. A vidékföldrajz alapjait, kezdeteit az egyes ágazati földrajzi tudományágak regionális vizsgálatai (Marosi S., 1981, 61. o.) jelentették: a mezőgazdaság földrajzában az agrárkörzetek kutatása, a településföldrajzban a falutájak, falutípusok kutatása, a természeti földrajzban pedig a természeti tájtipusok kutatása.

A vidék, a táj és régió sok tekintetben és sokaknál szinonim fogalmat jelentenek (Szabó P., 2005, 13. o., 31. o.). A magyar nyelvben azonban a táj, a régió és a vidék fogalma több jelentéssel is bír, a kérdésről hosszas viták folytak (folynak) a földrajz területén.¹² A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a vidék jelentései a következők: (1) „valamely szempontból egységes földrajzi terület”. Ez a fajta homogenitáson alapuló megközelítés a területiségre és nem milyenségre, rurális, azaz vidékies jellegre utal. Vidék lehet például a Ruhr-vidék is. Másik (2) értelmezés szerint „a vidék egy nagyobb város térsége, környéke (erről ír Romány Pál, [1998, 49–50. o.] és Csátári Bálint is [2004, 533. o.]), amelyben már megjelenik a város-vidék, mint centrum-periféria, központ és vonzáskörzete funkcionalitáson alapuló viszonya. Ez az értelmezés jelenik meg hazánkban (3) a főváros-vidék ellentétpárban is, ahol a vidék az ország összes olyan területére utal, mely nem a főváros. Ha a vidék rendelkezik mind formális (homogenitáson alapuló), mind funkcionális ismertetőjegyekkel (Győri R., 2005, 64. o.), akkor az komplex földrajzi régióként fogható föl. Véleményem szerint tehát míg a régió a regionális földrajzi megközelítés területegysége, addig a vidék (vidékies régió) ennek egy specifikus válfaja.

Süli-Zakar István (2005, 188. o., hiv. Szabó P., 2005, 31. o.) szerint a természetföldrajzi tájjal szemben a régióképzésben alapvető szerepet játszik a gazdasági tér. A Murdoc és Pratt (1993, 416–417. o.) megfogalmazásában a „pre-modernitást” hordozó vidék viszont abból a szempontból sajátos a régióhoz képest (lásd Csátári B., 2006b), hogy ebben a természeti környezet elemei (a tájelemek) sokkal markánsabban jelennek meg, mint általában a régió esetében – így a vidék komplex (totális) földrajzi régió (Probáld F., 1995,

¹¹ Az internetes keresőkben a különböző fogalmakra „kidobott” válaszok számát egyre több kutató értelmezi az adott fogalom elterjedtségének fokmérőjeként, lásd akár a vidékgazdaság kapcsán Fehér Alajos (2004, 3. o.) vagy akár a régió vonatkozásában Szabó Pál (2005, 12. o.), illetve a táj kapcsán Csátári Bálint (2006b, 23. o.) vizsgálódása.

¹² A régióról lásd Nemes-Nagy J., 1998; Tóth J. et al., 2002; Süli-Zakar I., 2003; Szabó P., 2005; Győri R., 2005, a tájról Marosi S., 1981; Pécsi M., 1972; Mattányi Zs., 2005, 73–75 stb.

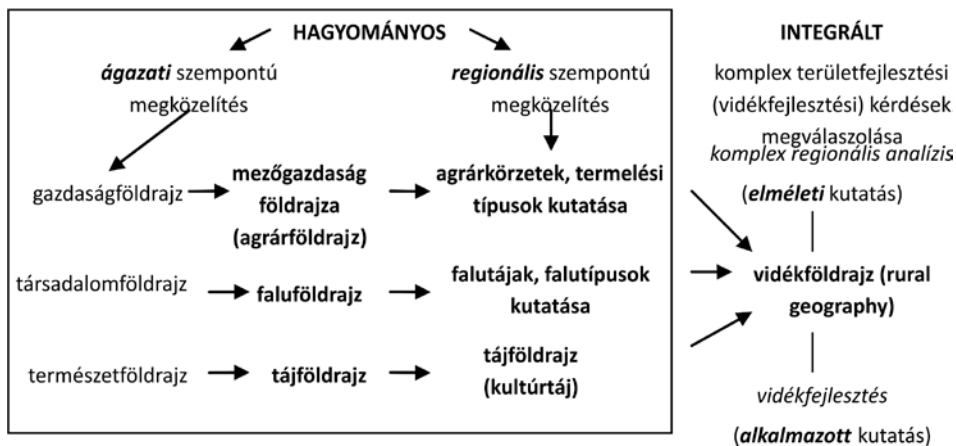
41. o.). Tóth József (Tóth J. et al., 2002, 291., ill. Marosi S., 1981, 62. o., ill. Probáld F., 1995, 38. o., 41. o., ill. Győri R., 2005, 64. o.) meg is állapítja, hogy a tájat (csupán) az újabb (marxista) földrajzi gondolatrendszerek minősítették természetföldrajzi kategóriává. A Vidal de la Blache-i táj és regionális földrajzi szemlélet (természet és társadalom kapcsolatrendszere – Győri R., 2005, 65. o.) modernvilágbeli elhalása kapcsán Probáld Ferenc (1999, 243. o.) is hasonló utalást tesz. A társadalomföldrajzi régiók természeti (táji) alapú meghatározottsága a legutóbbi időkig gyengült, míg az ezredfordulón sürgető szükségé vált – pl. a globális problémák (klímaváltozás) komplex szemléletű vizsgálata nyomán (Probáld F., 2001, 588. o.) – a természet- és társadalomföldrajz összeépülése, főként a táj- és régiókutatásokban (Győri R., 2005, 64. o.). A „modernitást” képviselő Nemes-Nagy József (id. Szabó P. 2005, 31. o.) igyekszik élesen elválasztani egymástól a táj és régió fogalmát, mivel szerinte a régió csak olyan területegység lehet, amely rendelkezik társadalmi-gazdasági kohézióval és területi identitástudattal. Csatári Bálint (2006b, 23. o.) részben Bulla Bélára is hivatkozva viszont pont arról ír, hogy a táji öntudat is létező dolog, habár hazánkban – a természetet legyőző szocializmus „örökségeként” – ez igen gyenge. Csatári felfogásában a táj fontos tervezési és területfejlesztési térfogalom. Az ember tájra hatásának a tudományos vizsgálatokban fokozódó jelentőségét – az antropogén geomorfológia megjelenése – Probáld Ferenc (1999, 242. o.), és Marosi Sándor (1981, 62. o. és id. Tóth J. et al., 2002, 291. o.) is kiemeli. Pécsi Márton (1972) szerint a tájat embercentrikusan kell tekinteni, értékelni. Hevesi Attila (1997, 163. o.) szerint „a táj földfelszín... részben társadalomföldrajzi sajátosságok által meghatározott része”. Csatári Bálint (2006b, 24. o.) a társadalom oldaláról közelíti meg táj és ember kapcsolatát: „a táj tartalmazza a mindenkori társadalom viszonyát a térbeli környezetéhez. A táj változásai sem csak az adott tér természeti tényezőiben... az élővilágban, a talaj- és területhasználati viszonyaiban bekövetkezett átalakulásokat jelentik, hanem a mindenkori kultúra viszonyát a térbeli környezethez”.

Szinte minden földrajzos (Sauer, C. O., in Haggett, P., 2006, 802. o.; Hevesi A., 1997, 163 o.; Mendöl T., 1932, 1946; Enyedi Gy., 1965c) megfogalmazásában létezik természetes és mesterséges vagy a Ratzel iskolája által bevezetett kultúrtáj (Marosi S., 1981, 62. o.). Bernát Tivadar (1967, 149. o.) szerint a regionális agrár-földrajzi vizsgálatok területi egysége a legtöbb esetben a természeti földrajztól kölcsön vett taxonómiai egység, a táj. Az ún. „természetes táj” mintájára megalkották az agrártáj fogalmát, amiben a természeti és a társadalmi törvényszerűségek együtt hatnak. Enyedi György (1965c, 96. o.) is agrártájról (mint sajátos antropogén tájtípusról) beszél, amely alatt a mezőgazdaság teljes területi szervezetét érti.¹³ Beluszky Pál és Sikos T. Tamás (2007, 345. o.) hazai falutípusizáló munkájukban falutájokról beszélnek: a különböző falutípusok előfordulási gyakorisága, keveréke, a városok és a szomszédsági hatások jellegzetes falutájakat hozhatnak létre.

Haggett (2006, 764. o.) munkájában megkülönbözteti az ortodox és az integrált földrajzi felfogást. Az előbb felvázolt vidék és vidékföldrajz felfogások tükrében igyekeztem elhelyezni e rendszerben a vidékföldrajzot és annak kialakulását (*1. ábra*). A vidékföldrajz (rural geography) mint a vidéki térségek problémáinak komplex szemléletű meg-

¹³ Emellett Enyedinél (1965c, 172. o.) találkozhatunk a mezőgazdasági parktáj fogalmával is – ő ezt a normandiai bocage-ra használja –, amely sajátos kultúrtáj.

közelítése véleményem szerint a modern regionális földrajzi probléma-megközelítésben helyezhető el.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid, (Haggett, 2006, 764. o. alapján)

1. ábra: A geográfia ortodox és integrált felfogása Haggett szerint, és ezen rendszeren belül a vidékföldrajz (rural geography) helyzete

Empirikus vizsgálatok hazai és nemzetközi szinten

A vidéki térségek meghatározásának, lehatárolásának kérdése csak a vizsgálat alapjaként fogható föl (Enyedi Gy., 1975a, 270. o.). Az egyes „vidékek” nem homogének, általános sajátosságai mellett számos egyedi tulajdonsággal rendelkeznek. A hazai és nemzetközi empirikus kutatások áttekintése kapcsán arra kerestem a választ, hogy Európa – és a világ – különböző térségeiben milyen általános és egyedi dimenziók mentén differenciálódnak a vidéki térségek, milyen vizsgálati módszereket, mutatókat vontak be a vidék különbözőségének feltárása érdekében. Később ennek ismeretében próbáltam meghatározni az ukrán vidék differenciáltságának dimenzióit.

A feldolgozott hazai és nemzetközi, a falvakkal, a mezőgazdasággal és a vidékkel – mint komplex rendszerrel – foglalkozó vizsgálatok persze koránt sem tükrözik az egész világra nézve, teljes körűen a vidékiséggel differenciáltságát, annak megközelítésére csupán kísérletet tettem. A vizsgálatok között a területi tipizálásokról – mint eme kötet témakörére – koncentráltam. A vizsgálatok részben mások által kerültek összegyűjtésre, ami a szakirodalom feldolgozása során irányítuként szolgált.¹⁴ A hazai kortárs munkákat átható

¹⁴ A mezőgazdasági tipizálások kiváló és aprólékos tárházát adják Enyedi Gy. (1965a, 1965b, 1965c, Bernát T. – Enyedi Gy., 1961, 1977) munkái, míg a falvak esetében Mendöl T. (1963), Beluszky P. (1965, 1973; Beluszky P. – Sikos T. T., 1982, 2007) és Mészáros R. (1979, 1982) szakirodalmi feldolgozása emelhető ki. Forrásként emellett számos hazai és főként nemzetközi tudományos folyóiratot említhetek (*Regional Studies*, *Journal of Rural Studies* stb.), de napjainkban az internet még szélesebb rálátást enged a hasonló tipizálásokra.

bőséges vidék-vitázason túl, azonban sokszor hiányzik az empirikus vidékkutatások bemutatása Európa különböző tájairól, ez gyakorlatilag csak nyugati munkákban jelenik meg (ESPON, 2006; Cloke, P., 1977; Alasia, A., 1996 stb.).

A vidékies térségekhez kötődő területi vizsgálatokban az első lépcsőfokot az agrárkörzetesítések, majd a falvak differenciálódásának vizsgálata jelentették. A vidék komplex szemlélete az 1970-es évektől először Nyugat-Európában jelent meg, és onnan terjedt el a kontinens más térségeibe, így az 1990-es években Közép- és Kelet-Európába. Jelenleg Európában a vidéktipizálások fénykorukat élik, mivel a Közös Agrár Politika (CAP) vagy az EU regionális politikája – a megfelelő támogatási rendszerek kidolgozásának igénye – révén szükségessé vált az egyedi és hasonló problémákkal bíró térségek egész Európára általános törvényszerűségeinek föltárása, leírása. A klasszikus nyugat-európai – zömmel országos vagy régió szintű – vizsgálatok mellett egyre inkább előtérbe kerülnek a kibővült EU (EU-15, EU-25, EU-27) teljes egészét általánosan vizsgáló tanulmányok. Emellett az újonnan csatlakozó országok régiói is egyre inkább az empirikus vizsgálatok tárgyát képezik. Európa mellett – részben más szemléletmóddal – a tengerentúli területek is élen járnak: az USA (GAO, 1993; ERS tipológia, 1999; Porter, M. E. et al., 2004; Cromartie, J. B. és Swanson L. L. [évszám nélkül]) vagy Kanada (Alasia, A., 1996; du Plessis et al., 2002; Page, M. et al., 2003) esetében számos példát láthatunk. Említhetünk olyan fejlődő térségeket (India: Saxena et al., 2001; Kína, Afrika: Madu, I. A., 2007; FAO 2007), ahol a vidék elmaradottságának kérdése egyre inkább akkut problémává válik. A következőkben bemutatott vizsgálatok azonban csak európai térségekre vonatkoznak.

A vidékiség „nyugaton” az empirikus vizsgálatok tükrében

Az európai regionális vidékkutatások, tipizálások **kezdeté** az **1970-es évekre** tehető. Fontos tényező volt ehhez az a felismerés, hogy a vidéki térségek nem ragadhatók meg egy-egy dimenzió mentén, hanem komplex tulajdonságok és összetett tényezők rendszere alakítja területi strukturálódásukat (Beluszky P., 1965, 150. o.; Enyedi Gy., 1975a, 271. o.). A vidék összetettségének megragadása azonban csak komplex mutatórendszerek segítségével volt lehetséges. Ehhez egyrészt szükséges volt a földrajzban a **többszörös matematikai metódusok**, mint regionális földrajzi elemzési eszközök elterjedésére, másrészt pedig a **statisztikai rendszer fejlődése** nyomán a megfelelő részletezettségű adatok is egyre inkább rendelkezésre álltak. A tipizálásokhoz az USA-ból az 1950-es években kiinduló ún. „**kvantitatív forradalom**” adta a módszertani lökést (Probáld F., 1995, 45. o.). Az USA területén a vidékhez kötődő statisztikai-matematikai tipizálások zömmel a mezőgazdaságot érintették, amelyet a nagy területi kiterjedés és az árutermelés környezeti adottságainak regionális differenciáltsága miatt volt érdekes vizsgálni.¹⁵

Ettől eltérőek voltak az európai mezőgazdasági tipizálások, amelyeket Enyedi véleménye szerint sok tekintetben inkább a kultúrföldrajzhoz sorolhatunk (1977, 22. o.). Ezek

¹⁵ Enyedi (1977, 46–47. o.) számos példát hozott fel ilyen gazdaságföldrajzi tipológiákra, amelyek zömmel a XX. század első felében, közepén születtek, és az USA területét tipizálták (pl. Elliot, F. F., 1933). Ezek a tipizálások javarészt a mezőgazdasági árutermelés szerkezetén és színvonalának vizsgálatán nyugodtak (Enyedi Gy., 1977, 23. o.).

a mezőgazdasági termelésen kívül figyelembe vették a termelés telephelyét, a falut, a hagyományokat, a szokásokat (tájhasználat), és általában a mezőgazdasági termelés humán háttérét (pl. Hahn, E., 1892, *hiv.* Bernát T. és Enyedi Gy., 1977, 22. o.), azaz az amerikai példákkal szemben nem gazdaságföldrajzi, hanem inkább társadalomföldrajzi alapokon nyugodtak. A XX. század közepére viszont számos kutató (Hüfner W., 1952; Linde H., 1952; Lehmann, H., 1952, *hiv.* Beluszky P., 1965, 149. o.) már nem egyértelműen a mezőgazdasági termelés tereiként azonosította a falvakat (Beluszky P., 1965, 150. o.; 1973a, 459. o.), ezért azok alaktani, morfológiai különbözőségei helyett előtérbe kerültek a gazdasági, funkcionális jellegek. Beluszky (1965, 151. o.) szerint – funkciótól függetlenül – minden település falu, amely nem város, míg Mendöl Tibor (illetve Schwartz, G., 1959; Morgen, H., 1960 – *hiv.* Beluszky P., 1965, 1973a) a falvakat egyértelműen a mezőgazdasági funkciójú településekkel azonosította. A falvak – végső soron a falusias, avagy vidéki térségek¹⁶ – funkcionális differenciáltságának felismerése vezetett az 1930-as évektől az ilyen szempontú tipizáláshoz Nyugat-Európában (Beluszky P. és Sikos T. T., 1982, 19. o.; Beluszky P. és Sikos T. T., 2007, 105. o.). A gazdasági funkció megragadására a legalkalmasabbnak a foglalkozási szerkezet minősült.¹⁷ Az 1960-as évek elején tehát még olyan tanulmányokkal találkozunk, amelyeknél egy dimenzió – a foglalkozási szerkezet – jelentette a tipizálás alapját.¹⁸

Az első komplex vidéktipizálások az 1970-es években jelentek meg – nem véletlenül, éppen – Nagy-Britanniában, amely nemcsak gazdasági, de tudományos-kulturális értelemben is ezer szállal kötődött az USA-hoz, így a kvantitatív forradalom is ott hatolt be először Európába (Probáld F., 1999, 245. o.).

Az egyik klasszikus kiindulópontnak Cloke 1977-ben Nagy-Britanniában publikált vizsgálata, „An Index of Rurality for England and Wales” tekinthető, amely elsőként alkalmazott többváltozós statisztikai metódust a vidékfogalom komplex megragadására (Cloke, P., 1977, 32. o.).¹⁹ Cloke (1977, 34. o.) a főkomponens analízis²⁰ mutatóredukciós eljárása során kialakított első főkomponens értékeit vette a ruralitás komplex indexének. Ez alapján négy (2×2) kategóriát alakított ki: extrém és közepes „vidéki”, illetve „nem-vidéki” térségek. A városok területét kihagyta a vizsgálatból. A vizsgálatot megismételte az

¹⁶ Enyedi (1975, 270–271. o.) nyomán elmondhatjuk, hogy a falvak tipológiája egyben a vidéki térségek tipológiájának is tekinthető, hisz a falusias térségek zömmel lefedik a vidéki térségeket, csak a tipológia alap-eleme nem valamely körzet vagy kistérség, hanem a település szintje.

¹⁷ Lehmann, H., 1956; Finke, A. H., 1953; von Känel, A., 1970; Hahlweg, H., 1968, *hiv.* Beluszky P. – Sikos T. T., 1982, 19. o.; Beluszky P. – Sikos T. T., 2007, 106. o. továbbá *hiv.* Lettrich E., 1965; Beluszky P., 1965

¹⁸ Ilyen például a nyugatnémet Fehre (1961) által publikált község (Gemeinde) tipizálás Észak-Rajna-Vesztfália tartományra, amely a lakosság jövedelmi szerkezetén alapult. A cikk kitért az „agrártérségekre” és a nagyvárosi agglomerációkba való ingázásra is. Ehhez hasonló az 1968-ban Hahlweg által publikált tipizálás Baden-Württemberg tartomány községeire.

¹⁹ A vizsgálat kiindulópontját egy 1971-es minisztériumi jelentés adta, amely az angliai és walesi vidékies térségekről szólt, és három mutató (népsűrűség, a férfi lakosság agrárfoglalkoztatási aránya, az ingázók aránya a foglalkoztatottakból) értékei alapján határozta meg a vidéki térségeket. Ezt a vizsgálatot kívánta Cloke felújítani a többváltozós matematikai eljárás alkalmazásával, amihez immár 16 mutatót használt, melyek az 1951. és az 1961. évi népszámlálásból származtak. Az indikátorok közül 8 a demográfiai viszonyokra, 4 a foglalkoztatásra és az ingázásra, 3 a városi központoktól való távolságra, 1 pedig a lakások infrastrukturális ellátottságára vonatkozott.

²⁰ A módszerről lásd: A komplex vidéktipizálás c. fejezet.

1971. évi népszámlálás adataival is, és a vidékiség változását elemezte. A változásokból Cloke arra következtetett, hogy hosszú távon a vidéki térségek ciklusok szerint fejlődnek; elméletét 1978-ban publikálta (613–614. o.).

Cloke elemzését többen megismételték (Cloke, P. és Edwards, G., 1986), amelyek közül említést érdemel Harrington és O'Donoghue (1998) az 1991. évi népszámlálás adatai alapján elvégzett vizsgálata (hiv. ESPON, 2006, 74. o.). A vidékiséget már két dimenzió mentén ragadták meg: az egyik volt a strukturális vidékiség („structural rurality”), a másik a demográfiai vidékiség („demographic rurality”).

A többdimenziós tipizálások területén az angolokat az írek követték. Walsh 1980-ban publikált (hiv. ESPON, 2006, 69. o.) Írország vidéki térségeiről, mezőgazdaságáról. Walsh azonban már nem a vidéki térségek definiálásával, hanem azok területi tipizálásával foglalkozott, amelyhez a klaszteranalízis eljárást alkalmazta.²¹

Az egységes vidéktipológia készítésének igénye 2002-ben merült föl Angliára és Walesre²², amely több szereplő részvételével és a Birkbeck College vezetésével 2004-re készült el. Az új vidéktipizálás a korábbiakhoz képest két viszonyt vett figyelembe: a formát és a kontextust. A forma alatt a települést (szórvány, falu, város), míg kontextus alatt a távolságot (elérhetőséget) értették (távoli – közeli), így (keresztátlábra foglalva) összesen hat kategóriát alakítottak ki a vidékre. Falu alatt olyan, legalább 20 hektáros beépített területet értették, ahol legalább 1000 ember lakik, míg a város az a beépített terület, ahol legalább 10 000 ember él (Bartlett School of Planning, 2004, 9. o., 79–80. o.).

Az 1980-as években megnőtt az igény a vidéki térségek – egész Európára is – általános típusainak meghatározására. Ezek azonban nem empirikus analízisek segítségével, hanem implicit módon lettek meghatározva. A Gazdasági és Társadalmi Kutatások Tanácsa (ESRC) felkérésére Marsden, Murdoch és társaik 1993-ban felállították a differenciált vidék téziseit²³ (hiv. Szörényiné Kukorelli I., 2005, 116. o.) Nagy-Britanniára (ESPON, 2006, 71. o.).²⁴ Négy fő paraméterkészlet – gazdasági, társadalmi, fejlesztéspolitikai és kulturális – alapján határozták meg azok lehetséges fejlődési pályáját. Az Európa Tanács

²¹ A főkomponens analízis során előállított, redukált számú, egymással korrelálatlan látens mutatót használt fel a csoportalkotás során, azaz a két eljárást kombinálta egymással.

²² Angliában 1984-ben a vidékfejlesztési tanács (Rural Development Commission) definiálta a vidéki térségeket (Rural Development Area, RDA), amelyek Anglia harmadát, a népesség alig több, mint huszadát jelentették (Hodge, I. et al., 1996, 207. o.). Blunden et al. (1996) a „neural network” metódus alapján tipizálta Anglia és Wales két területét (Montgomery District és Hampshire). Ezen módszer vidékfeldrajzi alkalmazására már hazánkban is történt kísérlet (Farkas J., 2007).

²³ Mivel ezeket a típusokat számtalan helyen már leírták, itt csak a lábjegyzetben térek ki rá: (1) **megőrződött vidék** (preserved countryside): jellemzője a fejlesztésellenesség, az erőteljes környezetvédelem, a rurális idill; a városokból jól megközelíthető; a lakosság itt már kicserélődött; fő funkciója a pihenés, az üdülés; (2) **konfliktusos (küzdő) vidék** (contested countryside): itt nincsenek különösebb természeti értékek, távol esik a városoktól; a családi farmok, a mezőgazdaság fejlesztése a lényeg; az ingázás nem jellemző, ennek ellenére vannak betelepülők, akiknek azonban nincs elég erejük érdekeik érvényesítéséhez; (3) **paternalista vidék** (paternalistic countryside): ahol nagyobb földbirtokosok kezében van a föld, nagybirtokon zajlik a gazdálkodás; jellemző a gazdasági diverzifikáció; (4) **klientelista vidék** (clientelist countryside): az állami támogatásokra ráutalt távoli vidékek, amelyeknek jellemzője a függőség, a mezőgazdaság dominanciája.

²⁴ (Marsden, T., Murdoch, J. et al., 1993, hiv. ESPON, 2006, 71. o.; illetve Flynn és Lowe, 1994, hiv. Csité A., 1999, 144. o.; illetve Murdoch J., Marsden, T. et al., 2003, hiv. Szörényiné Kukorelli I., 2005, 116. o.) Hogy pontosan ki alkotta meg a téziseket, arról a három forrás eltérő álláspontot képvisel. Valószínűleg a legkorábbi hivatkozás.

1988-ban kiadott jelentése – a vidéki társadalom jövője (The future of Rural Society) címmel – három vidéktípust különített el (ESPON, 2006, 70. o.; Iliopoulou, P., 2006, 4. o.). Ezek már sokkal inkább tükrözik az empirikus vizsgálatok általános eredményeit, a vidéki térségek területi differenciálódásának alapsémáját, a városi befolyás, a demográfiai problémák, illetve a periférikus fekvés különböző hatását:

1. vidéki térségek a modern élet befolyása (nyomása) alatt: a városi központokból könnyen elérhető, kedvező helyzetű és diverzifikált gazdasággal rendelkező, sűrűn lakott térségek, amit intenzív mezőgazdaság, de emellett erős környezetvédelmi lobbij jellemez;
2. fogyatkozó vidéki térségek: a városoktól távol eső, elvándorlás sújtotta térségek, ahol a lakosság jövedelmi helyzete kedvezőtlen, a mezőgazdaság a domináns tevékenység, illetve számos strukturális hátrány tapasztalható;
3. félreeső (marginális) vidéki térségek: ezek a területek az előző kategóriához hasonlóak, a különbség a távolságban van; a fejlesztési lehetőségek itt sokkal korlátozottabbak, az infrastrukturális hálózatok kiépítése pedig rendkívül költséges.

Az OECD 1993-as jelentésében – Milyen jövőt szánunk a vidékünknek? (What Future for our Countryside?) – a főbb városi központok elérhetősége, azaz a periférikus (marginális) fekvés mértéke alapján tipizálta a vidéki térségeket (integrált, közbülső, távoli vidék). Hasonló szempontból vizsgálta Copus és Crabtree (1996) Skóciát, akik a vidéki térségek elérhetőségére bevezették a „periféria-indexet”.²⁵ Skócia vidéki térségeit a városi és a városi peremzónákat (urban, urban fringe zone) kivéve ez alapján három zónára osztották – távoli, közbülső és elérhető vidék.²⁶ Az elérhetőség alapján lehatárolt három térség belső társadalmi-gazdasági struktúrája nagyban egyezett az 1988-as Európa tanácsi jelentés vidéktípusaival, az elérhetőségnek kulcsszerepe van a vidék differenciálódásában.²⁷

Az előbbieket alapján meghatározhatjuk a vidék differenciáltságának általános dimenzióit (2. ábra), amelyek a vidéktipizálás eredményében is megjelennek (1. táblázat). A differenciáltság – véleményem szerint – a fekvés, a távolság, a városi hatások (urbanizációs, települési viszonyok), a demográfiai helyzet és a gazdasági diverzifikáltság (foglalkoztatottság, funkció) függvénye. A négy dimenzió egymástól függetlenül is meghatározó lehet egy-egy térségben, de komplex módon is hathat. A négy dimenzió mentén a legtöbb vidéki térség leírható, elhelyezhető. Ezek a dimenziók mutatók és mutatócsoportok (jellemzők) összessége, amelyek csupán a dimenziócsökkentő eljárás során – az egyes egyedi vizsgálatok során – válnak „igazi” komplex faktorokká. A fő dimenziók mentén – azoknak valamilyen kombinációjaként – pedig további jellemzők határozhatók meg (2. ábra).

²⁵ Az index a gravitációs és potenciál modellek analógiájára épül, két pont tömegével és távolságával számol.

²⁶ (1) **távoli vidéki területek** (remote rural zone, RRZ): ritkán lakott, csökkenő népességű, a városi terekkel gyengén kommunikáló, alacsony fokú integrált terület; jellemzők a magas infrastrukturális költségek, az alacsony jövedelmek és a kisebbségi csoportok, kultúrák.

(2) **közbülső vidéki területek** (intermediate rural zone, IRZ): jellemző intenzív város-vidék migráció, a gazdasági szerkezetváltás, kedvező adottságú nagybirtokos intenzív mezőgazdaság, falusi turizmus, számos vonzó tényező.

(3) **elérhető (urbanizált) vidéki területek** (accessible rural zone, ARZ): a globális gazdaságba integrált terület, növekvő népesség, fejlődő mezőgazdaság (hobby farming), átlag körüli jövedelmek; de jellemzők a terület-használati konfliktusok, negatív környezeti externáliák (szennyezés), konfliktusok az őslakosság és a beköltözők között.

²⁷ Copus és Crabtree (1996) a távolság, a demográfiai, gazdasági és kulturális-közösségi jellemzők kapcsolatát vizsgálta 25 mutatón keresztül, amelyeket strukturális, dinamikai és a függőségi dimenziókba osztott.

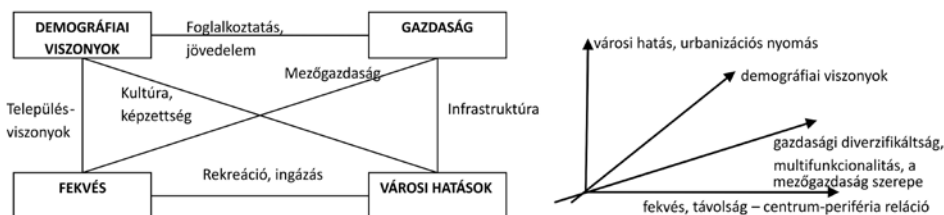
1. táblázat
Példaként vett tipizálások eredményeinek összevetése

vizsgálatok	Eredményül kapott vidéktípusok és jellemzőik					
<i>Marsden, T., Murdoch, J. et al., 1988</i>	megőrződött vidék	konfliktusos (küzdő) vidék	paternalista vidék	klientelista vidék		
<i>The Future of Rural Society, 1988</i>	vidéki térségek a modern élet befolyása (nyomása) alatt	fogyatkozó vidéki térségek	félreeső (marginális) vidéki térségek			
<i>What Future for our Country-side? 1993</i>	integrált vidék	közbülső vidék	távoli vidék			
<i>Malinen, P., 1994</i>	városok	gazdaságilag integrált vidék	közbülső vidék, vidéki magterület	távoli és elszigetelt vidék		
<i>Copus, A. K. és Crabtree, J. R., 1996</i>	elérhető (urbanizált) vidék	közbülső vidék	távoli vidék			
<i>Harrington, V. és O'Donoghue, D., 1998</i>	demográfiai vidékiségek	strukturális vidékiségek				
<i>SPESP Final Report, 2000</i>	régiók egy nagyváros dominanciájával	policentrikus régiók nagyvárosi és vidéki sűrűséggel	policentrikus régiók nagyvárosi sűrűséggel	vidéki térségek városi befolyás alatt	vidéki térségek közép- és kisváros-hálózattal	távoli vidéki térségek
<i>Irish Rural Structure 2000</i>	peri-urbán vidék	igen erős mezőgazdaságú vidék	erős mezőgazdaságú vidék	strukturálisan gyenge vidék	magas fokon diverzifikált vidék	marginális vidék
<i>Bartlett School of Planning, 2004</i>	város-vidék perem – kertvárosi, zöldövezeti területek	közbülső agrártérségek, elérhető területek kiemelkedő természeti értékekkel	turizmus nyomása alatt álló térségek	társadalmi megosztottság, vegyes táj	speciális lakhelyek – kiemelkedően fontos természetvédelmi területek	fenyegetett lakhelyek – tengerparti, árvízveszélyes területek
<i>Baum, S. et al., 2004</i>	fővárosi régiók nagyvárosokkal és magas jövedelemmel	iparosodottabb régiók közepes jövedelemmel	közepesen fejlett, közepes jövedelmű régiók magas munkanélküliséggel	alacsony jövedelmű agrártérségek	alacsony jövedelmű agrártérségek magas munkanélküliséggel	
<i>Iliopoulou, P. et al., 2006</i>	városkörnyéki területek	fogyatkozó régiók	dinamikus agrártérségek	turizmus-orientált területek	periféria	
<i>SERA, 2006</i>	döntően városi területek	jellemzően vidéki, elérhető területek	döntően vidéki, elérhető területek	jellemzően vidéki, periférikus területek	döntően vidéki, periférikus területek	

vizsgálatok	Eredményül kapott vidéktípusok és jellemzőik					
Zabbini, E. et al., 2007	városvonal	ipari övezet	vidék	hegyvidéki rurális területek		
Aumayr, C. M., 2007	alacsony fog- lalkoztatottságú agrártérségek	magas ter- melékeny- ségű iparral rendelkező perifériák	alacsony termelékeny- ségű iparral rendelkező perifériák	periférikus tercier régiók	turisztikai régiók	
Általános vidéktípusok és jellemzők az eredmények tükrében:	Városi hatások által befolyásolt vidék	Demográfiai depresszió terei	Gazdaság diverzifikált- ság-rekreáció- agrárfunkció	Periféria – távoli vidék		

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Az 1990-es évektől széles körben elterjedtek a vidéki térségekre készített „nemzeti” komplex tipológiák, amelyek a vidék országon belüli egyedi specifikumainak (3. ábra) feltárása kapcsán a helyi vidékpolitikát támasztották alá. Az ismertebb, a vizsgálatom szempontjából meghatározóbb munkák közül mutatok be néhányat (2. táblázat).²⁸



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

2. ábra: A vidékiség négy fő (általános) differenciáló tényezője és azok kapcsolata

2. táblázat

Néhány nyugat-európai empirikus vidékkutatás célja és módszertana

	Szerző, év	Cél	Vizsgált terület	Vizsgált területi szint	Módszertan
1	Cloke, P., 1977	vidéki térségek definálása	Anglia és Wales	district	főkomponens analízis
2	Cloke, P. és Edwards, G., 1986	vidéki térségek definálása	Anglia és Wales	district	főkomponens analízis
3	Harrington, V. és O'Donoghue, D., 1998	vidéki térségek definálása	Anglia és Wales	district	főkomponens analízis

²⁸ A számtalan nyugati – döntően a világhálón hozzáférhető – vidéktípzáló tanulmány közül csak „mazsolázni” lehet. Az interneten való közlések ellenére a részletes információk sokszor csak a nyugati egyetemek és kutatóműhelyek könyvtáraiban lelhetők föl.

	Szerző, év	Cél	Vizsgált terület	Vizsgált területi szint	Módszertan
4	<i>Copus, A. K. és Crabtree, J. R., 1996</i>	vidéki térségek típusai és az elérhetőség kapcsolata	Skócia	postcode sectors	periféria-index
5	<i>Walsh, J., 1980</i>	mezőgazdaság tipizálása	Írország	a forrásból nem ismert	főkomponens analízis majd klaszteranalízis
6	<i>Malinen, P., 1994</i>	vidéki térségek tipizálása	Finnország	460 község (municipality)	főkomponens analízis
7	<i>Irish Rural Structure, 2000</i>	vidéki térségek tipizálása	Írország	2716 vidéki választási kerület	főkomponens analízis majd klaszteranalízis
8	<i>Iliopoulou, P. et al., 2006</i>	vidéki térségek tipizálása	Görögország (Kréta)	551 község (municipium)	faktoranalízis majd klaszteranalízis
9	<i>Dimara, E. – Skuras, D., 1996</i>	vidéki térségek fejlettsége	Görögország	a forrásból nem ismert	klaszteranalízis
10	<i>Zabbini, E. et al., 2007</i>	vidéktipizálás fejlett térségek közelében	Emilia-Romagna (Olaszország)	341 municipium (NUTS 5)	klaszteranalízis
11	<i>Bartlett School of Planning, 2004</i>	vidéktipizálás fejlett térségek közelében	Délkelet-Anglia	400 ezer grid cella	K-Means klaszteranalízis
12	<i>Pinto-Correia, T. et al., (é. n.)</i>	marginális vidéki térségek, mezőgazdaság	Portugália	település	keresztábra
13	<i>Blunden, J. et al., 1996</i>	módszerkísérlet	Anglia	wards	neural network analízis
14	<i>Mittenzwei, K. et al., 2004</i>	vidéktipizálás (mezőgazdasági multi-funkcionalitás)	Norvégia	435 commune	klaszteranalízis
15	<i>Ceccato, V. – Persson, L. O., (é. n.)</i>	területi különbségek okai a vidéki térségekben	Svédország	–	leíró munka
16	<i>Penz, H., 1995</i>	agrárregiók versenyképessége	Ausztria	tartomány (Land)	leíró munka
17	<i>Greif, F., 1998</i>	mezőgazdaság	Ausztria	–	leíró munka
18	<i>Penz, H., 2000</i>	mezőgazdaság területi fejlődése	Ausztria	tartomány (Land)	leíró munka
19	<i>Dörr, H. és Kals, R. 2003</i>	kültúrtáj-mezőgazdaság	Ausztria, Bajorország, Svájc	kerület	leíró munka

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Malinen P. et al. (1994) az 1990. évi népszámlálás és mezőgazdasági összeírás adataiból vizsgálta 30 mutató²⁹ segítségével Finnország községeit a „távoli vidék” differenciáltsága kapcsán. Az eredményül kapott 4 faktor alapján egy többlépcsős módszerrel határozták meg a vidéki térségeket. Malinenék Finnország vidéki térségeit a város-köz-

²⁹ A mutatókat négy csoportba sorolta: a ruralitást, a funkcionális differenciálódást, a fejlettséget és a fejlődési irányt megragadó indikátorok.

bülső vidék-vadon kontextusban helyezték el, összesen négy típust alakítottak ki: távoli vidék-elszigetelt vidék, vidéki magterület, integrált vidék és városok.

Az ír Nemzeti Területi Stratégia keretében 2000-ben került publikálásra az „Irish Rural Structure” komplex tipizálás, amely az 1991. és 1996. évi népszámlálás, illetve az 1991. évi mezőgazdasági összeírás adatain alapult.³⁰ A vizsgálat végén a területegységeket 6 típusba sorolták, amelyek esetében szintén a városi hatások mértéke, a mezőgazdaság szerepe és a gazdaság diverzifikálódása volt a fő rendező elv.³¹

Egyes vizsgálatok középpontjában nem a komplex típusalkotás, hanem az ahhoz figyelembe veendő dimenziók feltárása állt. A mezőgazdasági multifunkcionalitás kapcsán vizsgálta a norvég kommunákat³² Mittenzwei et al. (2004), a CAPRI³³ (a Közös Agrárpolitika területi hatását modellező rendszer; Common Agrarian Policy Regional Impact) modellrendszer segítségével. A mezőgazdaság sokfunkcióssága alatt Mittenzwei és társai általában a mezőgazdasági tevékenységhez széles körben kötődő vidéki funkciókat, közösségi (azaz nem piaci) javakat, sőt pozitív és negatív externáliákat (nitrátosodás, növényvédőszer használata, fokozódó erózió stb.) értik. Ezek az élelmiszer- és nyersanyag-termelésen túl a mezőgazdasági kultúrtáját alakítják, fenntartják, megőrzik biodiverzitást, sőt védik a kulturális örökséget, illetve élhetővé teszik a vidéki térségeket (Mittenzwei et al., 2004, 3. o.). A CAPRI modellrendszer egyik feladata, hogy indikátorokat keressen a mezőgazdasági sokfunkciósság mérésére, amit Norvégia esetében úgy oldottak meg, hogy a régiókat több mutatóval tipizálták (klaszteranalízis), majd megnézték, hogy a vidéki térségek differenciáltságát mely mutatók határozzák meg. Ezek az indikátorok lettek a multifunkcionalitás mérőszámai.³⁴

³⁰ A vidéki térségeket ebben a munkában olyan, nem városi „választási kerületek” (District Electoral Divisions, DED) jelentették, amiknek központi települése 1500 főnél kisebb, illetve a népsűrűség 150 fő/km² alatt marad. Az összesen 2716 DED-et – ahol 1,4 millió ember, az ország lakosságának 39%-a él – vizsgálták. Az elemzéshez 90 változót használtak a következő dimenziók mentén: demográfia, munkaerő, munkanélküliség és függőség, képzettség, ingázás, foglalkoztatási szerkezet, az agrárszektor szerkezete és változása. Ebből végül 30-at tartottak meg, amelyre a főkomponens analízist elvégezték. A kialakított – egymással korrelálatlan – 8 főkomponens – nem mezőgazdasági foglalkoztatás; munkaerő; demográfiai életképesség; az agrárszektor erőssége; társadalmi-gazdasági profil; népesedési és foglalkoztatottsági dinamika; diverzifikáció; az agrárfoglalkoztatottság változása – már alkalmas volt arra, hogy klaszterezéssel tipológiát készítsenek.

³¹ peri-urban; igen erős mezőgazdasági; erős mezőgazdasági; strukturálisan gyenge; marginális; magas fokon diverzifikált területek.

³² Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a község az egy önkormányzat vagy egy helyi közigazgatás alá tartozó települést vagy településeket jelenti. A legtöbb európai országban egy község több településre terjed ki. Hazánkban viszont jellemzők a kicsi, szétszór – sok tekintetben hátrányt jelentő, és problémákkal küzdő – önkormányzatok. A község (közösség) fogalom sokszor előkerül, német nyelvterületen Gemeinde, angolul municipality más nyelveken a kommuna, kommune stb. elnevezés használatos. Ukrajnában és Lengyelországban a hromada (gromada) jelenti a községet.

³³ Norvégia – mint köztudomású – nem része az EU-nak, ennek ellenére, mint WTO, OECD tagország és EU szomszéd, mégis fontos szerep hárul a mezőgazdaság multifunkcionalítására. A projektben az EU 200 régiója mellett Norvégia 13 területe is részt vett 2003 és 2006 között. A 435, klaszteranalízis segítségével tipizált kommuna (község) zömmel közép- (Trondheim környéke) és dél-norvég (az Oslo-fjord, Stavanger térsége) – kedvezőbb agráradottságú területek, az ország éléstárai – régiókban terül el.

³⁴ A multifunkcionalitás megragadására első körben 72 változót választottak ki: természeti feltételek, társadalmi-gazdasági, környezeti indikátorok, földhasználat, birtokszerkezet, a gazdálkodók képzettsége. A kiinduló változószettből végül 19 mutatóval végezték el a klaszteranalízist. A mutatók közül az agrártájról vonatkozóak a legérdekesebbek, mint pl. a hegyi pásztorszállások sűrűsége, de a vizsgálat során a multifunkcionális agrár-

Ceccato és Persson (év nélkül) a DORA – Dynamics of Rural Areas – projekt keretében vizsgálta Svédország vidéki térségeit. Arra kerestek választ, hogy az egyes – sikeres és kevésbé sikeres – vidéki területek között milyen „faktorok” alapján lehet meghatározni a fejlettségbeli különbségeket. A jellemzőket két csoportba osztották: megfogható és kevésbé megfogható faktorok. Megfogható faktorok alatt a jól számszerűsíthető, leírható dimenziókat, mint a természeti, humán háttérrel, az infrastrukturális fejlettséget, a gazdasági struktúrát értették. Kevésbé megfogható faktort az életminőség, a lokális közösség stb. jelentette.

Míg az Atlanti-Európában a városi hatások vidéki megjelenése, a mezőgazdasági tevékenység marginalizációja és a periférikus fekvés áll a vizsgálat középpontjában, addig Dél-Európa rurális térségeiben a komplex társadalmi-gazdasági marginalizáció, az elnéptelenedés, a földek művelésének elhagyása és az elsivatagosodás hatására bekövetkező tájdegradálódás jelenti a legfőbb problémát (3. ábra). Pinto-Cirreira (évszám nélkül) tanulmánya Portugália esetében világít rá eme problémákra. Az elsivatagosodás fogalmát két értelmezésben használja: egyrészt beszél az elnéptelenedés és a marginalizáció hatására bekövetkező társadalmi „elsivatagosodásról”, másrészt az elhagyott földek hatására a táj elsivatagosodásáról. A szerző elkülöníti a vidéki térségek állapotát a mezőgazdaság helyzetétől³⁵, mivel a kedvező helyzetű agrártérségek még nem feltételezik a vidék általános fejlettségét (pl. nagybirtokos mezőgazdaság térségei), míg vannak olyan térségek, ahol a kedvező társadalmi-gazdasági feltételek ellenére sem kedvező a mezőgazdaság helyzete (pl. a vidéki turizmus térségei). 1996-ban Dimara és Skuras (hiv. Hassapoyannes, K. [évszám nélkül], 13. o.) készített tipológiát Görögország vidéki elnéptelenedése kapcsán,³⁶ ami ugyancsak használja a vidéki elsivatagosodás (rural desertification) terein társadalmi-természeti jellegű kettős fogalmát.

Iliopoulou et al. (2006) komplex tipizálása a görögországi Kréta szigetét vizsgálta. A szerző kitért arra, hogy a többdimenziós vizsgálatok elkészítését sokáig a megfelelő területi bontásban közölt adatok hiánya akadályozta, így a közszépszinten elvégzett tipizálás³⁷ jelenti az igazi újszerűséget (6. o.). A vizsgálati eredményül kapott vidéktípusok egy része hasonlatos más tipológiák eredményeivel (városkörnyéki területek, dinamikus agrártérségek, periféria, fogyatkozó régiók), míg vannak sok tekintetben – de nem kizá-

szolgáltatások közé soroltak olyan tevékenységeket is, mint a kempingek üzemeltetése. A szerzők kiváló leírást adnak arról, hogy a 6, 7, 8, 9, 10 és 15 klaszteres megoldások közül végül – a megfelelő elemszámeloszlás, de még nem nagy csoportszám elérése érdekében – miért a 10 klaszteres megoldás mellett döntöttek. A kis klaszterszámok esetében a klasszikus földrajzi problémával találkoztak: Norvégia társadalmi-gazdasági viszonyait tekintve lényegében csak a part menti területeken differenciálódik. Ehhez képest a belső térségek relatíve homogén rurális teret alkotnak, amely egyetlen, nagy elemszámú klasztert képez, szemben a sok kis tengerparti klaszterrel.

³⁵ A kettő kapcsolatot egy kereszttáblán szemlélteti, így Portugáliára négy vidéktípust különít el: elmaradott vidék elmaradott mezőgazdasággal, dinamikus vidék dinamikus mezőgazdasággal, dinamikus vidék elmaradott mezőgazdasággal, illetve fordítva.

³⁶ A klaszteranalízishez négy mutatócsoportot használtak, részben statikus, részben dinamikus demográfiai, társadalmi, gazdasági indikátorokat. Hat típust alakítottak ki, amelyből kettő jellemezte a vidéki elnéptelenedés, a stagnáló vidék tereit, illetve előkerült a turizmus által befolyásolt térségtípus is.

³⁷ A tipizálás 511 községet (municipal department) érintett. A vizsgálathoz összesen 13 mutatót (demográfiai, mezőgazdasági, foglalkoztatottsági és infrastrukturális) használtak föl, és a tipológia során 5 klasztert alakítottak ki.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

3. ábra: A vidéki térségek markánsabb jellemzői Európa térségeiben

rólag csak – Dél-Európához kötődő típusok, mint turizmus-orientált klaszter, amelynek előfordulása a tengerparti térségekhez, míg a fogyatkozó régió és a (belső) periféria a hegyvidéki területekhez kötődött. Iliopoulou tanulmánya a szakirodalmi feltárás során kiter a korábbi görögországi vidéktipizálásokra, vidék-lehatárolásokra is.³⁸

A vidéki térségek számtalan specifikus problémával rendelkeznek fejlett, központi térségek relatív tözsomszédságában is (3. ábra).³⁹ Erre próbál rávilágítani két empirikus tanulmány: az egyik tipizálás Észak-Olaszország – a fejlett Pó-alföld térsége – (Zabbini, E. et al., 2007), a másik a Londontól délkeletre elterülő „relatív távoli” vidék helyzetére hívja fel a figyelmet (Bartlett School of Planning, 2004).

³⁸ Görögországban 1991-ben készült el az első olyan tanulmány (Agricultural University of Athens, 1991 hiv. Iliopoulou, P., 2006, 5. o.), amely az ország vidéki térségeinek fejlettségét nem elsősorban mezőgazdasági indikátorokon keresztül ragadta meg. Ez a vizsgálat két fő faktor (agrárpotenciál, a városi központoktól való távolság) alapján alakított ki három vidéktípust Görögországra: dinamikus vidék, profitáló mezőgazdasággal és jó elérhetőséggel; közepesen fejlett vidék, jó agráradoottságokkal, de a városoktól távol; kedvezőtlen adottságú területek rossz agráradoottságokkal és az alternatív lehetőségek hiányával. Ebben a tipizálásban azonban a turizmus-orientált térségek nem jelennek meg.

³⁹ Érzékletes élményt ad erről például a „Kék-Banán” belsejében, Luxemburg, Belgium és a zajos Ruhr-, illetve Rajna-vidék közé szorult Eifel-hegység csöndes, elzárt fálvainak vagy Vallónia egyes térségeinek bejárása.

Az – alapos szakirodalmi feltárással alátámasztott – olasz vizsgálat (Zabbini, E. et al., 2007) a fejlett Emilia-Romagna régió belüli rurális területeket – belső perifériákat – vizsgálta, és arra kívánta felhívni a vidékpolitika döntéshozóinak figyelmét, hogy az átlagosan magas fejlettségű régiók is rendkívül differenciáltak belső viszonyaik tekintetében. A munka tovább finomította a távoli vidék, még az OECD (1993) által lefektetett fogalmát (remote rural area, RRA), és bevezette a „relatív távoli” vidék koncepcióját (RRRA).⁴⁰

A Bartlett School of Planning vezetésével vidékpolitikai programok jövőbeli alátámasztására, 2004-ben elkészült a London környékét, Délkelet-Angliát tipizáló munka. A 2001. évi népszámlálási adatokon nyugvó vizsgálat mind kiinduló elemzési egységek, mind a felhasznált mutatók számát tekintve kiemelkedő.⁴¹ A 144 normalizált társadalmi-gazdasági, környezeti, közlekedési és egyéb dimenzió mentén összesen 6 klaszter került kialakításra⁴², amelyek lényegében az eltérő szintű városi „nyomás” alatt álló különböző környezeti, ökológiai adottságú területeket jelenítik meg.

Több Nyugat-Közép-Európát vizsgáló agrárföldrajzi és vidéktanulmányt publikál az Osztrák Földrajzi Társaság folyóirata. A tanulmányokban – az előbbi példaktól eltérően – inkább olyan kérdések, mint a bio- és ökögazdálkodás, az agrártáj és a természetvédelem állnak a középpontban. A tanulmányok emellett – az angolszász példákkal ellentétben – nem alkalmaznak különösebb matematikai eljárásokat, csupán az elemző, összefüggéskereső leírásra támaszkodnak. Penz (1995, 2000) az EU-s csatlakozás kapcsán a kisparaszti agrárstruktúrával jellemezhető Ausztria egyes térségeinek versenyképességét vizsgálta, illetve ezen vizsgálat szükségességét vetette föl. A cikk kitér a hegyi mezőgazdaság (Berglandwirtschaft) – mint Ausztriára jellemző ágazat – EU-n belüli jövőjére, illetve a különösen széles körben terjedő biogazdálkodás kérdésére. A vizsgálathoz statisztikai adatokon túl nagyszámú gazdálkodó kérdőíves megkérdezésével jutott információhoz. 2003-ban Dörr és Kals publikált egy hosszabb, Ausztria, Dél-Németország és Északkelet-Svájc területét kerület (Bezirk, Landkreis, Kanton) szinten feldolgozó tanulmányt a mezőgazdasági kultúrtáj helyzete és jövője kapcsán. Az írás alapos összefoglalást ad a vidék aspektusairól, különösen Nyugat-Közép-Európa kapcsán. A vidéki térség (ländlicher Raum) a szerzők vélekedése szerint már elavulttá vált kategória, helyette inkább csak természetvédelmi és tartalék területekkel, illetve a nagytermelékenységű mezőgazdaság monofunkcionális szigeteivel tarkított urbanizálódott városközi terekről beszélhetünk (Dörr, H. és Kals R., 2003, 184. o.).

Az 1990-es évektől megnőtt az igény a kibővülő Európai Unió egész területét egy-

⁴⁰ A NUTS 5 (község, municipality) szintű tipizálás négy fő klaszterbe sorolta Emilia-Romagna községeit: ipari övezet, városvonal (metropolitan line), vidéki, és hegyvidéki rurális térségek. Az ipari övezet ez esetben valójában a periurban terület megfelelője, amelyet a magas ingázási arány, illetve a kedvező társadalmi-gazdasági viszonyok jellemeznek. Az igazi „távoli” periférikus területet a hegyvidékek (Appenninek) jelentik, ahol fő jellemző a rekreációs funkció.

⁴¹ A vizsgálat alapelemeit tekintve elszakad a közigazgatási egységektől és 200 méteres oldalhosszúságú négyzetek, „cellák” kerülnek elemzésre, mivel a különböző forrásokból vett adatok nem azonos területi szinten állnak rendelkezésre. A nagyszámú cella tipizálására K-Means klaszteranalízist alkalmaztak.

⁴² (1) város-vidék perem – kertvárosi, zöldövezeti területek; (2) közbülső agrártérségek, elérhető területek kiemelkedő természeti értékekkel – autópályákhoz, vasúthoz közeli területek; (3) turizmus nyomása alatt álló térségek; (4) társadalmi megosztottság, vegyes táj; (5) speciális lakhelyek – kiemelkedően fontos természetvédelmi területek (pl. Ramsar-i egyezmény alá tartozó vizes élőhelyek); (6) fenyegetett lakhelyek – tengerparti, árvízveszélyes területek.

séges mutatók alapján elemző tanulmányok iránt, amelyek a közös agrár- és regionális politika döntéshozatalát segítik. A több ország régióira kiterjedő vizsgálatok (3. táblázat) esetén a többdimenziós matematikai eljárások alkalmazása a nagyfokú heterogenitás, a problémák – mint láthattuk – sokszínűsége miatt rendkívül nehéz. Az egységesülő és egyre szélesebb körű európai adatfelvétel azonban már lehetővé teszi az ilyen tipológiákat, amihez fontos lépés volt az EUROSTAT REGIO adatbázisának létrehozása (Szabó P., 32. o. in Nemes-Nagy J., 2005). Az egész EU területére megfelelő regionális bontásban mégis csupán korlátozott számú egységes változó lelhető föl (Szabó P., 33. o. in Nemes-Nagy J., 2005), ami a mélyebb, szélesebb körű vizsgálatok elvégzését csak korlátozott mértékben teszi lehetővé (Czene Zs., 2007, 29. o.).

3. táblázat

Több országra, illetve az egész EU-ra kiterjedő empirikus vidékkutatások vizsgálati cél és módszertan szerinti megoszlása

	Szerző, év	Cél	Vizsgált terület	Vizsgált területi szint	Módszertan
1	(SPESP) Bundesamt..., 1999	régiótipizálás	EU 15	régió (NUTS 2)	főkomponens analízis (rotált), klaszteranalízis
2	(SPESP) Boscacci, F. et al., 1999	régiótipizálás – a vidék kapcsán	EU 15 kivéve Egyesült Királyság, Svédország	régió (NUTS 3)	dichotóm változók
3	ESPON Final Report (Helsinki), 2006	város- vidéktipizálás	EU 27+Svájc és Norvégia	régió (NUTS 3)	faktoranalízis, keresztábra
4	SERA, 2006	vidéktipizálás munkaerőpiaci szemszögéből	EU 27	régió (NUTS 3)	keresztábra
5	Aumayr, C. M. et al., 2007	térségtipizálás az elérhetőség és a foglalkoztatottsági struktúra szemszögéből	EU 25	régió (NUTS 3)	főkomponens analízis, K-Means klaszteranalízis
6	Vidal. C. et al., 2000	vidéktipizálás a mezőgazdaság szemszögéből	EU 15	régió (NUTS 2,3)	főkomponens analízis, K-Means klaszterezés, diszkriminancia-analízis
7	Brouwler, F. et al., (é. n.)	agrártérségek tipizálása, marginalizáció	EU 12 – Kelet- Németország nélkül	régió (NUTS 3)	klaszteranalízis

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A Potsdamban 1999-ben elfogadott, az EU-15-ről szóló Európai Területfejlesztési Perspektíva (ESDP), amely az EU területfejlesztési alapidokumentumának tekinthető, több ajánlást is tartalmazott a vidéki térségek kapcsán, kitért a város-vidék viszonylatokra, a differenciált vidéki térségekre és a kultúrtáj kérdésre (Vajdovichné Visy E., 2007, 7. o.). A területi folyamatok feltárásához fontos lépést jelentett az ESPON⁴³ program, illetve

⁴³ European Spatial Planning Observation Network, Európai Területi Tervezési Megfigyelő Hálózat, amelynek eredménye többek között az internetről letölthető térinformatikai adatbázis, az ESPON-Hyperatlas is.

annak előzménye, a SPESP⁴⁴ kísérleti projekt, amelynek elindításáról az ESDP kapcsán döntöttek (SPESP Final Report, 2000).⁴⁵ A SPESP projekt (1998–2000) keretében az EU teljes területére⁴⁶ kísérleti tipizálást, illetve egyes régióira számos esettanulmányt készítettek, fókuszpontban a város-vidék kapcsolattal. A kísérletek egyik fő célja az volt, hogy indikátorokat keressenek a területi differenciálódás mérésére. Az egész térségre csupán NUTS 3 szinten – ami a szerzők által is túl durva felbontásúnak tartott –, zömmel egysíkú, a népesség-, település- és elérhetőségi viszonyokra vonatkozó, de egységes és egyszerűen megfogható mutatók⁴⁷ alapján végeztek tipizálást. Hat típust alakítottak ki,⁴⁸ ebből a vidékies térségeket három jellemezte (SPESP Final Report, 2000, 26. o.).⁴⁹

A vizsgálatokat – a mélyebb tartalmú eredmények elérése érdekében – két irányba próbálták finomítani, az egyik cél a részletesebb területi bontás, a másik pedig a szélesebb adattartománnyal elvégzett tipizálás volt. Az előbbire példaként felfrissítésre került Malinen (1994) (hiv. SPESP Final Report, 2000, 27. o.) finnországi tipológiája. Emellett készült egy olasz kísérlet is NUTS 3 szinten, amelyet megpróbáltak alkalmazni a többi országra (Boscacci, F. et al., 1999). A mezőgazdaság termelékenysége és jelentősége, az élelmiszertermelés vertikális integrációjának és a gazdaság diverzifikációjának megléte – amihez az olasz statisztikai hivatal (ISTAT) adatait vették alapul –, illetve a városi „nyomás” mértéke – CORINE⁵⁰ felszínborítottsági adatbázis adatai – alapján különítették el három típust: belső erőforrásaira támaszkodó sikeres vidék, a városi befolyás alatt álló vidék és a gyenge, marginális vidék (Boscacci, F. et al., 1999, 10–11. o.; SPESP Final Report 2000, 28. o.).⁵¹ Az EU-15 teljes területét azonban, adathiányok miatt, csak részben, bizonyos fenntartásokkal sikerült tipizálni.

A SPESP program keretében Németországban készült egy szintetizáló szemléletű komplex tipizálás Európa régióira NUTS 2 szinten (Bundesamt..., 1999).⁵² Végeredményként

⁴⁴ Study Programme on European Spatial Planning, Kísérleti Program az Európai Területi Tervezésről.

⁴⁵ A több országra kiterjedő vizsgálatok csak nemzetközi összefogással valósíthatók meg, ezért az ilyen tipizálások már nem egy-egy kutató, hanem tudományos műhelyek, sőt műhely hálózatok munkacsoportjainak nevéhez fűződnek. A SPESP és ESPON programok egységbe foglalták a különböző területi kutatásokkal foglalkozó tudományos műhelyeket az Európai Unión belül.

⁴⁶ Példaként említhetjük az Európai Funkcionális Városi Terek (EFUA) tipizálását is.

⁴⁷ urbanizációs ráta, vidéki népsűrűség, a településméretek, a városi központtól való távolság, a legnagyobb város primátusának foka és a legnagyobb központ mérete.

⁴⁸ (1) régiók egy nagyváros dominanciájával, (2) policentrikus régiók nagyvárosi és vidéki sűrűséggel, (3) policentrikus régiók nagyvárosi sűrűséggel, (4) vidéki térségek városi befolyás alatt, (5) vidéki térségek közép- és kisváros-hálózattal, (6) távoli vidéki térségek.

⁴⁹ A vizsgálatot eredetileg 1994-ben publikálták az EUROSTAT keretében (SPESP Final Report, 2000, 25. o.).

⁵⁰ CORINE: Coordination of Information on the Environment

⁵¹ A négy indikátor egy meghatározott értéke mentén két csoportba osztották a régiókat (alacsony-magas), majd ezek alapján alakították ki a típusokat.

⁵² A vizsgálat nagyszámú mutató segítségével tipizálta a régiókat, úgy hogy először azok számát főkomponens analízis segítségével hat faktorba rendezték, majd az egymással korrelálatlan főkomponensek értékei alapján klaszterizálták az összes régiót. A tipizálás mutatókészletét hét munkacsoport állította össze, egy-egy dimenzió mentén, mint a földrajzi pozíció, a gazdasági erősség, társadalmi integritás, földhasználat, természeti értékek, kulturális értékek. A mutatók között szerepet kaptak olyan indikátorok, mint a földrajzi szélesség és hosszúság, a tengerszint feletti magasság, amelyek viszont eleve determinálták a térségek viszonyait. A kezdeti nagyszámú (54 darab) indikátor számát a minőségre, az alkalmazhatóságra és a hozzáférhetőségre való tekintettel először 23-ra, majd 19-re csökkentették, amellyel a végső faktorizálást elvégezték.

10 regionális klaszter került kialakításra, amelyekhez az elvégzett klaszteranalízis eredménye mellett a településstruktúrárt (agglomeráció, városiasodott, vidéki) és a földrajzi helyzetet (közép, észak, atlanti stb.) is figyelembe vették. Az eredmény tehát az egyes klasztereket nem csak általánosan nevezte meg, hanem bizonyos földrajzi helyekhez is kötötte azokat (pl. Észak-Itália, turisztikai régiók stb.).

Az ESPON program keretében már NUTS 3 szinten tipizálták az EU 27, illetve Svájc és Norvégia régióit (ESPON, 2006, 155–187. o.). A tipizálás kiválasztott dimenziók főkomponens analízise alapján történt. A városi hatás nagyságát (magas, alacsony) a népsűrűség és a központi település státusa mutatta (Czene Zs., 2007, 29. o.). Az emberi beavatkozás mértékére (magas, közepes, alacsony) a CORINE felszínborítottsági adatbázis nyújtott segítséget (mesterséges felszínek aránya).

A vidék különbségeit nemcsak általánosan, de egyes dimenziók mentén is vizsgálják. A Közös Agrárpolitika keretein belül, 1975 óta részesülnek támogatásban a kedvezőtlen adottságú területek (LFA, less favoured areas), amiket számos tanulmány elemzett az EU-n belül (Majerová V., 2007, Roszkowska-Mądra B. et al., 2006). A kedvezőtlen adottságú területeket a mezőgazdaság adottságai alapján⁵³ jelölik ki (Majerová V., 2007, 514. o.). Szintén a mezőgazdaság viszonyában csoportosította – az adatok hozzáférhetőségétől függően – NUTS 3, illetve NUTS 2 szinten az EU-15-ök régióit Vidal et al. (2000).⁵⁴ Brouwer et al., (évszám nélkül) Közös Agrárpolitikát segítő vizsgálata a mezőgazdasági területek marginalizációja alapján klaszterizálja az EU-12 régióit.⁵⁵

A SERA⁵⁶ program keretében 2006-ban publikálták az EU-27 országok vidéki térségeinek NUTS 3 szintű munkaerőpiaci tipológiáját.⁵⁷ Az elérhetőség kapcsán használta a munka Schürmann és Talaat (2007) által kidolgozott indexet, amely bizonyos nagyságú népesség közúti elérhetőségét adja meg (SERA, 2006, 156. o.). A vidéki térségek tipológiája során az OECD népsűrűség alapján történő kategorizálást kombinálták ezzel a pe-

⁵³ (1) „hegyvidékek” – ahol a földhasználat lehetőségei korlátozottak a szélsőséges körülmények (magaság) miatt. Ebbe a kategóriába a 62° szélességtől északra eső területek is beletartoznak.

(2) egyéb területek – zömmel nehezen művelhető, terméketlen talajú területek, ahol a művelést le kell állítani, a hangsúly a táj megőrzésén van.

(3) kis területek – egy-egy tagország relatív kedvezőtlen adottságú speciális térsége, amelynek területe nem haladja meg az ország területének 4%-át.

⁵⁴ A demográfiai, gazdasági viszonyokon túl olyan mutatócsoportokat vett figyelembe, mint a mezőgazdasági munkaerő, a földhasználat, a birtokszerkezet és az állatállomány. Az 12 klaszter alapján régiók – Észak-, Közép- és Mediterrán-Európa – és országok – pl. közép-francia, keletnémet típus – szerint összesen 13 típust különített el a szerző.

⁵⁵ A vizsgálatba bevont mutatók a földhasználatot, a termelékenységét, a föld árát reprezentálták. A kialakított öt csoportból kettő volt a marginalizáció problematikájához köthető: az extenzív, illetve a kisparcellás mezőgazdaság térségei.

⁵⁶ Study on Employment in Rural Areas, SERA, az Európai Munkaügyi Stratégia (European Employment Strategy) keretében lezajlott projekt.

⁵⁷ A vizsgálat több tipológiát, illetve azok kombinációját is tartalmazza, ezek egyszerű, kereszttáblás vizsgálatok, amelyek összevetéséből alkotják meg a végső típusokat. Az első vizsgálat a demográfiai viszonyok alapján – pozitív, illetve negatív természetes szaporulat, migrációs egyenleg és teljes szaporodás – sorolja a régiókat hat csoportba (SERA, 2006, 32. o.). A második tipológia – ami a munkaerőpiacra vonatkozik – a munkanélküliségi és az aktivitási ráta (alacsony, közepes, magas) alapján kilenc csoportba rendezi a régiókat (SERA, 2006, 55. o.).

riféria-indexszel (SERA, 2006, 156. o.), és így öt kategóriát alakítottak ki a két kritérium alapján.⁵⁸

Az egész EU területét tipizáló tanulmányok közül szintén a munkaerőpiaci viszonyokat tipizálta NUTS 3 szinten az osztrák Aumayr (2007), dolgozata, amely 25 tagországot ölelt föl. A vizsgálat külön fókuszál a városi és a „nem-városi” terekre.⁵⁹ A munkaerőpiac strukturális mutatóit, az egyes ágazatok (ipar, szolgáltatás) termelékenységét illetve Schürmann és Talaat (2007) elérhetőségi indexét vette a vizsgálat alapjául.⁶⁰ A 10 klaszterből 5 a periférikus vidéki térségeket⁶¹ jellemezte, míg a többi vidéki kategória a központi iparosodottabb régiókra, illetve „bennmaradt” városokra vonatkozott.

A volt szocialista országok vidéki térségei: problémák és tipizálások

A volt szocialista országok vidéki térségei a legtöbb tekintetben eltérő gyökerű-eredetű problémákkal rendelkeznek, mint a nyugaton fekvő régiók (Illés I. [évszám nélkül] 61. o.), habár a felszíni problémák sok tekintetben hasonlatosak. A kelet-közép-európai vidék és mezőgazdaság kérdését részben vagy egészben érintő több kiemelkedő hazai mű is készült, mint Enyedi György (1978, 153–190. o.; 244–249. o.) vagy Illés Iván (2002, 80–86. o.; 155–168; 226–233. o.) munkája, amelyek nem csak ország, hanem regionális szinten is elemzik a területi folyamatokat. Enyedi egy általános mezőgazdasági tipizálásra is kísérletet tesz (1978, 186. o.). A volt szocialista országok agrárátalakulásának bemutatása kapcsán kiemelhető Burgerné Gimes Anna (2001) leíró jellegű gazdaságföldrajzi munkája. A volt szocialista országok vidéki térségeinek általános sajátosságait többek között Paul (in Huigen, P. et al., 1992, 101. o.) is összefoglalta az egész Európára kiterjedő, a vidéki térségek problematikáját taglaló műben (Huigen, P. et al., 1992)⁶², de Illés (2002) munkája is kiváló összegzést ad. Nagyjából eme nyolc tényező mentén lehet sommáznia a szocialista vidék jellemzőit, a kelet-európai út sajátosságait:

1. Nagyszámú vidéki agrárfoglalkoztatottságú népesség. Ez a tényező szinte minden szocialista országra általánosan jellemző volt, a cseh és német területektől eltekintve. Illés Iván (2002, 162. o.) viszont utal arra az ingázás kapcsán, hogy a vidéki foglalkoztatottak jelentős része már a politikai változás előtt nem mezőgazdasági foglalkoztatott volt.⁶³

⁵⁸ döntően városi, jellemzően vidéki (elérhető/periférikus), döntően vidéki (elérhető/periférikus).

⁵⁹ A városi térségeket (239 db) az Európai Bizottság 2001-es jelentésében (Second Report on Territorial Cohesion) szereplő definíció alapján különítette el a szerző.

⁶⁰ A 10 mutatóra elvégzett főkomponens-analízis során négy faktor került detektálásra a nem városi terekben: a tercier szektor foglalkoztatási szerepe, az ipari hozzáadott érték, a periféria-turizmus és végül az alacsony ipari termelékenység faktora. A 10 régió típus ez után két lépésben kerültek kialakításra. A hierarchikus klaszterezést K-Means klaszteranalízis követte, amelynek során a szerző megállapította a klaszterek helytállóságát.

⁶¹ (1) alacsony foglalkoztatottságú agrártérségek, (2) turisztikai régiók, (3) magas termelékenységű iparral rendelkező perifériák, (4) alacsony termelékenységű iparral rendelkező perifériák, (5) periférikus tercier régiók

⁶² A tanulmánykötet az egyes országok neves vidékszakértőinek (többek között Paul Cloke Angliából vagy Csatári Bálint hazánkából) bevonásával készült. Az első – nyugat-európai – részben a „klasszikus” országok, Anglia, Írország és Finnország esettanulmányai kerülnek bemutatásra, míg a második részben lengyel, kelet-német és magyar példákkal ismerkedhetünk.

⁶³ De pl. hazánkban is a termelőszövetkezeti melléküzemágak keretében elsősorban nem mezőgazdasági

2. Jellemző az ipari foglalkoztatottság kapcsán a városba való ingázás.⁶⁴
 3. Nagyüzemi mezőgazdaság alacsony termelékenységgel. Ennek okai – talán hazánkat kivéve – a termelésben való érdektelenségben, a központi tervezés rugalmatlanságában, az elosztási rendszerben és részint a túlméretezett monokultúrális nagyüzemi mezőgazdaságban keresendők (Paul, L., in Huigen, P. et al., 1992, 105. o.). Emellett Enyedi (1978, 153. o.) kifejti, hogy a mezőgazdaság elhanyagolása, a fejlesztések elmaradása sok tekintetben különösen Lengyelországban és Romániában volt jellemző. Csehszlovákiában, az NDK-ban és hazánkban viszont relatíve bőséges források álltak rendelkezésre a mezőgazdaság fejlesztésére (Illés I. [évszám nélkül], 62. o.). A nagyüzem adta előnyök pedig kisebb-nagyobb mértékben mégis megjelentek a mezőgazdasági termelésben (Illés I. 2002, 84. o.).
 4. A korösszetétel tekintetében az időskorúak túlsúlya.
 5. A vidéki térségekből való elvándorlás.
 6. Kedvezőtlen településstruktúra (aprófalvak egy-két térséget kivéve, mint az Alföld).⁶⁵ E három problémakör szoros kapcsolatát mutatja Illés (2002, 85. o.) megállapítása: a lakosság nagy része elvándorolt az aprófalvas térségekből, ahol csak idős népesség maradt.
 7. A közösségi infrastrukturális fejlesztések kizárólag a szövetkezetekhez, vállalatokhoz kötődtek (óvoda, bolt stb.). Mivel a fejlesztési források nagysága a mezőgazdaság sikerességén – jövedelmezőségén – múlt, ezért a termelési viszonyoktól, a piacoktól (város) való távolságtól függően az egyes települések helyzete rendkívüli mértékben differenciálódott (Illés I. [évszám nélkül], 61. o.). Emellett különösen hazánkban jellemző volt a magánjellegű, kapun belüli infrastruktúra-fejlesztés.
 8. A rekreációs tevékenységek korlátozottan voltak jelen a vidéki térségekben.
- A rendszerváltások után a szocialista mezőgazdaság átalakítása kapcsán a figyelem egyre inkább a vidék problematikájára összpontosult. A nagyüzemek feldarabolása elaprózott birtokviszonyokhoz vezetett, ami sok tekintetben visszalépést jelentett a korábbi időszerkezetekhez képest.⁶⁶ Az utóbbi másfél évtizedben és különösen az EU keleti bővítése – a közös politikák – kapcsán a kelet-közép-európai országok vidéki térségeiről is számos tanulmány készült. A volt szocialista országokban mégis kisebb a többdimenziós matematikai apparátust felvonultató tanulmányok száma, inkább leíró munkákkal találkozni (4. táblázat).⁶⁷

tevékenység folyt (Illés I., 2002, 85. o., 162. o.), bár az ott foglalkoztatottakat a mezőgazdasághoz sorolták. Ennek kapcsán Laki (2004, 245. o.) szerint a magyar vidék az 1980-as években már „túl volt a mezőgazdaságon”.

⁶⁴ Paul (in Huigen, P. et al., 1992, 106. o.) hazánkkal kapcsolatban már-már counter-urbanization-ról beszél, mivel vidéken könnyebb volt lakáshoz jutni, ezért az (urbánus, ipari foglalkoztatott) emberek inkább a városba ingázást választották. A folyamat valójában fordított volt: a vidéki lakosságnak nem volt lehetősége a városba költözni. A háztájiból származó többletjövedelemnek pedig inkább lakosság megtartó szerepe volt.

⁶⁵ A probléma állandóan napirenden volt, de a fizikai „megoldási kísérletig” csupán a Ceausescu-rezsim jutott el az 1980-as évek végén. A tanyás vagy az aprófalvas településrendszer közvetett felszámolódása vagy direkt felszámolása (1950-es évek) hazánkban is jellemző volt. Az NDK-ban is korlátozták a házépítést, így államilag határozták meg egy-egy település sorsát (Paul, L. in Huigen, P. et al., 1992, 106. o.).

⁶⁶ A szocialista mezőgazdaság felszámolása csak Romániában és Albániában járult hozzá némiképp az alacsony színvonalú mezőgazdaság növekedéséhez (Illés I. [évszám nélkül], 2002, 159. o., Burgerné Gimes A., 2001, 39. o.).

⁶⁷ Ez véleményem szerint több okra vezethető vissza: egyrészt jellemző a fáziskésés, a követő magatartás

4. táblázat
*A volt európai szocialista országok régióit érintő (nem magyar, ukrán, orosz)
 empirikus vizsgálatok*

	Szerző, év	Cél	Vizsgált terület	Vizsgált területi szint	Módszertan
1	Weingarten, P. Baum, S., 2004	vidéki térségek tipizálása	EU-10 (CEEC)	régió (NUTS 2,3)	klaszteranalízis, SWOT analízis
2	Thieme, S., 1989	foglalkoztatási szerkezet szerinti tipizálás	Potsdami kerület NDK	község	(többváltozós elemzés)
3	Saupe, G. és Thieme, S., 1992	foglalkoztatási szerkezet szerinti tipizálás	Brandenburg új szöv. tart. (Németország)	44 körzet	(többváltozós elemzés)
4	Stola, W., 1990	funkcionális régiótípusok	Lengyelország	vajdaság	strukturális mutatók alap- ján történő lehatárolás
5	Roszkowska- Madra, B. et al., 2006	vidéktipizálás	Podlasie (Lengyelország)	105 kommuna	főkomponens analízis, hierarchikus klaszterana- lízis – keresztábla
6	Bednariková, Z. et al., 2006	falutipizálás	Csehország	1311 falu az 5716-ból véletlenszerűen kiválasztva (azaz nem teljes körű)	faktoranalízis, regresszióanalízis, kanonikus korreláció
7	Boháčková, I. et. al., 2003	mezőgazdaság szerepe a vidéki térségek fejlődésében	Csehország	régió	főkomponens-analízis, klaszteranalízis – a vizs- gálatról nem konkrétan, hanem elvekben ír
8	Perpar, A. és Kovačič, M. (é. n.)	vidéktipizálás	Szlovénia	település	kiválasztott mutatók és értékek alapján történő lehatárolás
9	Gosar, L. és Roblek, I., 2001	vidéki térségek, népességvesztés	Szlovénia	kommuna	demográfiai viszonyok alapján történő lehatárolás
10	Nikolov, D. és Yanakieva, I., 2006	vidéktipizálás	Bulgária	NUTS 3	OECD kritérium alapján
11	Trapp, C., in Baum, S. et al., 2004	vidéktipizálás	Bulgária	28 oblast (NUTS 3)	főkomponens-analízis (rotált), klaszteranalízis
12	Sandu, D., 1999	falusi szegénység	Románia	falu	faktoranalízis
13	Rey, V. et al., 2002., 59.	mezőgazdasági privatizáció lefolyá- sának tipizálása	Románia	megye	hierarchikus klaszteranalízis
14	Rey, V. et al., 2002., 69.	mezőgazdaság színvonala	Románia	megye	hierarchikus klaszteranalízis

a nyugati vezető szakmai műhelyekhez képest, másrészt az idegen nyelvű (angol, német) publikációkat főként külföldiek – részben helyi szakértőket bevonva – készítik az adott országról. A munkák éppen ezért sokszor csak az alapvető viszonyok leírására szorítkoznak, mivel ez is az újdonság erejével hat, illetve a széleskörű adathoz-
 záférés vagy nehézkes (távolság, kommunikációs nehézségek) vagy korlátozott (adathiány).

	Szerző, év	Cél	Vizsgált terület	Vizsgált területi szint	Módszertan
15	Rey, V. et al., 2002, 71.	mezőgazdaság területi specializációja	Románia	község	hierarchikus klaszteranalízis
16	Rey, V. et al., 2002, 73.	vidéki térségek tipizálása	Románia	község	hierarchikus klaszteranalízis
17	Meredith, D., 2006	vidéktipizálás	Szerbia	régió	főkomponens-analízis (rotált), klaszteranalízis
18	Meredith, D., 2007	vidéktipizálás	Bosznia-Hercegovina	régió (municipium)	főkomponens-analízis (rotált), klaszteranalízis
19	Saktina, D. et al., 2007	vidéktipizálás	Lettország	530 municipium (NUTS 5)	faktoranalízis, klaszteranalízis
20	Kairytė, E. és Meyers, H. V., 2007	OECD vidékkritériumok, LFA kedvezőtlen adottságú területek	Litvánia	község	leíró munka (egyszerűbb módszerek)
21	Turnock, D., 2005	falusi szegénység	Románia, Kárpátok, kiválasztott megyék	kommuna	leíró munka (egyszerűbb módszerek)
22	Vězník, A., 2001	mezőgazdaság átalakulásának területi vonatkozásai	Csehország	járás	leíró munka (egyszerűbb módszerek)
23	Majerová, V., 2007	LFA, kedvezőtlen adottságú területek vizsgálata	Csehország	–	leíró munka
24	Jaksch, T. et al., 1997	agrárpotenciál	Lengyelország	vajdaság	leíró munka (egyszerűbb módszerek)
25	Janzen, J., 1998	agrártermelés szerkezetváltása	Lengyelország, Grózw és Zielona Góra vajdaságok	vajdaság	leíró munka (egyszerűbb módszerek)
26	Knappe, E. és Labanauskaitė, D., 2002	mezőgazdaság társadalmi szerepe a vidéki térségekben	Litvánia és Fehéroroszország	rajon	leíró munka (egyszerűbb módszerek)
27	Knappe, E. és Krauklis, A., 1998	vidéki térségek	Lettország	község	leíró munka (egyszerűbb módszerek)
28	Thieme, S. és Heller, W., 2000	vidéki térségek	Brandenburg, Potsdam	–	leíró munka

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A kelet-nyugati tudományos együttműködések keretében megvalósult **széleskörű** vizsgálat a hallei IAMO (Közép- és Kelet-Európa agrár- és vidékfejlődését kutató intézet) égisze alatt (Baum, S. et al. 2004), több, a térségben működő kutatóműhely részvételével készült, és az összes volt szocialista, jelenleg uniós tagországra kiterjedt. A vizsgálat ország és regionális szinten részletesen számba vette a birtokviszonyokat, a mezőgazdasági termelés szerkezetét, a mezőgazdasági termékek feldolgozásának helyzetét, illetve a demográfiai, képzettségi, munkaerőpiaci viszonyokat, továbbá az ingázást is. Az egyes dimenziók mentén SWOT-analízissel tárták föl a különböző országok erősségeit, gyengeségeit. A munkában – regionális konklúzióként – publikált területi tipológia Baum és Weingartan (2004a) számos helyen közölt munkájának továbbfejlesztett változata. A tipizálást különböző mu-

tatókészletekre NUTS 2 és NUTS 3 szinten is elvégezték (Baum, S. et al., 2004, 183–199. o.). A szerzők úgy választották ki a mutatókat⁶⁸, hogy az az általuk felállított kelet-közép-európai vidék-hipotézist tükrözze: alacsony népsűrűség, kedvezőtlen korösszetétel, alacsony egy főre jutó GDP, agrárgazdasági függőség, az agrárszektoron kívüli lehetőségek hiánya, magas munkanélküliség és alacsony képzettség. A mutatók alapján hierarchikus klaszterezés segítségével öt csoportba sorolták a régiókat,⁶⁹ ami azonban inkább egy általános tipológiát jelentett. Mivel NUTS 3 szinten nem állt rendelkezésre elegendő adat, ezért (Baum, S. et al., 2004) NUTS 2 szinten is elvégezték a tipizálást. Ezzel ugyan veszítettek a területi bontás „finomságából” de a bővebb mutatókészlettel (13 db) mégis jobban megközelíthető volt a kiinduló probléma.⁷⁰ A NUTS 2 szinten elvégzett tipizálás ugyancsak 5 klasztert eredményezett, habár a klaszterelemszám-eloszlás már jóval kiegyenlítettebbnek tekinthető. Az egyes klaszterek azonban szinte egy-egy országgal voltak azonosíthatók.⁷¹ A két eredmény – NUTS 2 és 3 – összevetéséből több konklúzió volt levonható: a hasonlóságok mellett az egyes klaszterek földrajzi eloszlása is részben eltérő (Baum, S. et al., 2004, 193. o.) – ez minden kétséget kizáróan az eltérő területi aggregáció és a különböző mutatókészlet eredménye. Csehországot (iparosodott térségek klasztere) és Lengyelországot (közepes jövedelmű, magas munkanélküliségű régiók) mindkét esetben egy-egy klaszter dominálta. Az európai összevetés céljából a NUTS 2 szintű vizsgálatot elvégezték a teljes EU-ra is (az Egyesült Királyságot, Máltát és Ciprust kivéve) (Baum, S. et al., 2004, 197. o.; Baum, S. és Weingarten, 2004b, 156. o.), ami a kontinens kelet-nyugati differenciáltságát mutatta.⁷²

Az utóbbi években egyre több tipizálás készül egy-egy közép- és délkelet-európai ország vidéki térségei kapcsán. Számos ilyen munka érinti Lengyelországot (*4. táblázat*). A lengyel földrajz a mezőgazdaság és a vidék kutatása tekintetében jónéhány világra-

⁶⁸ Az eredeti vizsgálat NUTS 3 szinten készült el, 3 demográfiai (népsűrűség, születési, halálozási ráta), 3 gazdasági (GDP/fő, munkanélküliség, az ipar részesedése a hozzáadott értékből) és 1 mezőgazdasági indikátor felhasználásával, habár ez utóbbi csak a mezőgazdaság hozzáadott értékéből való részesedését jelentette.

⁶⁹ (1) alacsony jövedelmű agártérségek magas munkanélküliséggel, (2) alacsony jövedelmű agrártérségek, (3) közepesen fejlett, közepes jövedelmű régiók magas munkanélküliséggel, (4) iparosodottabb régiók közepes jövedelemmel, (5) fővárosi régiók nagyvárosokkal és magas jövedelemmel. A csoportok közül lényegében csak az első három típus tekinthető vidéki térségnek.

⁷⁰ A demográfiai viszonyok esetében már nem a természetes népmozgalomra, hanem a korösszetételre koncentráltak, a gazdasági dimenzióval pedig dinamikai elemeket (ipar és szolgáltatás hozzáadott értékéből való részesedésének változása) is beemelték. A mezőgazdasági dimenzió is kiegészült egy dinamikai elemmel, illetve a gabonafélék terméshozamával. A gyermekhalandóság mértéke még jó egészségügyi indikátor lehet, azonban az ezer lakosra jutó személygépkocsi száma nem annyira a közlekedést, mint inkább a lakosság anyagi viszonyait jellemzi (Baum, S. et al., 2004, 185. o.).

⁷¹ (1) Periférikus alacsony jövedelmű agrárregiók (Románia, Bulgária), (2) Alacsony népsűrűségű, kedvezőtlen természeti adottságú, magas munkanélküliségű területek (Baltikum), (3) Közepes jövedelmű térségek, magas munkanélküliséggel (Lengyelország, Szlovákia), (4) Iparosodottabb, kedvezőbb helyzetű térségek (Csehország, Magyarország és Szlovénia), (5) fővárosi régiók.

⁷² A vizsgálat összesen 9 csoportot eredményezett, amelyből az első klaszter (legalacsonyabb jövedelmű agrártérségek alacsony terméseredménnyel) csak Romániában és Bulgáriában jelent meg. A második klaszter (alacsony jövedelmű, magas munkanélküliségű agrárregiók relatíve fiatalos korösszetétellel) a többi volt szocialista – jelenleg EU tag – ország régióit jellemezte. Csúpn Magyarország és Csehország tért el ettől a képtől, amelyek térségei részben az EU-15 periférikus régióihoz voltak hasonlatosak (Dél-Európa), részben pedig magasabb iparosodottságukkal tűntek ki (Észak-Dunántúl, egész Csehország). A túlzott generalizációból eredő hibákat mutatja, hogy pl. Közép-Magyarország a francia Riviérával került egy klaszterbe.

szóló eredményt könyvelhetett el, ahogy erre Enyedi többször is rávilágított (Enyedi Gy., 1960b, Enyedi Gy. és Bernát T., 1977). Lengyelországban mindig is óriási jelentősége, és komoly társadalmi-gazdasági súlya volt a vidéki térségeknek és a mezőgazdaságnak. A katolikus lengyel vidéken (Paul, L., 1992, 104. o.) a kollektivizálás sem járt sikerrel, így a kisparaszti mezőgazdaság sajátos utat járt be a szocializmus évtizedei alatt. Számos lengyel szerző vizsgálta, tipizálta nemcsak Lengyelország, de a világ mezőgazdaságát⁷³, az 1980-as évekre pedig a vidék kérdése került a középpontba.⁷⁴ Emellett nem szabad elfelejtkeznünk Enyedi György (1960b) lengyel mezőgazdasághoz kapcsolódó területi kutatásáról sem.

Lengyelország vajdaságainak funkcionális típusairól ír Falkowski (1992, 111. o. in Huigen, P. et al., 1992), aki Stola (1990) munkáját ismerteti. Stola a vidéki térségek funkcionális (ágazati) – biológiai termelő (pl. mezőgazdaság), technológiai termelő (pl. bányászat), illetve szolgáltató funkció (pl. oktatás, rekreáció) – és területi differenciálódását különbözteti meg. Vélekedése szerint ez utóbbi a funkcionális strukturálódás eredője, így strukturális mutatók – mezőgazdasági terület aránya, foglalkoztatottak ágazatok szerinti megoszlása, a törpegazdaságok részesedése, a turizmus szerepe – alapján különbözteti meg az egyes régiótípusokat, amelyek számos párhuzamot hordoznak Ukrajnával is:

1. Kisparaszti, mezőgazdasági jellegű vajdaságok. Zömmel az ország középső, keleti területei, amelyek a 1939 előtt is Lengyelországhoz tartoztak. A keleti területek fejletlen, tartósan hanyatló jelentős elvándorlás sújtotta térségekké váltak (Gorzalak, G., 1996, hiv. Probáld F., Szabó P., 2007, 358. o.). Az ország északkeleti csücskében fekvő periférikus, elmaradott, kedvezőtlen adottságú Podlasie tartomány községeit tipizálja Roszkowska-Mądra et al. (2006) tanulmánya.⁷⁵ A vizsgálat rámutatott, hogy a régió agrártérségei kedvezőtlen helyzetének okai nem az agroökológiai potenciálban, hanem a keleti határ felé „romló” társadalmi faktorokban, a periférikus fekvésben keresendők.
2. Állami és szövetkezeti gazdaságok dominálta agrárjellegű vajdaságok. Pomeránia – a „visszatért” területek – ahol a II. világháború után az egykori német birtokokon nagyüzemi állami gazdaságok létesültek. A nagyüzemi mezőgazdaság (állami gazdaságok) jelenléte ellenére az 1980-as években a kisparaszti gazdaságok itt is a mezőgazdasági terület bő felét művelték. A rendszerváltás után ezeken a területeken jelentős volt az agrár-bérmunkaerő munkanélkülivé válása (Gorzalak, G., 1996, hiv. Probáld F., Szabó P., 2007, 358. o., 360. o.; Illés I., 2002, 83. o.). A nagygazdaságok 1990 utáni felbomlása ellenére mégis relatíve kedvezőbbek a birtokméretek, és a mezőgazdaság perspektívái (Probáld F., Szabó P., 2007, 360. o.). A területtel – mivel egykor Németország része volt és azzal határos – a német földrajz is foglalkozik. Janzen

⁷³ Kostrowicki (1972) a világ mezőgazdaságának tipizálásában is kitűnik (hiv. Bernát T. és Enyedi Gy. 1977; Enyedi Gy., 1960).

⁷⁴ Swianiewicz, P., 1989, hiv. Falkowski, J., in Huigen, P. et al., 1992; Stola, W., 1987, 1988, hiv. Galczyńska, B., in Huigen, P. et al., 1992

⁷⁵ A tipizáláshoz felhasznált 11 változó részben a környezeti adottságokra, a birtokstruktúrára, illetve méretekre, a mezőgazdasági termelés intenzitására, humán és technikai hátterére vonatkozott. A főkomponens analízis eredményeként kijött első faktor a „kedvezőtlen adottság” általános mértékét reprezentálta, a második faktorról leginkább a birtokszerkezet elaprózottsága és a mezőgazdasággal foglalkozók képzettsége korrelált.

- (1998) írt az itt fekvő Gorzów és Zielona Góra vajdaságokban lezajló mezőgazdasági szerkezetátalakítással.
3. Erdőgazdasági jellegű agrár és ipari vajdaságok. A Beszkidek, illetve az Odera és a Warta menti – a szántóföldi művelés számára kedvezőtlen – ösfolyamvölgyek, morénahátak.
 4. Agrár-ipari, illetve ipari-agrár vajdaságok. Alsó-Szilézia, a magasabban urbanizált, de sűrűn lakott agrártérsegekkel jellemezhető Északnyugat-Galícia, Poznań és Gdańsk térsége.
 5. Ipari térségek. Felső-Szilézia, Varsó és Lódz agglomerációja – nem mezőgazdasági területeket csupán itt találunk. A varsói agglomeráció „vidéki térségeivel” foglalkozik Gałczyńska (in Huigen, P. et al., 1992) munkája.

A lengyel vajdaságok mezőgazdasági termelési potenciálját vizsgálta Jaksch et al. (1997) a vidéki népesség (humántőke), az üzemméreteket, a környezeti adottságok és a termékspecializáció tükrében. A vizsgálat konklúziójaként lehatárolta a lengyel mezőgazdaság legperspektivikusabb magterületét (7. o.).

A másik két közép-európai egykori szocialista országban (Csehszlovákia, NDK) a mezőgazdaság és a vidék súlya jóval kisebb volt. A „kis súly” ellenére számos szakirodalmi példát találunk az egykori NDK falusi településeinek gazdasági és funkcionális jelleg alapján történő osztályozására (Huttenlocker, F., 1949 és Lehmann, H., 1956 az egész NDK kapcsán, illetve von Känel, A., 1969, 1970 Mecklenburg kapcsán – erről ad összefoglalást Tímár E. 1979). Saupe és Thieme (in Huigen, P. et al., 1992, 133–140. o.) publikált egy kvantitatív eljárással készült⁷⁶ tipológiát Brandenburg tartományra, ami Thieme (1989, hiv. Saupe, G. és Thieme, S., 1992) a Potsdami kerületre (Bezirk Potsdam) készített korábbi tipológiáján alapult. A középpontban a népesség, annak foglalkoztatási szerkezete, illetve a fekvés állt. A két vizsgálat egyrészt eltérő területi – kifinomultabb községi, illetve körzeti – szinten tárta föl a típusokat, másrészt a munka igazi értékét az adja, hogy a változások előtti (1989) és utáni (1992) időkről ad képet. A három fő területtípus (magterület, köztes, illetve periférikus terület)⁷⁷ helyzete került összevetésre a két vizsgálati időpontban.⁷⁸

Csehországban Slepíčka (1981, hiv. Bednaříková, Z. et al., 2006, 274. o.) foglalkozott először a vidéki területek meghatározásával, míg Perlín (1998, idézi Bednaříková, Z. et al., 2006, 275. o.) tipizálta Csehország vidéki térségeit. A cseh nemzeti vidékfejlesztési terv

⁷⁶ A szerzők a végeredmény ismertetését és nem a metódus taglalását tartották lényegesnek, ezért arról közelebbit nem tudunk meg az írásban.

⁷⁷ A városokhoz közeli magterületen (I. típus) a kedvező közlekedési adottságok jó lehetőségeket kínálnak a gazdaság fejlődése számára, 1992-re jelentőssé vált a mezőgazdaság visszaszorulása és a területhasználat változása. Fontos célkitűzéssé vált ezeken a területeken a táj megóvása, és a beépítési „nyomás” mérséklése. A köztes területek (II. típus), ahol a falvakat a mezőgazdasági tevékenység, illetve a városokban fekvő állami üzemekbe a való ingázás jellemezte, 1992-ben már jelentős munkanélküliség volt tapasztalható. A periférikus területeken (III. típus) volt a legrosszabb a helyzet, ahol már az NDK időkben is főként csak a mezőgazdaság jelentett megélhetést. A terület válsága csak tovább mélyült (elváándorlás, előregedés, munkanélküliség).

⁷⁸ A térség az NDK időkben az iparosodott szász vidékekhez képest sok tekintetben relatíve „rurálisnak” számított. A nagyvárosi agglomeráció, Berlin szerepe az 1990-es években jelentősen felértékelődött, ami még inkább hozzájárult a vidék változásához. A térséggel azóta is foglalkoztak a szerzők, többek között a mezőgazdaság átalakulása kapcsán jelent meg egy gazdaságföldrajzi, ágazati írás Potsdam-Mittelmark körzetére (Thieme, S. és Heller, W. 2000).

(2005, hiv. Bednaříková, Z. et al., 2006) az OECD kritérium alapján határozta meg NUTS 3 szinten a vidéki térségeket.⁷⁹ Bednaříková et al. (2006)⁸⁰ a falusi – azaz 2000 főnél kisebb lakosságszámú – településeket regionális differenciálódásának okait kereste Csehországban,⁸¹ ami alapvetően a település helyzetétől – méret, népsűrűség, a település „szórt-sága” – a társadalmi-gazdasági „aktivitástól” – ingázás, társadalmi, civil szerveződések, korösszetétel – és az infrastrukturális ellátottságtól függött. Majerová (2007) a kedvezőtlen adottságú vidéki területeket (less favoured areas, LFA) meghatározó társadalmi faktorokat kereste. Boháčková et al. (2003) a mezőgazdaság szerepét – az ágazati és a regionális fejlesztési politikák összekötése kapcsán – vizsgálta a cseh vidéki térségek fejlődésében.⁸² Věžník (2002) a cseh mezőgazdaságot leíró regionális földrajzi szemszögből mutatta be.

Knappe és Krauklis (1998) végzett egy vizsgálatot Lettországra melyet 1998-ban publikáltak. Ebben a Latvia Human Development Reportra (1997) (20–21. o.) hivatkozva község (pagast) szinten közölnek két térképet a vidéki térségek fejlettségéről, és a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányáról.

Szlovénia vidéki térségeit Perpar és Kovačič (é. n.) nem többdimenziós matematikai eljárás, hanem egyes kiválasztott indikátorok meghatározott értékei alapján sorolta típusokba. A „határértékeket” az adatok elemzése alapján az egyes csoportokra külön-külön határozták meg, a 3500 főnél kisebb lélekszámú településeket „szuburbán”, „tipikus vidéki” és „népességsökkenés területe” típusokba sorolták. Az egyes típusokon belül vizsgálták a népességfogyás ütemét, és a tengerszint feletti magasságot (fekvés).⁸³ Gosar és Roblek (2001) szintén a vertikális tagolódás és a súlyos demográfiai viszonyok közötti összefüggés alapján vizsgálta a szlovén vidéket. Az ország községeit három csoportba sorolta: gyarapodó, fogyó és egyensúlyi területek.

A legújabb két EU tagország területére szintén készült vidéktipizálás. Bulgária területét Trapp (in Baum, S., Weingarten, P. et al., 2004b) tipizálta NUTS-3 szinten, lényegében a Baum és Weingarten (2003) által az egész térségre elkészített területi tipizálás továbbfejlesztéseként.⁸⁴

⁷⁹ A magasan urbanizált, és iparosodott Csehország területén az OECD kritériuma alapján mégis csak Prága számított urbánusnak, míg a többi terület az átmeneti típusba került, illetve az egyetlen vidéki terület Vysočina volt (Bednaříková, Z. et al., 2006, 275. o.).

⁸⁰ A megismeréshez nagy segítséget nyújtott az angolra fordított a cseh Agricultural Economy folyóirat néhány cikke.

⁸¹ A vizsgálatba nem az összes falu került be, csupán az ország különböző régióiból random módon kiválasztott 1311 település (az 5612 faluból). Így a reprezentatív vizsgálat nem volt földrajzilag teljes körű, ám a differenciálódás okait így is fel lehetett tární.

⁸² Egy lehetséges területi tipizálást vázolt föl, amely kiinduló adatbázisában az általános vidék-indikátorok mellett a mezőgazdaság kapna nagyobb hangsúlyt.

⁸³ A tengerszint feletti magasság tükrében a „tipikus vidéki” térségeket három további alcsoportra bontották. Az országterület nagy részét a súlyos demográfiai veszteség jellemzi, ez alapján a fogyó falvakat intenzíven, közepesen és potenciálisan csökkenő területekbe sorolták.

⁸⁴ A vizsgálat során jóval több gazdasági, társadalmi-demográfiai, illetve a települési és infrastrukturális viszonyokra vonatkozó változó állt rendelkezésre, amelyeket főkomponens-analízis segítségével rendeztek három dimenzióba. Az első főfaktor – „agglomeráció” – zömmel a népsűrűséggel és a gazdasági fejlettség különböző fajlagos indikátoraival – GDP, ipari, szolgáltatási hozzáadott érték, telefonsűrűség, külföldi tőkebefektetések – állt kapcsolatban. A második főfaktor – „marginalitás” – az etnikai kisebbségek arányával, a fiatalos korösszetétellel, az orvossűrűséggel és az alacsony képzettséggel állt kapcsolatban. A harmadik főfaktor foglalkoztatottsági mutatókat tömörített. A klaszteranalízis eredményeként hat csoport került kialakításra, amelyek között

Nikolov és Yanakieva (2006) is tipizálta a bolgár vidéket. A vizsgálat részben az OECD tipológián alapszik, és a községek szintjéről indul.⁸⁵

Románia esetében a falusi szegénységhez kötődő szociológiai jellegű megközelítéssel találkoztam (Sandu, D., 1999; Turnock, D., 2005), de volt példa a vidék- és a mezőgazdaság-tipizálásra is (Rey, V. et al., 2002). Sandu (1999)⁸⁶ a román falvak fejlettségének mérésére az 1992. évi népszámlálás adatai illetve 1998. évi községi adatok alapján indexet készített. Az egyes mutatókat előre kiválasztott dimenziók – humántőke, épületállomány, demográfiai, fekvés – mentén aggregálta, majd ezek értékei alapján határozta meg a „falusi fejlettségi indexet”, amelyet község szintre összegzett a népességszám súlyozásával. Turnock (2005) a Kárpátok vidékén fekvő megyékben hét mintaterület községeit vizsgálta a demográfiai és a mezőgazdasági viszonyok alapján. A francia-román együttműködésben elkészült Románia Atlasz (Atlasul României – Rey, V. et al., 2002) külön fejezetben foglalkozik a mezőgazdaság és a vidék területi viszonyaival. Több klaszteranalízis is készült a munkában részben megye szinten – a mezőgazdaság privatizációja (59. o.)⁸⁷, és a termelési színvonala, birtokviszonyok alapján (69. o.)⁸⁸ –, részben község szinten – a mezőgazdasági termelés szerkezete (főbb növények és egyéb termékek, pl. tej termelése alapján [71. o.]), illetve a vidéki térségek típusai szerint (73. o.).

Az ír Meredith (2006, 2007) Szerbia és Bosznia-Hercegovina vidéki térségeit vizsgálta vidékfejlesztési régiók meghatározása céljából, az EU egykori jugoszláv államokat támogató programjai keretében (Supporting the Harmonisation of the Agriculture, Food and Rural Sector of Bosnia-Herzegovina). Szerbia esetében a vizsgálat lényegében csak tipizáláshoz alkalmazott a főkomponens és klaszteranalízis eredményeinek bemutatására szorítkozik. A vizsgálat széles változóspektrumon alapult, összesen 46 – zömmel topográfiai, demográfiai, gazdasági, munkaerőpiaci és a gazdasági szektorokra vonatkozó – mutató állt rendelkezésre község szinten.⁸⁹ A kialakított fő típusok alapján multifunkcionális, agrár- és közlekedésorientált vidéki térségekről, illetve városkörnyéki területekről beszél. A Bosznia-Hercegovina térségeit tipizáló – az előzőhöz hasonló metodikájú – község szintű vizsgálat (Meredith, D. 2007) alapvetően az agrárszektor viszonyait, a gazdasági szerkezetet és a turizmus helyzetét vette figyelembe. A végeredményben alapvetően

a periférikus rossz helyzetű agrártérségek – Vidin, Jambol továbbá az észak-keleti oblasztok – és a kevésbé periférikus fekvésű, kedvezőbb helyzetű, iparosodottabb agrártérségek – Plovdiv, Marica-alföld, Bolgár-tábla – képzik a fő differenciálódást. Emellett az elsősorban nem agrárius, de periférikus térségek – a délnyugati oblasztok –, illetve Szófia és a tengerpart jelentenek külön csoportot. A 16 mutatóra alkalmazott főkomponens analízis csupán 28 területegységen nyugszik, így az eredmény fenntartásokkal tekinthető szignifikánsnak.

⁸⁵ A vizsgálatot részleteiben nem ismerem, mivel azzal csupán két előadás diásorozatában, illetve egy cikk absztraktjában találkoztam.

⁸⁶ A Sociologie Românească folyóirat – a cseh tanulmányokhoz hasonlóan – angolra fordítva részben a világhálón is hozzáférhető.

⁸⁷ A tipizálás alapját az állami, szövetkezeti és magángazdaságok szántóföldből való részesedése jelentette három különböző időpontban (1989, 1990, 1994). Ezzel kiinduló állapotot, majd a magánosítás lefolyását tudták tipizálni.

⁸⁸ A tipizálás a földtulajdonformák és viszonyok mellett a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányát, egy-egy szántóterületre vetített nagyságát, a gépesítés színvonalát és a búza terméshozamát is figyelembe vette.

⁸⁹ A kiinduló mutatókészletből a vizsgálathoz 39-et választottak ki. Az eredményül kapott nyolc főkomponens közül csupán hét – mezőgazdaság, ipar, demográfia, szolgáltatás, elérhetőség, közösségi szektor, egészségügy – kerül elnevezésre, az írásból sem a teljes eredeti mutatókészletet, sem a faktorsúlyokat nem ismerhetjük meg.

mezőgazdasági jellegű klaszterek jelentek meg, diverzifikált vidék csupán Neum térsége a hercegovinai tengerparton.

Az egyes vizsgálatok – a lehetőségekhez mérten – különböző mutatókészletekből kiindulva vizsgálták a vidékiséget, és jutottak többé-kevésbé hasonló eredményekre. A felhasznált mutatók (5. táblázat) között a leggyakrabban demográfiai és gazdasági (foglalkoztatás, mezőgazdaság) indikátorok jelentek meg. Az elérhetőség dimenziójával viszont nem minden munkában találkoztam.

A mutatókészletekkel nehezen meghatározható dimenziók (természeti környezet, kultúra stb.) is sokszor háttérbe szorultak, de a nagyobb térségre egységesen megjelenő adatok (turizmus, infrastruktúra stb.) hiánya is beszűkítette a lehetőségeket. Több tipizálásban a periférikus fekvés sajátos elemeként az etnikai viszonyok is előkerültek.

5. táblázat

Az egyes vizsgálatok során figyelembe vett dimenziók

dimenziók	Cloke, P., 1977	Malinen, P., 1994	Irish Rural Structure, 2000	Iliopoulou, P., 2006	Birkbeck College, 2004	Mittenzwei, K., 2004	Pinto-Cirreira, T. (é. n.)	Dimara E. és Skuras D., 1996	Barlett School of Planning, 2004	Zabini, E. et al., 2007	SPESP Final Report, 2000	Boscacci, F. et al., 1999	Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung, 1999	Vidal, C. et al., 2000	Brouwer, F. et al., (é. n.)	SERA, 2006	Aumayr, C. M., 2007	Weingarten, P. Baum, S., 2004	Stola, W., 1990	Roszkowska-Madra, B. et al., 2006	Perpar, A. és Kovačič, M., 2000	Trapp, C., 2004	Meredith, D., 2006
Természeti környezet																							
Demográfiai viszonyok	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Településviszonyok		x			x				x		x									x			
Elérhetőség-távolság-fekvés	x	x			x						x		x			x							x
Munkaerőpiac-ingázás-jövedelem	x	x	x	x						x						x	x	x				x	
Gazdaság		x				x			x	x		x	x	x			x	x	x			x	x
Mezőgazdaság		x	x	x		x	x					x	x	x	x			x		x			x
Turizmus													x				x						x
Etnikai viszonyok																					x		
Infrastruktúra-lakásinfrastruktúra	x			x																	x	x	
Kultúra, képzettség		x								x		x									x		

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

*Áttekintett magyarországi területi tipológiák a mezőgazdaság,
a falvak és a vidék kapcsán*

A vidékhez kapcsolódó magyarországi területi tipizálások három különböző céllal, zömmel háromféle területi szinten készültek. A legelső tipológiák a mezőgazdaság viszonyait vizsgálták (Enyedi György, Kulcsár Viktor munkái) üzem, járás szinten, amire a mezőgazdaság kollektivizálása után, az 1960-as évek elejétől – az adatok hozzáférhetősége kapcsán – nyílt széleskörű lehetőség. Ezzel egy időben számos falutipizálás is készült, de az igazi falvak felé fordulás csak az 1970-es és különösen az 1980-as évekre tehető (Beluszky Pál munkái). Az 1990-es években a vidék került a tipizálások középpontjába (Csatári Bálint munkái), ahol a leggyakrabban vizsgált szint a kistérség (Csatári B., 2001, 47. o., 2004, 534. o.) (6. táblázat). A disszertáció témájához több hazai kísérlet szolgált mintapéldául, mivel ezek a legjobban hozzáférhetők, a legrészletesebben áttanulmányozhatók. A szemléletmódját, módszertanát tekintve a legtöbb segítséget nyújtó, ötletadó kutatás három szerző (Enyedi György, Beluszky Pál és Csatári Bálint) nevéhez kötődik. A kutatók a fő elemzést megelőzően több részletesen publikált kutatást végeztek⁹⁰, így az egyes fázisok is számos részkonklúziót adtak. A legtöbb tekintetben különböző, ám az egyes szerzők munkásságában fő csapásiránynak tekinthető három tipológia szakirodalmi előzményeit tekintettem át (6. táblázat). Az egyik munka a mezőgazdasági körzetesítés problematikájához (Bernát T. és Enyedi Gy. 1977), a másik a falvak típusaihoz (Beluszky P. és Sikos T. T. 1982), a harmadik pedig a kistérségekhez (Csatári B., 2000a) kötődik. A hazai mezőgazdaság tipizálásában játszott úttörő szerepet Enyedi György, aki korai ágazati munkái (Enyedi Gy., 1957, 1958, 1959) után hamar a mezőgazdasági körzetesítés problematikája felé fordult (Enyedi Gy., 1960a, 1960b; Bernát T. és Enyedi Gy., 1961). Az első körzetesítési munkák még egyszerűbb matematikai, illetve grafikus eljárásokon alapultak, és járás szinten zajlottak (Bernát T. és Enyedi Gy., 1961).⁹¹

6. táblázat

*Magyarországi (komplex) területi tipológiák a mezőgazdaság,
a falvak és a vidék kapcsán*

Szerző (év)	Cél	Vizsgált terület	Vizsgált területi szint	Módszer
Bernát T. és Enyedi Gy., 1961	szántóföldi növénytermesztés körzetei	Magyarország	járas	egyszerűbb statisztikai módszerek; termelőképesség, bruttó termelési érték
Beluszky P., 1965	funkcionális falutípusok	Magyarország	falu	egyszerűbb statisztikai módszerek
Kulcsár V., 1974	falvak gazdasági típusai	Magyarország	falu	egyszerűbb statisztikai módszerek

⁹⁰ Mint pl. Beluszky P., 1979a; Beluszky P. és Sikos T. T., 1979; Beluszky P., 1980; Beluszky P. és Sikos T. T., 1982; vagy Bernát T. és Enyedi Gy., 1961; Enyedi Gy., 1963; Bernát T. és Enyedi Gy., 1968; vagy Csatári B., 1999, 2000b, 2004; Csatári B. és Farkas J., 2006a, 2006b.

⁹¹ Ebben a munkában Enyedi és Bernát a vetésterület és termésátlag, a termelőképesség (lásd Enyedi Gy. – Bernát T. 1961, 14. o.) és a bruttó termelési érték alapján tipizálta a hazai szántóföldi növénytermesztést.

Szerző (év)	Cél	Vizsgált terület	Vizsgált területi szint	Módszer
Enyedi Gy., 1975b; Bernát T. és Enyedi Gy., 1977	mezőgazdasági körzetek	Magyarország	üzem	faktoranalízis
Enyedi Gy., 1976	mezőgazdaság dinamizmusa	Magyarország	üzem	faktoranalízis, klaszteranalízis
Bernát T. és Udovec G., 1975; Bernát T. és Enyedi Gy., 1977	természeti erőforrások és az agrártermelés színvonala	Magyarország	üzem	–
Enyedi Gy., 1977	falusi életkörülmények	Magyarország	falu	faktoranalízis, klaszteranalízis
Beluszky P., 1979a	falutipizálás	Borosod-Abaúj- Zemplén megye	falu	faktoranalízis, klaszteranalízis
Beluszky P. és Sikos T. T., 1979	falutipizálás	Szolnok megye	falu	faktoranalízis, klaszteranalízis
Beluszky P. és Sikos T. T., 1980	falutipizálás	Vas megye	falu	faktoranalízis, klaszteranalízis
Beluszky P. és Sikos T. T., 1982	falutipizálás	Magyarország	falu	faktoranalízis, klaszteranalízis
Mészáros R., 1982	falutipizálás	Dél-Alföld	falu	faktoranalízis, klaszteranalízis
Csatári B., 2000a	komplex típusok	Magyarország	kistérség	faktoranalízis, klaszteranalízis
Csatári B., 2000b, 2004	vidékiség kritériumai	Magyarország	kistérség	településszerkezet figye- lembe vétele, egyszerűbb statisztikai eljárások
Csatári B. és Farkas J., 2006a,b	vidékies terek tipizálása	Magyarország	kistérség	faktoranalízis, ESPON „vidékiség”
Farkas J., 2007	vidékies térségek tipizálása	Magyarország	kistérség	neurális hálózatok

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Az 1970-es évektől a mezőgazdaság már üzem (tsz) szinten került tipizálásra, a termés színvonalát taglaló indikátorok mentén (Enyedi Gy., 1975b, Bernát T. és Enyedi Gy., 1977) (7. táblázat). A hatalmas adatmátrixban (több mint 3000 üzem, 12 indikátor) megjelenő sokváltozós tér dimenzióinak csökkentésére faktoranalízist alkalmaztak, és az így eredményül kapott két főfaktor alapján határolták le – akkor még nem klaszteranalízis, hanem – grafikus eljárással a körzeteket. A rendszerváltozást követő mezőgazdasági átalakulás óta is készült tipológia a magyar mezőgazdaság körzeteire (Bernát T. et al., 1997), a munkából azonban nem ismerhetjük meg a vizsgálat módszereit, csak az eredményeket.

7. táblázat

A mintaként szolgáló négy (három féle) vizsgálat főbb jellemzői

	<i>Bernát T. és Enyedi Gy., 1977</i> A magyar mezőgazdaság területi problémái	<i>Beluszky P. és Sikos T. T., 1982</i> Magyarország falutípusai	<i>Beluszky P. és Sikos T. T., 2007</i> Változó falvaink	<i>Csatári Bálint, 2000</i> Kísérlet a mo.-i kistérségek kompl. fejlettségi típusainak meghatározására
A kutatás alaptémája	az agrártermelés fejlettségi különbségei	falusi települések tipizálása	falusi települések tipizálása	kistérségek komplex fejlettségi tipizálása
A kutatás jellege	gazdaságföldrajzi	társadalomföldrajzi	társadalomföldrajzi	társadalomföldrajzi
A kutatás tárgya	mezőgazdaság	falvak	falvak	komplex térségtipizálás
A vizsgált alapegység	mezőgazdasági üzem	falu	falu	kistérség
Vizsgált terület	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország
A kutatás módszere	faktoranalízis	faktor- és klaszteranalízis	faktor- és klaszteranalízis	faktor- és klaszteranalízis
A vizsgált dimenzió- csoportok (szempontrendszerek)	nem csoportosított előre	8	7	nem csoportosított előre
A vizsgálatba bevitt változók száma	12	27	27	35
Eredményül kapott faktorok száma	4	13 illetve 6		6
Az eredményül kapott klaszterek száma	–	25 (7 típus, 24 altípus)	25 (7 főtípus, 14 altípus)	6 (6 típus)

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A vidéktipizálások közvetlen előzményének tekinthetjük az 1970-es években kibontakozó komplex falukutatókat, ahol a vidék gyakorlatilag a falusi településekkel azonos.⁹² A korábbi, egy-két dimenziót figyelembe vevő, szerény számú – erre Beluszky Pál is felhívta a figyelmet (1965, 149. o.) – falutipológia még nem tekinthető komplex vizsgálatnak⁹³, de az 1970-es évekre Beluszky már eljutott a falvak komplex jellegű szemléletéhez, amiben úttörő és hiánypótló szerepet játszott. A komplex nézőponthoz persze először a falusi térségek társadalmi-gazdasági differenciálódására (Beluszky P. és Sikos T. T. 2007, 105. o.), a mezőgazdasági monofunkcionalitástól való elszakadásra is „szükség volt”. Beluszky (1965, 149. o.) az 1960-as évek közepén kifejtette, hogy a falvakat a legtöbb kutató még mindig a mezőgazdasági tevékenységgel azonosítja. Mendöl Tibor (1963, 376. o.) csak azokat a településeket tekinti falusinak, amelyek mezőgazdasági jellegűek.⁹⁴ A falusi foglalkoztatási átrétegződés következtében először a falvak funkcionális-foglalkoztatottsági típusainak kutatása került előtérbe (Beluszky P. és Sikos T. T., 2007, 106. o.), és a falu fogalma is e mentén kezdett differenciálódni (Beluszky P., 1965,

⁹² Lásd Enyedi Gy. (1975a, 270l. o. 1976, 328. o.) szóhasználatát.⁹³ Prinz és Mendöl (1963) foglalkozott a falvak alaprajzi típusaival.⁹⁴ Ennek ellenére elismeri, hogy „az iparosodott országokban előfordulhatnak túlnyomóan iparos foglalkozású falvak is” (Mendöl T., 1963, 376. o.). Véleménye szerint azonban a falvak funkcionális típusai inkább az egyes mezőgazdasági ágazatokhoz kötődnek (pl. állat-, növény-, szőlőtermesztő falvak)

150. o.). Olyan funkcionális – a lakosság foglalkozási szerkezete alapján megalkotott – falutipológiák készültek ekkor, mint Lettrich (1965), Beluszky (1965), Kulcsár (1974, 1976)⁹⁵ munkája. Mendöl (1963, 374. o., 423. o., ill. hiv. Beluszky P., 1965, 150. o.) viszont az összes települést csoportosította alaprajzi és funkcionális (funkcionális morfológiái) jellemzői alapján.

Az 1970-es években már számos falutipizálást találunk, amely bonyolultabb matematikai eljárásokat tartalmaz. Ilyen például Enyedi György (1977) munkája, amely a falusi életkörülményeket,⁹⁶ illetve a dinamikus falusi térséget⁹⁷ vizsgálta (Enyedi Gy. 1976). A hazai területi kutatások során ezek a vizsgálatok voltak az elsők, ahol a komplex típusalkotás klaszteranalízis segítségével történt, illetve a típusalkotáshoz szükséges látens változókat faktoranalízis segítségével határozták meg a sokféle mutatóból (Enyedi Gy., 1977, 68. o.).

Az 1970-es évek végén Beluszky (1979, Beluszky P. és Sikos T. T., 1979, 1980, 1981) az egyes megyék⁹⁸ komplex falutípusait kezdte kutatni, ami végül elvezetett az egész országra kiterjedő tipológiához (Beluszky P. és Sikos T. T., 1982). A vizsgálatok során a típusalkotáshoz klaszteranalízist alkalmazott, aminek alapjául főkomponens analízis során előállított egymással korrelálatlan főfaktorok faktorszokjái szolgáltak. Az egyes megyei tipizálások során próbálták ki a vizsgálat mutatókészletét és a módszert. Beluszky Pál és Sikos T. Tamás az 1982-ben, az egész országra publikált vizsgálatot megismételte az ezredforduló után is (Beluszky P. és Sikos T. T., 2007). A vizsgálatba mind a két alkalommal 27-27 mutatót vontak be, habár azok megoszlása változott a két időpont eltérő társadalmi-gazdasági körülményeihez igazodva.⁹⁹ A főkomponens analízis eredményei

⁹⁵ Beluszky (1965) a lakosság foglalkozási szerkezete szerinti típusokat az ingázással kombinálja. Ugyan ezt teszi Kulcsár (1976) is. Beluszky (1965) megkülönbözteti az agrárfalvakat, az ipari falvakat, a lakófalvakat, a speciális és vegyes funkciójú falvakat.

⁹⁶ A munka során Magyarország akkori összes (3135) községe bekerült a vizsgálatba, amelyeken az életkörülményeket komplex módon igyekeztek megközelíteni. Az életkörülményekkel leginkább összefüggő fő tulajdonságokat három tényezőcsoportba sorolták: a népességszám és összetétel, jövedelem, lakásviszonyok, infrastrukturális ellátottság. A jövedelmi helyzetet csak közvetetten tudták meghatározni a foglalkoztatottság, a lakásviszonyok és a fogyasztás színvonalából. Összesen 28 változó segítségével jellemezték az életkörülményeket, amely – a faktoranalízis eredményeként – 11 látens változót eredményezett.

⁹⁷ Ennek a vizsgálatnak egy lépéseként készült tipológia a mezőgazdasági térségek dinamizmusáról (Enyedi Györgyné, 1976, hiv. Enyedi Gy. 1976, 329. o.) mintegy 2000 mezőgazdasági üzem eredményeinek bevonásával, amely dinamikai és színvonalbeli elemeket – belterjesség, munkatermelékenység, állóeszköz-hatékonyság, jövedelmezőség, munkaerő felszereltség, földminőség, termelési szerkezet, eszközellátottság – egyaránt tartalmazott. A vizsgálat során a mintegy 33 változó által meghatározott „teret” faktoranalízissel egyszerűsítették, majd a típusok megalkotására klaszteranalízist alkalmaztak.

⁹⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén megye (Beluszky P., 1979), Szolnok megye (Beluszky P. és Sikos T. T., 1979, 1986), Vas megye (Beluszky P. és Sikos T. T., 1980).

⁹⁹ Beluszky P. és Sikos T. T., (1982, 22. o., 2007, 127. o., 129. o.) a vizsgálatba bevitt mutatókat hét tényezőcsoportba osztotta, amelyek egymáshoz viszonyított – a mutatók számán keresztül értelmezett – „súlyában” 1982 és 2007 között bekövetkezett változás jól tükrözi a falvakban lezajló változásokat is:

(1) A gazdasági szerepkört taglaló mutatók aránya már 1982-ben is a legnagyobb volt, és az a 2007-es vizsgálatban tovább nőtt. A mutatók között az ingázás, a foglalkozási szerkezet, az idegenforgalom mindkét vizsgálatban szerepet kapott. Viszont a község ipari telephelyein – általában tsz mellékküzemágban – dolgozók arányát értelemszerűen felcserélték a vállalkozói aktivitás mutatóira.

(2) A lakások felszereltségét és méretét taglaló mutatók – amiből a mezőgazdasági felhalmozásra következtethetünk (Illés I., é. n.) lényegében eltűntek, helyettük a foglalkoztatottsági, gazdasági helyzet jelent meg.

több ponton hasonlatosak voltak egymáshoz (9. táblázat). A településszerkezeti helyzet helyett az ezredfordulón azonban már a munkaerőpiac volt a fő differenciáló. Emellett az agráradottságok befolyásolták a legkisebb mértékben a települések helyzetét. A tipizálás során létrejött 25 klasztert nem direkt módon, hanem közvetve vették figyelembe, és azok felhasználásával 7 főtípust – azon belül további altípusokat – alakítottak ki (10. táblázat) (Beluszky P. és Sikos T. T., 1982, 52. o., 2007, 217. o.).

Ugyanebben az időben készült el Mészáros Rezső (1982) munkája a Dél-Alföld falusi térségei kapcsán, amihez szintén a faktor és klaszteranalízis módszerét használta. A szerző a „falusi tér” típusainak meghatározását megelőzően számos jellemző – gazdaság, társadalom, demográfiai viszonyok, térkapcsolatok – alapján vizsgálta a Dél-Alföld falvait.

Csatári Bálint a hazai kistérségek komplex fejlődési típusait határozta meg (2000a). A vizsgálathoz összesen 34 – városi és vidéki viszonyokat taglaló – mutatót használt fel, amely 6 faktor mentén rendeződött. Az első főfaktor a város-vidék dichotómia mentén strukturálta a magyarországi kistérségeket (9. táblázat), és szoros korrelációban állt az OECD kritériumokban meghatározott, és Csatári (2000b, 199. o.) által módosított vidékiséggel is. A többi faktor az idegenforgalomra, az elérhetőségre, a demográfiai, munkanélküliségi és gazdasági szerkezeti viszonyokra utalt, amelyek alapján – klaszteranalízis elvégzésével – a hazai kistérségek 6 csoportot alkottak (10. táblázat).

Csatári (2000b) egy másik munkájában az OECD módosított kritériumrendszere alapján meghatározott vidékies kistérségeket sorolta négy típusba a településszerkezeti adottságokra vonatkozó meghatározott statisztikai értékek alapján.¹⁰⁰ A besorolást a településszerkezeti adottságok mellett több tényező, így a természeti viszonyok, agrárkörnyezeti adottságok illetve az életkörülmények, fejlettségi viszonyok is befolyásolják (Csatári B., 2000b, 199. o.). A vizsgálatot később tovább finomította (Csatári B. és Farkas J. 2006a, 2006b) és a vidékiséget a kistérségi fejlettség, a területhasználát – illetve a felszínborítottság – változása, továbbá a város-vidék hatások – az ESPON program alapján – vizsgálta.

A négy mintaként vett tipizálás (Bernát T. és Enyedi Gy., 1977; Beluszky P. és Sikos T. T., 1982, 2007; Csatári B., 2000a) mutatókészletét általános tényezőcsoportok szerint osztályoztam és megnéztem azok egymáshoz viszonyított arányát (8. táblázat), ami alapján meg lehet határozni a disszertáció vizsgálata során fókuszpontba állítandó mutatók

(3) Az ellátó-szolgáltató szerepkör indikátorai – ez esetben az iparcikk-kereskedelmet felváltotta a kereskedelmi szolgáltató vállalkozások lakosságra vetített nagysága.

(4) A településszerkezeti helyzet három indikátora lényegében nem változott a két időpont között.

(5) A természeti környezet viszonyainak „súlya” csökkent a két vizsgálati időpont között, mivel a 2007-es vizsgálatban már csak a termőföld értéke került elő. 1982-es vizsgálatban a természeti környezet milyenségét pontosították, és 10 típusba sorolták – középhegységek, hegyközi medencék, árterek stb.. A módszert már Borsod-Abaúj-Zemplén megye 1979-es vizsgálatánál alkalmazták.

(6) A falvak forgalmi helyzete is kisebb súllyal szerepelt 2007-ben, a jellemzés csupán a nagyvárosok időtávolságára vonatkozott.

(7) A települések fejlődési irányára – dinamikai elemekre – vonatkozó mutatók a 2007. évi vizsgálatban már kisebb súllyal jelentek meg.

¹⁰⁰ (1) aprófalvas-vidékies – ahol a településsűrűség nagyobb, mint 400db/100 km²; (2) tanyás-vidékies – ahol a külterületi népesség aránya nagyobb, mint 3%; (3) mezővárosias-vidékies – a lakosság több mint 50%-a él városban; (4) kisvárosias-vidékies – ahol a lakosság kevesebb mint 50%-a él városokban.

csoportját. Bernát Tivadar és Enyedi György (1977) vizsgálata céljait és mutatókészletét tekintve azonban „kilóg” a sorból, mivel a mezőgazdaság vizsgálatára koncentrált.

8. táblázat

A vizsgálatba bevitt mutatók százalékos megoszlása a főbb szempontrendszerek szerint

%	Bernát T. és Enyedi Gy., 1977	Beluszky P. és Sikos T. T., 1982	Beluszky P. és Sikos T. T., 2007	Csatári B., 2000a
Természeti környezet	6	11	4	–
Demográfiai dimenzió	–	11	18	11
Települési dimenzió	–	11	11	11
Munkaerőpiaci dimenzió	35	18	33	14
Elérhetőségi dimenzió	–	11	4	3
Infrastruktúra dimenziója	6	8	4	14
Lakásinfrastruktúra dimenziója	–	18	4	6
Gazdasági dimenzió	12	4	4	26
Jövedelmi dimenzió	23	0	4	6
Kulturális dimenzió	–	0	7	6
Turisztikai dimenzió	–	4	7	3
Mezőgazdasági dimenzió	18	–	–	–
Egyéb	–	4	–	–
Összesen	100	100	100	100

Szerkesztette: Karácsonyi D.

Beluszky és Sikos (2007), illetve Csatári (2000a) vizsgálatában eredményül kapott faktorok és klaszterek (9., 10. táblázat) sok tekintetben hasonlítanak, mivel a differenciálódás mögött nyilván hasonló folyamatok állnak. A foglalkozási, gazdasági szerkezet, munkaerőpiac, a demográfiai helyzet, az idegenforgalom faktora mindkét elemzésben előkerül. Hasonló a helyzet a típusok esetében is: a városi hatások, az idegenforgalom, az agrárszektor szerepe, a periférikus fekvés típusai mindenhol megvannak.

9. táblázat

Az eredményül kapott faktorok elnevezése

A kapott faktorok elnevezése	Bernát T. és Enyedi Gy., 1977	Beluszky P. és Sikos T. T., 1982	Beluszky P. és Sikos T. T., 2007	Csatári B., 2000a
F1	Jövedelem és eszközellátottsági faktor	Településszerkezet- alapellátás-közlekedési helyzet	Munkaerőpiaci helyzet – fejlettség	Városiasság
F2	Növénytermesztési arány	A településfejlődés üteme, dinamikája	Településszerkezeti helyzet – alapellátás	Idegenforgalom- vállalkozás
F3	Állattenyésztési és alap- tevékenységen kívüli tevékenység aránya	A természeti környezet jellege	Demográfiai helyzet	Elérhetőség, jó városias intéz- ményellátottság
F4	Nincs szignifikáns kapcsolat egyik változóval sem	A terciér szektor és a közlekedés fejlettsége	Népességszám- változás dinamikája	Kedvező vitalitás

A kapott faktorok elnevezése	Bernát T. és Enyedi Gy., 1977	Beluszky P. és Sikos T. T., 1982	Beluszky P. és Sikos T. T., 2007	Csatári B., 2000a
F5	–	Foglalkoztatási szerkezet, ingázás	Foglalkozási szerkezet, ingázás	Munkanélküliség
F6	–	Külterületi népesség aránya	Idegenforgalmi adottságok	Szélsőséges gazdasági szerkezet
F7	–	–	Külterületi népesség aránya	–
F8	–	–	Agráradottságok	–

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Az eredmények sok hasonlóságot mutatnak az Európa más térségeit érintő vizsgálatokkal is, azaz a kulcsdimenziók mentén bármely vizsgált vidéki térség megragadható. Jellemző posztiszocialista faktornak csak a gazdaság struktúrájára vonatkozó dimenziót tekintetjük. Emellett tipikus magyar – alföldi – jellemvonás a külterületi népesség aránya.

10. táblázat

Az eredményül kapott típusok

	Beluszky P. és Sikos T. T., 1982	Beluszky P. és Sikos T. T., 2007	Csatári B., 2000a
1	Városias jellegű községek	Agglomerációk belső övezete	Városias
2	Agglomerációk falusi települései	Agglomerációk külső övezete	Agglomerálódó
3	Speciális szerepkörű községek	Idegenforgalmi szerepkörű falvak	Idegenforgalmi
4	Ipari községek	Stabil gazdaságú falvak	Fejlődő (ipari)
5	Agrárfalvak	Agrárszerepkörű falvak	Agrárius
6	Hátrányos helyzetű falvak	Hátrányos helyzetű falvak	Periférikus
7	Agrár-vegyes funkciójú falvak	Pozitív stagnáló	

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Ukrajna kutatása hazánkban és nemzetközi szinten

A vidék kelet-európai szemlélete

A kelet-európai – az orosz-szovjet – földrajz sok tekintetben eltérően fejlődött a nyugati (polgári) – így a második világháborúig a magyar – irányzatokhoz képest (Probáld F., 1999, 251. o.). Ez az eltérés azonban nem csak a tudományelmélet szintjén, hanem a társadalom valós fejlődési folyamataiban is – köztudott okokból – markánsan jelen volt.

A kelet-európai vidék viharos és tragikus fejlődési utat járt be a XX. század első felében, amelynek következményei hosszú évtizedekre meghatározták ezen térségek jövőjét. A vidéki elmaradottság megszüntetésének igénye végül sok tekintetben csupán ideológiai jelszó maradt. Ami pedig megvalósult belőle, az sok tekintetben visszalépés volt a korábbi időszakokhoz képest, és komoly törést okozott a vidéki térségek gazdasági fejlődésében, társadalmi identitástudatában. Ilyen megrázó esemény volt az 1930-as évek elején lezajló – 6-8 millió áldozatot követelő – nagy ukrajnai éhínség, a Holodomor is.

A társadalmi folyamatok nem csak a földrajzi szemléletet befolyásolták, hanem a föld-

rajz eredményei is hatással voltak a gazdaság fejlődésére. Ahogy Bulla Béla fogalmazott 1953-ban (49. o.) a szovjet természeti földrajzról: annak legfőbb rendező elve nem a földrajzi környezet jelenségeinek magyarázata, hanem a földrajzi környezet átalakítása. Probáld Ferenc (1999, 251. o.) ugyanezt az egész földrajzra úgy értelmezte, hogy „a fiatal szovjet állam... a gazdaság korszerűsítésének nagyszabású terveihez messzemenően igényelte a földrajztudomány hozzájárulását” – azaz a geográfia nem csak szemlélője, de alakítója is lett természeti-társadalmi környezetének. Probáld szerint (1999, 253. o.) a szovjet gazdaságföldrajz számára „a termelőeszközök állami tulajdona és a központi tervezés olyan kifutási lehetőségeket kínált, amilyenről a nyugati geográfusok nem is álmodhattak”.

A szovjet dualista földrajzi felfogásban a nyugati, polgári szemlélettel szemben a természet- és társadalom- (azaz a gazdaság-) földrajz élesen elkülönült egymástól (Bulla B., 1953, 49. o.; Probáld F., 1995, 38. o., 1999, 252. o.). A szovjet geográfia a társadalomföldrajz helyébe, annak egy szűkebb területét, a gazdaságföldrajzot (iparföldrajz, telepítő tényezők vizsgálata) emelte. Az igazi társadalomföldrajzi irányzatok közül csak a népesség és a települések vizsgálatának, mint a termelés fontos tényezőinek engedett teret (Probáld F., 1999, 253. o.). Mészáros Rezső (1979, 401. o.) utalt arra, hogy a szovjet gazdaságföldrajzon belül a népesség- és településföldrajz a legfiatalabb tudományterületnek tekinthető.

Mindhárom tényező – sajátos tudományos és társadalmi fejlődési út, határozott dualista felfogás, a gazdaságföldrajz túlsúlya – egyértelművé teszi azt, hogy a szintetizáló szemléletű nyugati földrajzi felfogással szemben a szovjet geográfiában nem alakulhatott ki a vidék, mint komplex fogalom, ahogy erre Probáld (1995, 38. o.) is utalt: „természet és társadalom szembeállításra mindenképp hátráltatta a szintetizáló regionális földrajzi irányzat fejlődését”. A társadalmi-gazdasági élet különböző ágazatainak elsősorban gazdasági szemléletű komplexumként – nemzet- (nép-) gazdasági komplexum, amelynek része például az agráripari- vagy a közlekedési-komplexum – való kezelése sok tekintetben ugyan csak megnehezíti a szintézist. A nyugattól és hazánktól eltérő szemléletmódot a *II. táblázatban* foglaltam össze.

A szovjet gazdaságföldrajzban azonban komoly eredmények születtek a mezőgazdasági körzetesítések terén (pl. Mukomel, I. F. 1954, Rakitnyikov, A. N., 1961, 1973)¹⁰¹, amelyben a természeti tájfelosztásoknak (így a szovjet földrajzban igazán erős természetföldrajznak) döntő szerep jutott. Bernát Tivadar (1967, 152. o.) szerint a szovjet mezőgazdaság földrajzi megközelítése a természeti tényezők értékelésén, míg a közgazdaságtani megközelítése az agroökonómián alapszik. A természeti tényezők alatt persze elsősorban

¹⁰¹ A szovjet időszak szakirodalma – politikai, társadalmi és tudományos orientációs okok folytán – hazai szinten alaposan feldolgozott (lásd Wallner E., 1953, Mészáros R., 1979; Bernát T. és Enyedi Gy., 1977; Beuszký P., 1965, illetve ideológiai megközelítésben Radó S., 1957, 1960; emellett azonban a *Földrajzi Értesítő* [pl. Pomusz, M. I., 1952], a *Földrajzi Közlemények* [pl. Anucsín V. A., 1966] is számos alkalommal közölték a Moszkvában folyó tudományos viták, értekezések magyar nyelvű fordításait, de a *Voproszi Geografii* némely cikkét is lefordították). A szakirodalmi kutatásokról el kell mondani, hogy az lényegében vezető orosz (nevezhetnénk össz-szövetségeknek is) egyetemeken – Moszkvai Állami Egyetem (GUM) – és kutatóműhelyek – Szovjet Tudományos Akadémia Földrajzi Kutatóintézete – publikációira terjedt ki, emellett relative kevés figyelem hárult a tagköztársasági – így ukrán – egyetemeken zajló munkára. Persze részben az is igaz, hogy a „vidéki” egyetemeken nem érthettek a moszkvai tudományos fellegrvár nyomába.

nem általános természetföldrajzi, hanem növényökológiai, agrotechnikai tényezők érten-dők. Enyedi György (Bernát T. és Enyedi Gy., 1977, 16. o.) a szovjet agroökológiai jel-legű körzetesítéseket – amelyeket ő inkább mezőgazdasági szempontú természetföldrajzi tájértékelésnek tart – a nemzetközi szakirodalom ismeretének tükrében különösen figye-lemreméltónak tartja. Ilyen nagy ívű körzetesítési munka volt például Ukrajna agrárvidé-keinek meghatározása (Mukomel, I. F., 1954). A szerző ebben kitér a szovjet mezőgaz-dasági körzetek három fő típusára (főként állattartó, főként növénytermesztő, városellátó körzetek), aminek meghatározása részben a bruttó termelési értéken alapszik.¹⁰²

Fontos megemlítenünk a relatíve megkésett faluföldrajzi irányzat komoly eredményeit is, amiről Mészáros Rezső (1979) ad kiváló összefoglalást. Az 1960-as években komoly mezőgazdaság körzetesítési, falutipizálási munkákat folytattak a moszkvai Földrajzi In-tézet tudósai az Alsó-Volga vidéken (Aszrtahány oblaszty), amiről Laszisz (1959) és Ra-kitnyikov és munkatársai (1961) munkái tudósítanak. Az 1960-as években a közép-ázsiai Buhara és Szamarkand oblasztyok is a kutatások középpontjába kerültek (részben a gya-pottprogram kapcsán). Ezek a vizsgálatok szolgálták alapjául az egész Szovjetunióra ki-terjedő körzetesítéseknek is.

11. táblázat

*A vidékhez kötődő szemléletmód és kutatás a XX. században nyugaton,
keleten és hazánkban*

	Nyugat-Európa	Magyarország	Szovjetunió (ill. utódállamai)
1920–1950	– Tönnies (Gemeinschaft) urban-rural dichotómia, – a vidék konzerválja a múltat (konzervativizmus, a valódi, nemzeti Anglia), a város a modernitás, a jövő letéteményese	– szociográfiák, a magyar vidék elmaradottságának kutatása, feudális társadalmi maradványok a vidéken – földosztás, földreform társadalmi alapkérdése – az 1945-ös földosztás és következményei	– 1920-as évektől: a szovjet földrajzi szemlélet alapjainak lerakása, Baranszkij munkássága – 1930-as évek: a társadalom „sztálinista” átalakulása, a tár-sadalmi „sokk” (a három nagy demográfiai katasztrófa; polgár-háború, Holodomor, második világháború) időszaka – ezen keretek között (padláslesöprés, kolhozosítás, kuláktalanítás, kitelepítések) nem bontakoz-hatott ki a falusi térségek proble-matikájának vizsgálata (adat és lehetőség sem volt ehhez)

¹⁰² Mukomel azon a véleményen van, hogy a mezőgazdasági körzetesítéshez egyetlen tényező, a termelés szerkezetének vizsgálata elegendő, ami a komplex viszonyokat összességében tükrözi. Első- és másodrendű típusokat különböztet meg. A másodrendű típusokat kiegészítő szerepű termékek alapján határozza meg. A ter-melési körzetek kiértékelésénél a természeti tényezők szerepe dominál.

	Nyugat-Európa	Magyarország	Szovjetunió (ill. utódállamai)
1950–1980-es évek	– Pahl modernizáció, urban-rural continuum, – a kapitalizmus behatolása a mezőgazdaságba, – a kisparaszti gazdaságok helyét családi birtokok, a parasztokét a mezőgazdasági dolgozó veszi át	– 1960-as évek eleje: a téjesítés – a mezőgazdaság gazdasági háttérének ágazati és regionális vizsgálata (a fejlesztések miatt erre volt igény) – a kvantitatív módszerek „betörése”, a komplex falukutatók előtt megnyíló lehetőség – az 1970-es évektől a társadalom felé fordulás: a falu átalakulásának kutatása	– a viharos urbanizáció vizsgálatának igénye – a konszolidált, extenzív szovjet gazdasági fejlődés kibontakozása az 1950-es évek második felétől: a mezőgazdasági körzetek kutatásának igénye gazdaságfejlesztési célokból (Hruscsov idősza: szűzföldprogram, gya-potprogram, kukoricaprogram) – a népesség és a település, mint gazdasági termelési tényező szerepének felismerése, a falu kutatásának kezdete a gazdaságföldrajzon belül
1980–1990-es évek	– posztmodern, mezőgazdaság „utáni” vidék – új kutatási irányok keresése – társadalmi problémák, szociálgeográfiai csoportok az a vidék, amelynek lakói vidékinek tartják magukat (viselkedésföldrajz)	– 1990-es évek: a mezőgazdaság leépülése: ehhez kötődő társadalmi-gazdasági problémák vizsgálata, az új mezőgazdasági térszerkezet – a vidék komplex megközelítésének igénye (nyugati mintára) – a mezőgazdaság jelentőségének növekedése vidéken a melléküzemágak leépülésével (szerkezeti visszarendeződés)	– vidék=mezőgazdaság szemlélet továbbélése – depressziós (vidéki) térségek, a népességvesztés tereinek vizsgálata – visszatekintés a „klasszikus” kapitalista idősza vidékére (Vitte, Sztolipin korszaka, XIX. század vége, XX. század eleje, a NEP korszak; Ukrajnában az 1917–22 közötti függetlenség korszaka)

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A kelet-európai – kortárs – vidékkutatásokról jóval körülményesebb képet kapni, ami részben a munkák magyarországi hozzáférhetetlenségének, a fizikai és a szemléletmódbeli távolság eredménye. Ebben jelentett óriási áttörést a 2008 nyarán Horváth Gyula szerkesztésében megjelent munka, ami a vidék kapcsán a széles magyar közönséggel ismereti meg Nefjodova (2008a, b) munkáit.

A FÁK megalakulása óta a földrajzi tudományos figyelem középpontjába még inkább az Orosz Föderáció került. Ez több okra vezethető vissza: egyrészt Oroszország politikai és így tudományos súlya jóval meghaladja a többi utódállamét, ami eleve magára vonja a kutatók figyelmét. Másrészről a szovjet időkben lényegében Moszkva „uralta” a nemzetközi kapcsolatokat, így a tagköztársasági egyetemek számára – egy-két kivételtől eltekintve – lényegében csak a bel-szovjet tudományos világ létezett. A nemzetközi összeköttetéseket Moszkva örökölte, így az orosz kutatók jóval nagyobb eséllyel tudnak publikálni egy-egy nyugati folyóiratban, mint például ukrán társaik. Harmadrészt a vezető – főként moszkvai – idegen nyelveken is beszélő tudósok egy (nagy) része a Szovjetunió összeomlása után jobbnak látta ismereteit nyugaton kamatoztatni (brain-drain), ahol tárt karokkal várták és jól meg is fizették őket. Ezek a kutatók pedig további „nyugati” kapcsolatokat, publikációs lehetőségeket hoztak.

Ukrajnának és Kelet-Európának – nemzetközi téren – a klasszikus geopolitikai érdeklődés miatt főként német nyelvterületen van nagy jelentősége. Több kutatóintézet szako-

sodott a kelet-európai kutatásokra (Osteuropa Institut, Berlin, Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Bécs, Institut für Länderkunde, Lipcse, IAMO, Halle). Emellett a tengerentúlon – USA, még inkább Kanada – főként az ukrán emigráció tudósai foglalkoznak egykori hazájukkal. A térséggel foglalkozó nyugati földrajzi folyóiratok közül az egykori Soviet Geography utóda, az Eurasian Geography and Economics a legjelentősebb.

A vidéki térségek kutatása sok tekintetben a mezőgazdasági viszonyok feltárásának szinonimáját képezi mindmáig a kelet-európai szakirodalomban. A vidék az 1980-as évek végén jelent meg a szovjet szakirodalomban, mint a nagyarányú népességvesztés tereként aposztrofált depressziós régió. A nagyarányú népességvesztés okait, a vidék hátrányos helyzetét vizsgálták (Khomra, A. U., 1989; Zajoncsovskaja, Z., 1986; Dolenyina, O. E., 2005). Számos 1990-es években megjelent publikáció a szovjet időszak előtti kapitalizálódó orosz vidéket vetette össze az 1990-es években zajló folyamatokkal (pl. Ioffe, G. és Nefedova, T. 1997; Nefedova, T. et al., 2001).

Nemzetközi szinten az ukrán vidékről megjelenő publikációk a következő kérdések körül tömörülnek:

1. Az ország kiváló agrárpotenciálja és a mezőgazdaság katasztrofális szintje közötti ellentmondás, az agrárprivatizáció kérdése, amivel főként közgazdászok foglalkoznak.¹⁰³ Az ukrainai mezőgazdasági üzemek és a föld magánosításának széleskörű nemzetközi szakirodalma van. Számos munkát a Világbank keretei (1994a, 1994b) között készítettek és publikáltak közgazdászok, mint pl. a magyar Csáki Csaba és Lerman, Z. (1997, 2000) munkái. A Világbank és az OECD számos, az ukrán agrárszektorról szóló tanulmányt is kiadott (OECD 2003, 2004), amelyek közül a mintegy kétszáz oldalas, részletes írás (OECD 2004) az ukrán agrárpotenciált – agrárpolitika, privatizáció, vidéki életkörülmények – állítja a középpontba.
2. A paraszti társadalom, a vidék radikális átfarmálódása a szovjet időszakban, és ennek társadalmi-gazdasági következményei (zömmel történészek [Subtelny, O., 2000; Heller, M., 2000; Heller, M. és Nyekrics, A., 2003], a gazdaságpolitika kutatói [Van Zon, H. és Batako, A. és Kleslavskaja, A., 1998; Van Zon, H., 2001] írnak erről). Számos mű jelent meg nyugaton, amely Ukrajna társadalmi-gazdasági viszonyait a politikai gazdaságtan szemszögéből vizsgálja (Siedenberg, A. és Hoffmann, L., 1999; Haran, O., 2002; Hryzak, J., 2002; Kravchuk, R. S., 2002; Áslund, Áslund, 2005, 2008). Ioffe, G. és Nefedova, T., (2001, 389. o.) kifejtik, hogy a jelenkori Oroszországgal kapcsolatos nyugati társadalomtudományos szemlélet inkább amolyan „breaking news” – azaz hír, illetve politika orientált – jellegű és kevésbé figyel a hosszú távú – történeti léptékű – folyamatokra.¹⁰⁴ A területi kutatások ezek mellett (Friedlein, G., 1993, 1998,

¹⁰³ Pl.: Gudowski, J., 1997; Lissitsa, A. és Odening, M., 2001; Onegina, V. M., 2001; Nijnik, M., 2001; Lissitsa, A., 2002; Kravchuk, R. S., 2002; Zorya, S. I., 2003; Johnson, T. G. et al., 2005. Az ilyen jellegű kutatások németországi fellegvára a hallei IAMO – Institut für Agrarenwicklung Mittel- und Osteuropas, azaz Közép- és Kelet-Európa agrárgazdaságát kutató intézet. Az intézetben 2005 és 2006 során többször is megfordultam, és tapasztaltam, hogy a német vezetés alatt, német szövetségi költségvetési forrásokból működő kutatóintézet kollektíváját zömmel fiatal, tehetséges, idegen nyelveket is kiválóan beszélő ukrán, orosz közgazdászok alkotják. Az intézet könyvtára a volt szovjet térségekhez kötődő gazdasági, gazdaságpolitikai és agrárgazdasági szakirodalom terén az egyik legkiválóbb gyűjtemény.

¹⁰⁴ A középpontban a választások, a napi politika, a Kreml vezetőinek kérdése, az oligarchák vagy a gazdaság drasztikus összeomlása stb. áll (Ioffe, G. és Nefedova, T., 2001, 398. o.).

2000; Friedlein, G. és Rudenko, L., 2002; Mrinska, O., 2003a, 2003b, 2004) szinte elenyésznek, zömmel a „felszín”, az alapfolyamatokat érintik. A kortárs keleti geográfus vidékkutatók közül az orosz Ioffe G., Nefjedova T. és az ukrán Nahirna V. neve emelhető ki.

Az orosz vidék bőséges irodalmú területi kutatásában „tallózva” fontosnak tartottam egy-két példa kiemelését. Nefedova T. és Ioffe G. (Ioffe, G., 1991; Ioffe, G. és Nefedova, T. és Zaslavsky, I., 2004, Nefjedova, T., 2008a, b) kvantitatív kutatásai során rávilágított arra, hogy a vidéki térségek differenciálódása a cári időkkel ellentétben, amikor az zömmel a természeti feltételektől függött, a szovjet korszak végére zömmel a városi hatások függvénye lett.

Ioffe és Nefedova (1997) egy másik munkájának tengelyében az orosz vidék jobbágy-felszabadítás (1861) és a faluközösséget felszámoló sztolipini agrárreform (1906) utáni átalakulása, illetve a posztsovjét átalakulás összevetése áll. A XX. század végi mezőgazdasági átalakulás területi folyamatainak kutatása is a két geográfus nevéhez kötődik (Ioffe, G. és Nefedova, T., 2001). Dolenyina (2005) a vidéki népességszám és népsűrűség területi változását tekinti át 1913 és 1989 között.

Az ezredforduló táján elkészült Nefedova et al., (2001) munkája az európai Oroszország városairól és vidékéről – a változás egy évszázada alcímmel –, majd’ egy évszázaddal az után, hogy a nagy orosz földrajztudós, Szemjonov-Tian-Sanszkij (1910) hasonló tematikával megjelentette művét. A munkában (Nefedova, T. et al., 2001) külön figyelmet kap az orosz vidék tipologizálása és változása.¹⁰⁵

A keleti közösségi mezőgazdaság – a cári idők faluközössége vagy a szovjet idők kolhoza –, mint a vidék alapstruktúrája, számos kutató figyelmét magára vonta (Lindner, P., 2003; Lindner P. és Nikulin, A., 2004). Történeti távlatokban a XIX. századi orosz vidéken zajló társadalmi-gazdasági folyamatokról számos helyen említést tesz Heller (2003), a szovjet korszakról pedig Heller és Nyekrics (2003) ad alapos összefoglalót.

Az orosz vidékhez kötődő területi tipizálások közül még megemlítendő Kuhn és Wehrheim (1999) munkája, akik a mezőgazdaság és a fogyasztás kapcsán tipizálták az európai, dél-szibériai és távol-keleti oblasztyokat. A vizsgálatba bevitt változók részben a fogyasztási szokásokra, az élelmiszerre költött jövedelmi arányokra, a létminimum alatt élők arányára, a mezőgazdasági termelés diverzifikálódására és a városi népesség arányára terjedtek ki. Eredményül öt csoportot alakítottak ki, amelyek zömmel az urbanizáltság és a periféria viszonyok alapján voltak megkülönböztethetők.

Az ukrán vidékhez kötődő – különösen az empirikus – földrajzi szakirodalom az oroszhoz képest sokkal szegényesebb, és alig jelenik meg a nemzetközi szintű szakirodalomban.¹⁰⁶ A vidék kapcsán az egyik legérdekesebb munka Khomra (1989) cikke, aki az Ukrán SzSzk vidéki térségeinek népességvesztését vizsgálta az 1970-es és 1980-as

¹⁰⁵ Az orosz nyelvű munkával csak egy összefoglaló keretében tudtam megismerkedni, így a mű részletei egyelőre – sajnos – ismeretlenek számomra.

¹⁰⁶ Az ukrán földrajzi publikációk nemzetközi folyóiratokban való megjelentetése sokszor személyes kapcsolat eredménye. Így jelentek meg írások az **Europa Regionalban** vagy a **Geographica Polonicában** (pl. Kavetsky, I. és Ostaphychuk, Y., 2005) Ukrajnáról. A moszkvai geográfus kutató elittel szemben azonban az odahaza tekintélyes ukrán földrajztudósok sokszor egyáltalán nem beszélnek idegen nyelvet.

években. Az írás legnagyobb erénye az idegen nyelvű Ukrajna-szakirodalomban, hogy rajon szintű¹⁰⁷ – azaz igen részletes területi bontású – vizsgálat.

Az ukrán vidéket bemutató idegen nyelvű földrajzi munkák túlnyomóan az agráradottságokhoz kötődnek. Clement, H. (1994) a mezőgazdaság és a nehézipar – azaz a gabona-termesztés és a kohászat, mint az országra legjellemzőbb gazdasági ágazatok – tükrében vizsgált Ukrajnát. Az Ukrajnára vonatkozó „Kornkammer”¹⁰⁸ fogalom több cikkben is előfordul. Balabanov, G. V. és Friedlein, G. (1995) az ukrán „Kornkammer” jelentőségét elemzi a környezeti és a gazdasági adottságok tükrében. Hasonló szemszögből foglalkozik Ukrajnával Brebuda, J. (1971), Penkaitis, N. (1994), Pospelowa, G. (1995) és Schubert, W. (1997) is. Az angol nyelvű szakirodalomban összehasonlító agroökológiai elemzések jelentek meg az 1940-es, 1950-es évek során az észak-amerikai Préri és az ukrán sztyepp kapcsán (pl. Nuttonson, M. Y., 1947). Az agrárreformok velejárójaként létrejövő háztáji (szubszisztenciális) mikrogazdaságok kérdése Nedoborovskyy (2004) munkájában kerül elő a zsitomiri oblaszty három rajonjában végzett földrajzi esettanulmányként. Az ukrán vidék átalakulásával Allina-Pisano (2007) is foglalkozott egy ágazati tanulmány keretében.

Sok mezőgazdasággal és a transzformációval kapcsolatos – elsősorban nem földrajzi – tanulmány kötődik az egykor Közép-Európához tartozó régiókhoz, mint Kárpátalja (Almásy S., 2004; Almásy S. és Káli T., 2004; Réti L. és Molnár J., 1999; Vlach, M., 1997), Galícia (Bosch, B. és Endlicher, W., 2001) vagy a Kalinyingrádi terület (Kornejewez, W. S. és Knappe, E., 1996). A Kárpátok Eurorégió falusi térségeiről Süli-Zakar István (2000) jelentetett meg írást, amelyben Kárpátalja, Galícia vidéki térségeiről számos szó esik. A munka bemutatja a mezőgazdasághoz, az önellátó gazdaságokhoz kötődő kérdőíves felmérés eredményeit is.

Az ukrán nyelvű kortárs szakirodalom áttekintése némileg több eredményt hozott az empirikus és kvantitatív elemzések terén, de területi tipizálásokkal itt is csak elvétve találkoztam.¹⁰⁹ Ennek az egyik fő akadálya az egységes adatközlés hiánya megfelelően részletes területi bontásban (lásd „A területi vizsgálat adatai, metodikai kérdések” c. fejezet). A területi vizsgálatok szinte kizárólag oblaszty szinten zajlanak, ami csak rendkívül elnagyolt képet ad a térbeli strukturálódásról. Az áttekintett szakirodalomból kitűnik, hogy a vizsgálati szempontok is részben mások: egyrészt rendkívül erős a térgazdaságtani-közgazdasági jellegű megközelítés, másrészt pedig a környezeti-ökológiai vizsgálatok szerepe, amely igen fejlett térinformatikai (GIS) alapokon nyugszik.¹¹⁰ A rajon és település szintű adatok hiányát részben fejlett távérzékelési eszköztárral – légifelvételek, műholdfelvételek kiértékelésével, kartográfiai eljárások alkalmazásával – igyekeznek pótolni a regionális tervezési vizsgálatok esetében (pl. Bagrov N. V. et al., 2006¹¹¹). Ez az

¹⁰⁷ A rajon szintről lásd „A vizsgálat területi szintje” c. fejezet.

¹⁰⁸ Magyarosan: élskamra. A német Diercke Weltatlas (2000 153. o.) a „Kornraum” fogalmat használja.

¹⁰⁹ Az egyik legkiválóbb forrás a lembergi egyetem égisze alatt működő regionális kutatóintézet folyóirata a *Regionalna Ekonomika* volt.

¹¹⁰ Erről személyesen is meggyőződtem a szimferopoli egyetemen tett látogatásom során, amikor a Krím-félszigettel kapcsolatos kutatásokat mutatták be.

¹¹¹ Figyelemreméltó a szimferopoli egyetemen távérzékelési alapokon, illetve „puha” módszerek segítségével elkészített mű, ami a Krími Autonóm Köztársaság térszerkezeti vázlatát, az egyes térségek ökológiai, társadalmi-gazdasági potenciálját és a lehetséges területfejlesztési irányokat taglalja (Bagrov, N. V. et al., 2006).

irányzat fejlődik jelenleg leginkább az ukrán földrajzban. Az empirikus vizsgálatok során széles körben elterjedt módszer a területi egyenlőtlenségek mérésére a különböző társadalmi-gazdasági indikátorok valamilyen szempontú összegzése és az oblasztyok fejlettségi rangsorolása. A klaszter- és faktorzvizsgálatok is elterjedtek, habár ez utóbbi esetében a kisszámú vizsgálati terület egység – az ország oblasztyai vagy egy oblaszty rajonjai – és a nagyszámú indikátor alkalmazása kétséggé teheti az eredmények elfogadhatóságát.¹¹² Emellett számos mű alkalmazza a SWOT-analízis módszerét is.

Az Ukrajna társadalmi-gazdasági földrajzával foglalkozó, Lembergben kiadott tankönyv (Sablij, O. I. 1994) a vidék problémáira csak igen szűkszavúan tér ki a települési viszonyok (fálvak) kapcsán (210–213. o.).¹¹³ A népesség, mint a mezőgazdaság munkaerőbázisa kap némi szerepet az agráripari komplexum taglalásánál (285. o.). A részletes ágazati komplexumok taglalása után sor kerül a mezőgazdasági termelés területi struktúrájának bemutatására is, amely lényegében csak a területi nómenklatúra szintjeire terjed ki (307–310. o.). A vidék és a mezőgazdaság átalakulása kapcsán Nahirna (1998, 2003, 2006) végzett több területi – oblaszty szintű – vizsgálatot, amelyben az egyes megyék vidéki térségeinek típusait adta meg. A kijevi akadémiai Földrajzi Kutatóintézetben 2003-ban (Balabanov, G. V., Nagirna, V. P. et al., 2003) készült egy munka az ukrán gazdasági transzformáció területi aspektusairól, amely több ágazatot, így az agráripari komplexumot is vizsgálja oblaszty szinten. A munka emellett Ukrajna kilenc gazdasági körzetéről ad komplex regionális gazdasági leírást. A vizsgálat hátránya épp az, hogy nem szakad el a „giga” közigazgatási egységek – oblasztyok vagy a nagy gazdasági rajonok – határaitól, azért a területi kép rendkívül elnagyolt. A fővárosi régió társadalmi-gazdasági leíró jellegű monográfiájában területi kérdésekkel foglalkozik Olijnyik (2006), és kitér a mezőgazdaság szerepére is a régióban. A munka több, a fővárosi régióra elvégzett faktor- és klaszteranalízist is tartalmaz. A – mi értelmezésünkben vett – vidéki térségek kutatása Ukrajnában a depressziós térségek vizsgálatát jelenti (Zasztavnij, F., 2005; Baranovszkij, M. O., 2007).

Ukrajna kutatása hazánkban

Hazánk új szomszédjára, az 1991-óta független Ukrajnára az elmúlt másfél évtizedben nagy figyelem hárult a közgazdászok¹¹⁴ (Ludvig Zs., 2003, 2007), történészek¹¹⁵ (Varga L., 1993) és politológusok¹¹⁶ (Póti L., 2003) részéről. A hazai geográfia azonban mintha elfordult volna az új szomszéd kutatásának lehetőségétől.

¹¹² Többször találkoztam olyan faktoranalízissel, amely az ország 25 oblasztyára készült, gyakran 20–30 változó alkalmazásával.

¹¹³ A falusi településtípusokat méret – kicsi, közepes, nagy falu –, morfológia – alak (hosszúskás, kerek), egyutcás, sakktablás, szórvány – funkció – agrár, erdész, halász, agráripari fálvak – és fekvés alapján különbözteti meg. Az ország – hazánkhoz képest – nagy területi kiterjedése miatt szerephez jut a fekvés is, sőt ez az egyik legfontosabb differenciáló tényező.

¹¹⁴ A Világgazdasági Kutató Intézet 2007-ben indította új folyóiratát *Kelet-Európa Tanulmányok* címmel.

¹¹⁵ Az ELTE BTK kereti között működik Szvák Gyula vezetésével a Magyar Russzisztikai Központ, az 1990-es évek elején alakult Magyar Russzisztikai Intézet utódja.

¹¹⁶ Az Ukrajna (Kelet-Európa) kutatások terén meg kell említenünk az egykori Teleki Intézet utódját, a Magyar Külügyi Intézetet, illetve a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Stratégiai Védelmi Kutatóintézetét is.

Már az 1940-es években foglalkozott Mendöl Tibor (1946) a kelet-európai (szovjetunióbeli) kultúrtáj arculatával. A Szovjetunió városfejlődése és regionális földrajza (lásd Tatai Z., 2002, 39. o.) terén Wallner Ernő (1953, 1956, 1958) munkássága kiemelkedő. Ezek a munkák még a két világháború között honos társadalomföldrajzi – emberföldrajzi – szemléletmód alapjain, míg készítőik sok tekintetben az új politikai rend útjában álltak.¹¹⁷

A legnagyobb terjedelmű – a térséggel kapcsolatos szemléletmódot hosszú időre meghatározó –, a maga nemében páratlan írás Antal Zoltán (1980) munkája, ami pozitivistá gazdaságföldrajzi szemléletével a legapróbb részletekig terjedő ágazati leírást adott a világ leghatalmasabb országának iparáról. A munkát már az 1970-es évek elejétől számos ágazati tanulmány (Antal Z., 1970, 1971, 1972, 1975), alapos terepbejárás, személyes megismerés előzte meg. Az iparhoz képest szűk terjedelemben szorított társadalomföldrajzi fejezetek – népesség, települések, etnikai viszonyok – Probáld Ferenc (1969, 1980) nevéhez fűződtek. Részben eme írás eredményeiből táplálkozott számos későbbi – vas-kosabb regionális részekkel bővült – gazdaságföldrajzi munka (Krajkó Gy., 1987) is. Az ezt követően készült tankönyvek kiegészültek a szovjet-rendszer összeomlásának, és az átalakulás társadalmi-gazdasági körülményeinek taglalásával is (Rudl J., 1999; Rudl J., Krajkó Gy. és Sz. Ancsin G., 2001).¹¹⁸

Az 1990-es évek közepén Hajdú-Moharos József (1995) hozott szemléletmódbeli fel-frissülést, váltást a független Ukrajna vizsgálata kapcsán. A munka már csak azért is újszerű volt, mert az országot nem „posztszovjet” területi kontextusban vizsgálta, hanem azt Fehéroroszországgal és Moldáviával együtt egy önálló európai makrorégióként (Kelet-Európa) kezelte. Az első munka volt, amely a független Ukrajnát már nem csak gazdaságföldrajzi, hanem regionális-, társadalom- és történetiföldrajzi szemszögből is vizsgálta. Nagy alaposággal kitért az „új” ukrán földrajzi nevek helyes magyar átírására is. A tankönyv – a kritikusok szerint – sok tekintetben az Ukrajnával kapcsolatos legszélesebb körű földrajzi ismeretek lexikonszerű gyűjteménye lett.

Az ezredforduló óta több földrajzos cikk is foglalkozott Ukrajnával. Rudl József (2000) általános leírása mellett Molnár D. István (2005) a migrációs tendenciák vonatkozásában Kárpátalját rajon szinten vizsgálta, Bassa László (2006) a régiókról írt. Dancs László (2006) a regionális egyenlőtlenségeket elemezte oblaszty szinten. A regionális egyenlőtlenségek¹¹⁹ mellett a regionális politika is egyre több figyelmet kap hazánkban, a témáról Maksymenko (2000) ukrán szerző munkája jelent meg magyarul.

Kárpátalja felsőoktatási intézményeinek – Ungvári Egyetem, II. Rákóczi Ferenc Magyar Főiskola, Beregszász – nagy szerepe van a magyar–ukrán tudományos kapcsolatok fel- és újraélesztésében, jövőjében.¹²⁰ 2005 óta nagyarányú ukrán–magyar földrajzi együttműködés bontakozott ki az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete és az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Földrajzi Kutatóintézete között, aminek eredményeként megszületett az Ukrajna térképekben – Ukraine in Maps – című angol nyelvű könyv (Kocsis K. et al.

¹¹⁷ Wallner Ernőt például 1958-ban kényszernyugdíjazták (Probáld F. 2002, 11. o.).

¹¹⁸ Várhatóan 2008 második felére jelenik meg Rudl új könyve a posztszovjet térség országairól.

¹¹⁹ Ukrajna regionális viszonyairól angol nyelven a fiatal ukrán geográfus, Mrinska (2003a, 2003b, 2004) írásaiban olvashatunk. Mrinska írásaiban csak oblaszty szinten vizsgálódik.

¹²⁰ A beregszászi főiskola által kiadott *Rákóczi-füzetek* magyar nyelven adnak alapos betekintést Ukrajna viszonyaiba. 2007-ben jelent meg többek között Izsák T. munkája Ukrajna természeti földrajza címmel.

2008). A projektnek magam is részese lehettem a települési, népességi, munkaerőpiaci és mezőgazdasági viszonyok kapcsán.

A vizsgálat adatforrásai és adatai

Adatszolgáltatók és adatforrások

Az Ukrajnáról szóló hazánkban hozzáférhető adatok igen szerények, de az interneten egyre több adat hozzáférhető, egyrészt az Ukrán Statisztikai Hivatal (a továbbiakban Derzsomsztat)¹²¹, másrészt a 2001. évi népszámlálás honlapján¹²². A megyei (oblaszty)¹²³ statisztikai hivatalok – Derzsomsztat fiókok¹²⁴ – is egyre többféle adatot tesznek föl honlapjaikra. Emellett számos minisztérium, többek között az Ukrán Mezőgazdasági Minisztérium (Minagro)¹²⁵ is közöl adatokat. Az egyre bővülő internetes adatforrások mellett fontos kiemelni az egyéb, helyben megvásárolható, elektronikus formában tárolt adatokat, amelyek előnye vitathatatlan a nyomtatott verziókkal szemben.¹²⁶ Ezek a hivatalok tekinthetők elsődleges adatforrásoknak.

Sok másodlagos adatforrás is hozzáférhető az interneten, amelyeket nem az adatgyűjtő hivatal (Derzsomsztat, Minagro), hanem az azokat feldolgozó nemzetközi vagy világ-szervezet közöl (ENSZ Human Development Report, FAO, OECD, Világbank, Amerikai Mezőgazdasági Minisztérium [USDA], USAID [amerikai segélyszervezet]).¹²⁷ Ezek az elsődleges adatgyűjtők által nem publikált adatokat is közölnek, illetve itt több országra azonos szempontok alapján rendszerezett adatokat találhatunk.

A Derzsomsztat által kiadott országos és megyei statisztikai évkönyvek felépítése – a nemzetközi „standardhoz” igazodva – nagyjából azonos, de az adatszolgáltatás terén mégis vannak különbségek. Sok megye viszonylag jól követi a „standardot”, ám vannak megyék (Harkiv, Doneck), ahol a publikált adatsorozat sok tekintetben különbözik. A doktori disszertáció szempontjából a megyei statisztikai évkönyvek a legértékesebbek, mivel azok a 25 szubnacionális egység részletes adatközlése mellett a finomabb felbontású rajon szinten is számos információt közölnek (az országos évkönyvben csak megyei adatok vannak). A statisztikai évkönyvek külön fejezetet szentelnek a mezőgazdaságnak.¹²⁸ Ebben azonban az egész országra kiterjedően csupán megye szinten teljes az

¹²¹ Derzsavnij Komitet Sztatisztiki Ukrajini, azaz Ukrajna Állami Statisztikai Bizottsága: www.ukrstat.gov.ua

¹²² www.ukrcensus.gov.ua

¹²³ Ukrajna kapcsán a továbbiakban a megye és az oblaszty elnevezés egymás szinonimáját képezi.

¹²⁴ Összesen 25 ilyen fiók létezik, ezek mindegyike rendelkezik önálló – zömmel csak ukrán nyelvű – honlappal.

¹²⁵ www.minagro.kiev.ua

¹²⁶ Ezeket Ukrajna esetében a „helyszínen” megvásárolható elektronikus kiadványok vagy a vevő kérésére összeállított „adathalmazok” jelentik, amelyeket utóbb a kívánt adatbáziskezelő-programba (Excel, SPSS) importálható formában kellett hozni, a nyomtatott forrásokat pedig be kellett gépelni.

¹²⁷ Emellett például a városok többé-kevésbé hiteles népességszáma számos internetes honlapon www.gazetteer.com; www.populstat.info hozzáférhető.

¹²⁸ Ebben a következő adatsorokhoz hozzáférhetők: a mezőgazdaság és ágazatainak évi teljes termelési értéke, a mezőgazdasági vállalatok típusai, a művelt terület megoszlása ágazatonként és művelésformánként, a főbb növények termésmennyisége, hozama, vetésterülete, az állatállomány nagysága.

adatbázis. A statisztikai évkönyvekben publikált demográfiai, migrációs, gazdasági aktivitásra vonatkozó, a jövedelmi- és lakásvizonyokat bemutató adatsor a legteljesebb. Ezek képezték a doktori disszertáció alapadatbázisát¹²⁹.

A legutóbbi (az önálló Ukrajnában az első) népszámlálás 2001-ben volt.¹³⁰ Az előző fejezetben bemutatott tipizálások jó része is népszámlálási adatokon nyugszik. A népszámlálási adatokat – egy-két kivétellel – azonban csak megye szinten közölték, a részletesebb területi szintű adatokhoz nem sikerült hozzájutnom¹³¹, így a legfrissebb – főként a 2004. évre vonatkozó, 2006-ban publikált – adatokra hagyatkozhattam. A részletes területi szinten publikált adatok száma az ezredforduló óta egyre gyarapszik. A gondot a gyakran változó metodika jelenti, amely különösen a munkaerőpiaci viszonyok adataira jellemző.

Az általános statisztikai évkönyvek mellett évente megjelenik a mezőgazdasági statisztikai évkönyv is, melyben sokrétű a megyei szintű adatközlés.¹³² Az Derzsomsztaton kívül más ukrán intézetek, így az Agrártudományi Akadémia Agrárgazdasági Intézete is éves szinten jelentést ad ki az ukrán agráripari komplexum állapotáról, a tendenciákról, a kilátásokról. Ezekben a megyékre számos a mezőgazdasághoz kötődő társadalmi-gazdasági indikátor mellett számos agroökológiai adat is megjelenik.

¹²⁹ Tisztában vagyunk azzal, hogy az adatbázis a több táblában lévő adatok egymásba integrálását jelenti, ennek ellenére a nyelvi egyszerűség érdekében mégis az adatbázis elnevezést használjuk.

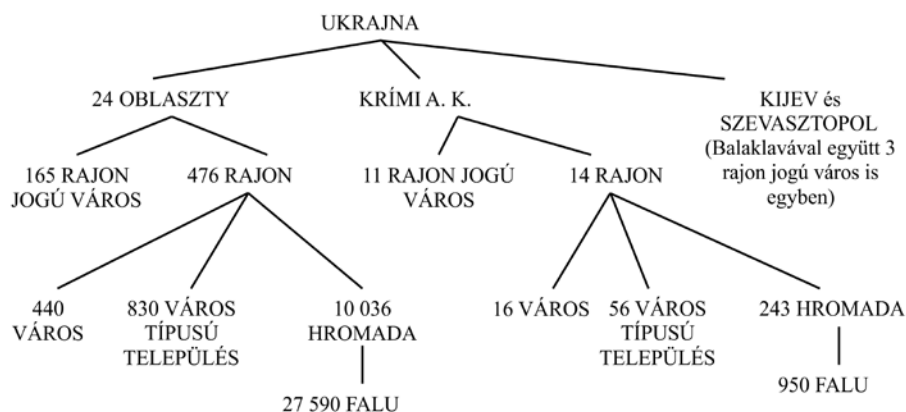
¹³⁰ A cári Oroszország területén az első és egyben utolsó teljes körű népszámlálás 1897-ben volt, a híres orosz geográfus és statisztikus, Szemjonov-Tiansanszkij kezdeményezésére. Az első szovjet részleges (nem a teljes területre kiterjedő) népszámlálás 1920-ban volt. Az első teljes körű, az egész országra kiterjedő népszámlálást 1926-ban tartották. A következő, 1937. évi népszámlálás a politikai körülmények miatt sikertelen volt, ezért 1939-ben megismételték. Az 1930-as évekre vonatkozó adatokat a sztálini rendszer idején részben megsemmisítették, részben titkosították. A háború utáni első népszámlálásra csak tíz év késéssel, 1959-ben került sor, mely alapelveiben a korábbiakat követte. Ez után nagyjából tízéves rendszerességgel voltak népszámlálások (1970, 1979, 1989). A független Ukrajna első népszámlálását 2001-ben tartották (Ulianetz, A. A. et al., 2004).

¹³¹ A segítőkészség és a megfelelő mennyiségű (zseb)pénz hiányában az ügy csak az ígéretéig jutott el.

¹³² A teljes mezőgazdaságra vonatkozó adatok: a mezőgazdasági termelés értéke (millió UAH); a növénytermesztés értéke (millió UAH); az állattenyésztés értéke (millió UAH); a háztájiban, illetve a mezőgazdasági vállalatoknál (azaz minden, ami nem egyéni gazdaság) előállított termelési érték (millió UAH); a fizetések alakulása az agrárszektorban (UAH); a barter ügyletek aránya a mezőgazdasági kereskedelemben. A növénytermesztésre vonatkozó adatok: földhasználat (teljes mezőgazdasági terület, szántóterület, vetésterület, vetésszerkezet); fő növények vetésterülete, termésmennyisége, termésátlaga; a háztáji gazdaságok részesedése az egyes növények termeléséből (mennyiségi viszonyban). Az állattenyésztésre vonatkozó adatok: az állatállomány nagysága; a hús-, tej-, tojás-, gyapjútermelés nagysága; a háztáji részesedése az előbbiektől; a vágóállatok átlagos súlya (marha, sertés, kecske, birka); tejhozam, tojáshozam, gyapjúhozam. Az egy főre jutó fogyasztás alakulása: hús, tej, tojás, burgonya, zöldség, gyümölcs, cukor, hal, olaj. A magángazdálkodásra vonatkozó adatok: a gazdaságok száma; földterület nagysága, hasznosítása; az egyes termékek termeléséből való részesedés. A mezőgazdasági termelés infrastrukturális háttere: elektromos áram használata; teljes vonóerő-kapacitás; traktorok száma, átlagos kapacitása; gabona, kukorica burgonya, len és egyéb kombájnok száma; fejőgépek száma; baromfiketrecek teljes férőhelyei; tárolókapacitások nagysága; a burkolt utak hossza a mezőgazdasági üzemekben.

A vizsgálat területi szintje

Az ország közigazgatási-területi beosztását tekintve megkülönböztethetünk 8 régió (region vagy economicseszkij rajon), 27 megye (oblaszty), 669 járás vagy kistérség (rajon) és 11 621 település szintű közigazgatási egységet (2008. január 1.). A 8 régió kialakítása az 1990-es években történt, de az 1940-es években kialakított rajon-oblaszty közigazgatási rendszerhez a függetlenné válás óta is alig nyúltak hozzá, csupán a rajonok száma növekedett némileg. A megyei szintű beosztás mai végleges formája 1992-ben, a krími oblaszty autonóm köztársasági rangra emelésével alakult ki. Ma összesen 25 oblaszty, egy autonóm köztársaság és 2 „oblaszty jogú város” alkotja ezt a szintet (4. ábra).¹³³



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

4. ábra: Az ukrán közigazgatás területi szintjei (2007. január 1.)

Az oblasztyokat és a Krímet rajonok alkotják, melyek száma a függetlenné válás óta (1993. 01. 01.) 486-ról 490-re emelkedett. A rajonok mellett további városok önálló rajont alkotnak („rajon jogú városok”). Ezek száma 1993–2007 között 158-ról 179-re emelkedett.¹³⁴ Ukrán – és egyben szovjet – statisztikai városfogalmi sajátosság az ún. város-típusú település vagy szelicska (misztecška), amelynek lakossága 2 és 10 ezer fő közötti,

¹³³ 1961-től 3 nagy gazdasági körzetre (Délnyugat, Dél, Donyec-Dnyeper) osztották Ukrainát. A cári időkben Ukrajna mai területét (még az egész birodalomra kiterjedő Nagy Katalin-i 1781. évi közigazgatási reform folyományaként) 9 kormányzóságra (gubernia) osztották, amelyek a kijevi főkormányzóságot (general-gubernium) alkották. A kormányzóságok povitokra oszlottak. Az 1897. évi népszámlálás idején 103 povit képezte a 9 kormányzóságot. A povitokat volosztyok (járások), a volosztyokat a települések alkották. 1922-től a létrejött Szovjet-Ukrajnát szintén kormányzóságokra osztották, melyek száma 9-ről 12-re növekedett. 1929-ben újra módosították a közigazgatást és a cári időkből örökölt négy szintű közigazgatás (gubernia-povit-voloszty-település) háromszintűre csökkent, mivel a kormányzóságokat körzetekre (okrug) osztották, melyeket a volosztyok alkottak. 1933-ra a korábbi közigazgatási struktúra újra megváltozott, létrejöttek az adminisztratív oblasztyok (7) (terület, megye) és rajonok (kerület vagy járás). 1940-ben a mega-oblasztyok szétdarabolásával nagyjából a mai struktúra jött létre, melyet már csak a területi változások (1939, 1941, 1945, 1954), illetve egyes megyék átszervezése (1954, 1959) módosított.

¹³⁴ A rajon szintű beosztás nem változott olyan radikálisan, mint a járási-kistérségi rendszer hazánkban, és

a foglalkoztatási szerkezetét tekintve nem mezőgazdasági jellegű település. A 10 ezer fő fölötti települések a városok (miszto), míg az ez alattiak – a város-típusú településeket kivéve – a falvak (szela). A 456 város és a 886 szelicsa együtt képezi Ukrajna városhálózatát és népességük együtt adja a városi lakosság számát.

A 490 rajon nem-városi területét falutanácsok vagy községek alkotják (hromada egykor szilrada, oroszul szelszovjet). A 10 279 hromada tovább oszlik 28 540 falura (sziliski naszelenij punkt). Ezek száma évente változik, 1993-ban még csak 9 793 hromada volt.

A vizsgálat megfelelő területi szintjének kiválasztása: a megyékről áll rendelkezésre a legtöbbféle adat, azonban ez a területi szint igen elnagyolt. A 603,7 ezer km² területű ország Kijevet és Szevasztopot nem számítva csupán 25 ilyen szubnacionális egységre oszlik, melyek átlagos nagysága 24,12 ezer km², átlagos lakosság száma pedig 1,9 millió fő. Egy átlagos ukrán oblaszty tehát területét és népességét tekintve ötször-hatszor akkora, mint egy átlagos magyar megye, nagyobb, mint egy átlagos magyar régió! Megye szinten csak a legszembevetőbb makroregionális folyamatokra lehet következtetni, ami csupán jó kiindulópontja lehet a finomabb felbontású vizsgálatoknak.¹³⁵

A rajonoknál kisebb közigazgatási egységre, község (hromada), illetve települési szintre semmilyen statisztikai adatforrás nem állt rendelkezésre, az elemzés ezen a szinten tehát az adathiány miatt lehetetlen.¹³⁶

Így a rajon szint volt az a megfelelően nagy „felbontású” területi szint, ami az oblasztyok elnagyoltságával szemben részletesebb képet nyújt az ország regionális struktúrájáról, és még relatíve elegendő adat áll a vizsgálat rendelkezésére ezen a szinten. Egy rajon területe még így is elég nagy, a magyar kistérségek kb. kétszerese. Ukrajna 669 rajonból áll, melyből azonban csupán 490 rajon számít „igazi” (nem városi) rajonnak. Emellett 179 olyan rajonnal egyenjogú város (város-rajon) van, amely nem része az adott várost körülvevő rajonnak, amelynek azonban – a legtöbb esetben – központja (mint Budapest Pest megyének). A 179 város-rajon a legnagyobb városokat jelenti, ahol Ukrajna népességének 53,6%-a, a városi lakosság 78,5%-a él, ezzel szemben csupán az ország területének 3,3%-át teszi ki. A közigazgatási rajontérképen felületsszínezéssel ábrázolt népességre vonatkozó fajlagos mutató esetében a térkép felületének 96,7%-a az adott jelenségnek csupán alig a felét mutatná! A városodottság mérése esetében csúcsosodik ki a leginkább ez a probléma. A 179 város-rajon területén a városi lakosság aránya 99%, míg a 490 rajon esetében csupán 31%. A térképen ábrázolva ebben az esetben a felület 96,7%-án az átlagértékek rendkívül alacsony urbanizációs szintet mutatnának.¹³⁷

ez a változás nem járt együtt a rajonhatárok gyökeres átszabdalásával sem. Fontos megjegyezni, hogy a városi kerületek (118 egység) elnevezése szintén rajon, de ez a megyéket alkotó rajonoktól teljesen független.

¹³⁵ A 2008-ban megjelent Ukrán Nemzeti Atlasz területi részletezettsége is kívánnivalókat hagy maga után. A térképek zömmel oblaszty szintre készültek, rajontérképek – lényegében a mezőgazdasági termelést konstataáló térképeket kivéve – csak egy-egy megye területét jelenítik meg.

¹³⁶ Adatközléssel, tematikus térképpel csak egy esetben találkoztam. Az ukrán parlament honlapján elérhető az összes település neve és népességszáma: www.rada.gov.ua. Ukrán kartográfusok elkészítették ennek alapján az ország településeinek méretnagyság-térképét (*Kompleksnij Atlasz Ukrajini*, 2005, 52. o.). Ebből további munkával megalkothatnánk rajon szinten a települések nagyság szerinti megoszlásának térképét, ám az egyes települések adatait – a honlap sajátosságaként – egyenként kell letölteni – 28 ezer település van –, más módon pedig nem sikerült az adatokhoz hozzájutni.

¹³⁷ A rajonbeosztás ezen problémájával az ukrán geográfia is gyakran találkozott. Egyik megoldási lehetőség az a módszer, ahogy a 2001. évi népszámlálás adatai alapján a népsűrűséget, illetve az etnikai viszonyokat

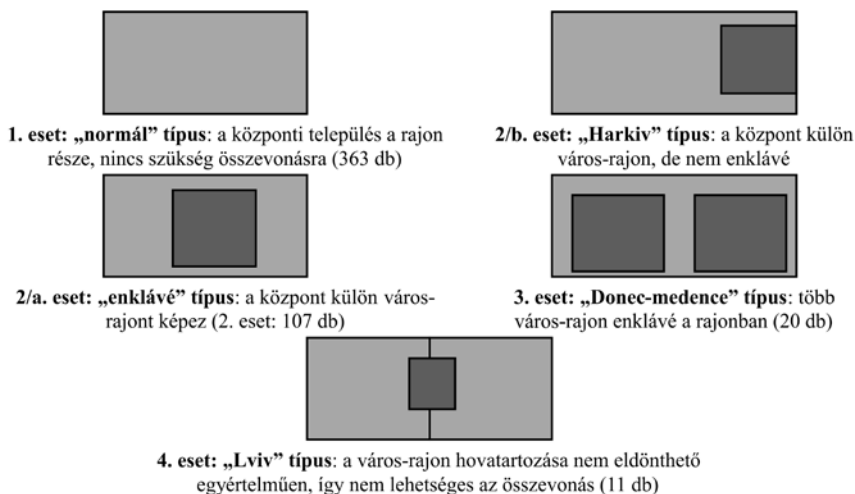
Nem csak módszertanilag okozna gondot a 179 rajon, de a vizsgálat szempontjából sincs értelme külön kezelni őket. Egyik lehetséges megoldásként a 179 város-rajon adatainak elhagyása – gondolván, hogy a vidékiség szempontjából úgysem érdekesek – szintén hiba lenne, mivel a „rajon-jog” nem valamilyen statisztikai ismérvhez (pl. lakosságszám), hanem ad hoc politikai döntésekhez kötődik, így azonos méretű városok egy része önálló rajon, míg más csoportja nem az. Az egyes statisztikák ráadásul városra és környékére sokszor átlagolt vagy összegzett adatot közölnek, amelynek szétválasztása ugyancsak nem megoldható.

A vizsgálat számára tehát egy külön területi beosztást hoztam létre, amely nagyjából a rajon szintnek felel meg. A 179 város-rajon 127 rajonnal történő aggregálásának négy alapesete az 5. ábrán látható. A negyedik esetben az összevonás nem egyértelmű, ilyenkor általában nem hajtottam végre aggregálást. A 12. táblázatban az összevonás típusokra lebontott kiinduló és végső területi elemszámot foglaltam össze.

12. táblázat
Rajonok száma az aggregálás előtt és után

	Kiindulási elemszám	Aggregálás utáni elemszám
1. típus	363	363
2. típus	214	107
3. típus	79	20
4. típus	13	11
Összes elemszám	669	501

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

5. ábra: A rajonaggregálások esetei

jelenítették meg a térképen: a 490 rajont felületszínezéssel, míg a város-rajonokat különböző nagyságú körökkel, illetve kördiagramokkal ábrázolták (*Komplexnij Atlasz Ukrajini*, 2005, 52–55. o.).

A kiinduló rajonszinthez képest a vizsgálati adatbázisban sikerült a területnagyság és a népességszám különbségeit, az **adatsor szórását csökkenteni**, ami szintén javítja a vizsgálat pontosságát (13. táblázat). A relatív szórások alapján a népességszám tekintetében jóval nagyobbak az átlagtól való eltérések, így az adatbázis azon hibáját, hogy térképezés esetén nagy felületen kisszámú népesség társadalmi jelensége van ábrázolva, nem sikerült teljes egészében kiküszöbölni, csupán csökkenteni (ilyen területi szinten ez nem is lehet végcél).

13. táblázat

A kiinduló és a vizsgálati adatbázis néhány alapparamétere

területi adatbázis	népesség		terület	
	kiinduló	vizsgálati	kiinduló	vizsgálati
minimum	7 ezer fő	7 ezer fő	2 km ²	30 km ²
maximum	2666 ezer fő	2666 ezer fő	3616 km ²	3637 km ²
átlag	70,8 ezer fő	94,5 ezer fő	908,4 km ²	1203,7 km ²
szórás	151,3	192,6	620,1	472,5
relatív szórás	213,7%	203,9 %	68,3%	39,3 %

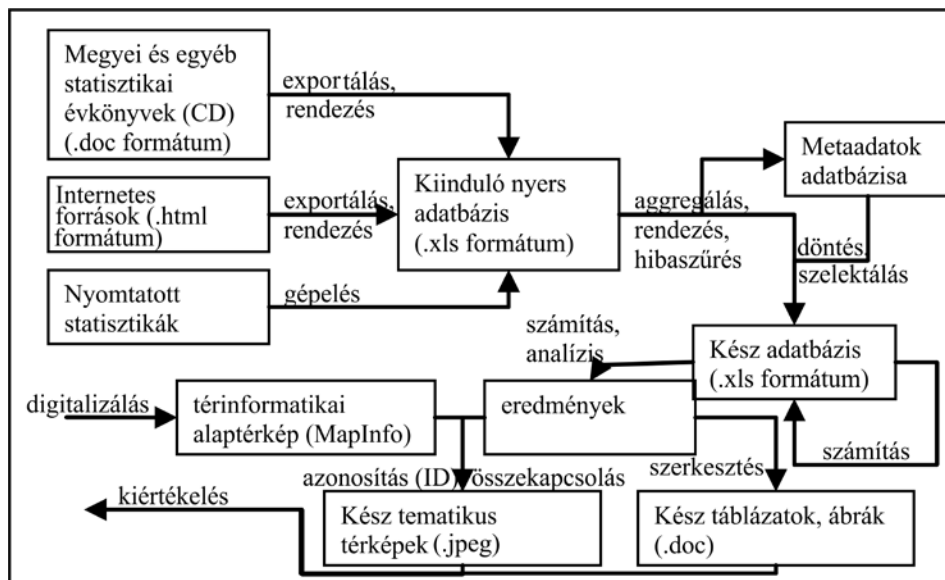
Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A rajonok szintjén a megyénként eltérő adatközlés rendkívül leszűkítette a rendelkezésre álló mutatók számát. Az adatforrások áttekintése után **metaadat-táblát** készítettem arról, hogy melyik mutató melyik megye rajonjaira, milyen formátumban és mely évre áll rendelkezésre. Ennek alapján lehetett kiválogatni azokat az adatokat, amelyeket érdemes volt a kész adatbázisba rendezni. A metaadatok adatbázisa alapján rengeteg adat hozzáférhető 20-nál több megyében, míg minden területegységre csak a fontosabb adatok fele-harmada áll rendelkezésre, ami alapjaiban határozta meg a vizsgálható szempontokat.

A vizsgálathoz használt mutatók nyersen még nem használhatók, mivel azokat a vizsgálat számára kialakított területi egységekre kellett **aggregálni**, ami vagy összegezést vagy súlyozott átlagolást jelent, attól függően, hogy fajlagos vagy abszolút mutatóról volt szó. A **térképi ábrázoláshoz** egy raszteres fájlból 669, illetve 501 egyedi kóddal ellátott poligonból álló vektoros alaptérképet készítettem, amelyhez a MapInfo programot használtam. A főbb munkafolyamatokat, munkafázisokat a 6. ábrán foglaltam össze.

A területi vizsgálat adatai, metodikai kérdések

A vizsgálat adatait információtartamuk alapján négy csoportba, ún. „környezetbe” soroltam: természeti, társadalmi, gazdasági és agrár „környezet”. Ezek további dimenziókra oszlanak, melyeket a konkrét rajon szintű mutatók alkotnak. Megkülönböztethetjük a statisztikai adatsorokból – a megfelelő területi aggregálás, illetve valamilyen matematikai művelet (legtöbbször osztás) után – rendelkezésre álló, illetve a térképi források alapján valamilyen szempontrendszer szerint a rajonok területén értékelt mutatók csoportját. Ilyen változókra számos példát láthattunk a szakirodalomban: dummy változók (Nemes-Nagy J., 2005, 66. o.), elérhetőségi viszonyok számszerűsítése, természeti környezet értékelése stb. (lásd „Szakirodalmi előzmények és háttér” c. fejezet).



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

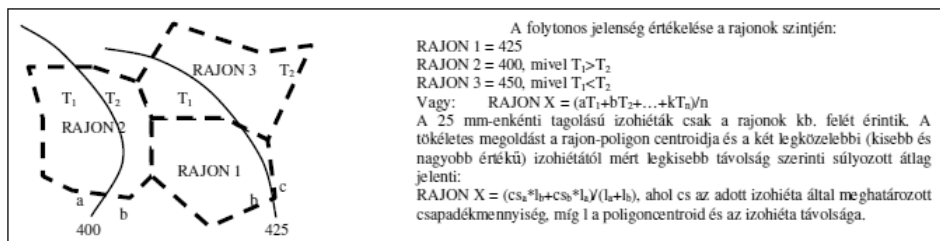
6. ábra:

Az adatok feldolgozásának folyamata az adatgyűjtéstől az eredmények kiértékeléséig

A természeti környezetről rendelkezésre álló adatokat – mivel nem diszkrét, hanem folytonos jelenségről van szó – „értelmezni” kell a rajonok területére. Az atlaszok klimatikus, illetve domborzattérképei a folytonos jelenségeket izovonalakkal, számszerűsítve ábrázolják, amik az azonos csapadék-mennyiségű (izohiéta) vagy az azonos magasságú pontokat kötik össze. Ez alapján viszonylag könnyen megállapítható, hogy az adott rajonban mekkora az éves csapadékmennyiség, mennyi a napsütéses órák száma, vagy milyen magasan fekszik a terület (7. ábra).

Az egyes rajonokra nem konkrét értékeket, hanem csoportátlagot állapítottam meg, így a rajonok az n számú csoportnak megfelelő n átlagértékkel voltak jellemezhetők.¹³⁸ A kiválasztott három klimatikus mutató közül kettő a mezőgazdasági termelést közvetlenül befolyásoló tényező: a tenyészidőszakban hulló csapadékmennyiség és a sugárzási egyenleg. A napsütéses órák száma helyett a sugárzási egyenleg (MJ/m^2) sokkal kifejezőbb, mivel azt az egyenlítőhöz való távolság is befolyásolja a napsütés intenzitásán keresztül. Az abszolút évi hőingásból a fokozódó éghajlati kontinentalitás mértékére következtethetünk.

¹³⁸ A sugárzási egyenleg esetében tíz – $1200\text{--}2100 \text{ MJ}/\text{m}^2$, 100 MJ -os intervallumokkal (*Komplexnij Atlasz Ukraini*, 2005, 26. o. adatai alapján) –, a csapadék esetében tizenöt – $800\text{--}225 \text{ mm}$, $800\text{--}500 \text{ mm}$ között 100 mm -es intervallumok, $500\text{--}225 \text{ mm}$ között 25 mm -es intervallumok (*Komplexnij Atlasz Ukraini*, 2005, 28. o. adatai alapján) – csoportátlagot képeztünk. Az abszolút évi hőingásnál az előzőekhez hasonló módszerrel megállapítottam minden rajonra az átlagos abszolút legmagasabb – 32 és 40 C° között 2C° -onként 5 kategória – és legalacsonyabb – -20 és -40 C° között 2C° -onként 12 kategória – hőmérsékletet, majd minden rajonra vettem a kettő különbségét (*Komplexnij Atlasz Ukraini*, 2005, 28. o. adatai alapján).



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

7. ábra:

A folytonos jelenségek értelmezése a diszkrét területegységekre a csapadék példáján

A domborzati viszonyok rajon szinten csak nagy vonalakban értékelhetők, de vizsgálatuk mégis fontos, mivel a társadalmi-gazdasági élet nyilvánvalóan a sík térszíneken a legintenzívebb, a mezőgazdaság számára is ez a legmegfelelőbb, hisz ott gyakorlatilag alig van erózió. Mivel számos olyan 200 méter alatti – alföldi – terület van, ahol a lokális domborzat igencsak változatos – a legtöbbször tökéletesen síknak titulált Poleszje is tele van akár ötven-száz méter magas jégkori morénahátakkal, futóhomok-dombokkal – ésszerűbb volt a rajonon belüli relatív reliefkülönbségek alapján tipizálni a domborzatot. 1:200 000 megyei topográfiai térképek felhasználásával határoztam meg az 501 területegység legmagasabb és legalacsonyabb tengerszint feletti pontjának magasságkülönbségét.

Az elérhetőség-távolság fogalma többféle lehet: érthetjük azon két pont fizikai vagy időtávolságát, de az utóbbit is csak a fizikai távolság ismeretében adhatjuk meg.¹³⁹ A vizsgálat alapjául a rajon polygonok középpontjainak földrajzi koordinátái szolgáltak. Az ukrainai megyék, rajonok és városok földrajzi koordinátái az internetről hozzáférhetők.¹⁴⁰ Az egyéb – interneten nem található – pontok – határátkelőhelyek, kikötők, repterek – földrajzi koordinátáit 1:200 000 topográfiai térképek segítségével határoztam meg.

Két pont távolságát a légvonalbeli távolsággal fejeztem ki, mivel a közúthálózati távolságok meghatározása – a nagy számítási igény mellett – a vizsgálat szempontjából nem hozna sok újat. Persze ahol az úthálózati kapcsolatok csak egy-két folyosóra szorítkoznak – a Kárpátokban vagy a dnyeperi víztározóknál –, ott a légi és a közúti távolságok merőben eltérők lehetnek. Két pont távolságának meghatározásához a gömbfelületi távolság matematikai képletét alkalmaztam:

$$d_{ij} = R \times \arccos[\cos(90^\circ - \varphi_i) \times \cos(90^\circ - \varphi_j) + \sin(90^\circ - \varphi_i) \times \sin(90^\circ - \varphi_j) \times \cos(\lambda_j - \lambda_i)]$$

ahol d_{ij} a két földi pont távolsága, R a Föld sugara, φ_i és φ_j a két pont szélességi körí helyzete fokban, λ_j és λ_i a két pont hosszúsági körí helyzete fokban (Nemes-Nagy J. 2005, 220. o.; Gábris Gy. et al., 1998, 45. o.).

¹³⁹ A távolság fogalmával, szerepével, az elérhetőséggel külön könyvek, könyvfejezetek (Nemes-Nagy J., 1998, 2005) foglalkoznak, itt csak a felszínét érinthetjük.

¹⁴⁰ earth-info.nga.mil/gns/html/cntry_files.html

A vonalas infrastruktúráktól – pl. valamilyen főúttól, vasúttól – mért távolságot úgy határoztam meg, hogy amennyiben az adott rajonban van ilyen, akkor a távolságot 0-nak vettem, amennyiben nincs, a legközelebbi olyan rajon középpontjától mért távolságot mértem, ahol ez az infrastrukturális elem megvolt. Fontos kérdés a közlekedési vonal rangja (mahisztral [magisztrál] rangú vasút és közút) és áteresztő képessége (egy vágány, több vágány, egysávos, kétsávos), amelyről közlekedési térképek (Kompleksnij Atlasz Ukrajini, 2005, 84–85. o.) és autóatlaszok (Atlasz Avtomobilnih Sljahiv 2004) szolgáltatnak információkat.

Sokkal nehezebb a nem számszerű jelenségek számszerűsítése. Ez esetben megkülönböztetjük a rangsorolható (ökológiai állapot, talajtermékenység) és a nem rangsorolható (természeti tájtípus, mezőgazdasági termelés típusa) jellemzőket.

Az ökológiai állapot (a környezet minőség osztályozása) Rudenko et al. (in Kocsis K. et al., 2008, 49. o., illetve Kompleksnij Atlasz Ukrajini, 2005, 48. o.) munkája alapján áll rendelkezésre, amit a csapadékviszonyoknál bemutatott módszer alapján értelmeztem a rajonokra.

Ukrajnára – hazánkkal ellentétben – sem termőhelyi értékszám (ezt használta Beluszky P. és Sikos T. T., 2007), sem valamiféle talajadottságokat kifejező mérőszám nem áll rendelkezésre, csupán a talajtípusokat ismerjük, azok rangsorolása azonban problematikus. Abból indultam ki, hogy a legtermékenyebb talajok nyilvánvalóan a feketeföldek, a csernozjomok. Az ilyen talajok megléte, valamilyen mértékű vagy teljes hiánya alapján 1 és 5 közötti rangszámot kaptak a rajonok (14. táblázat).

14. táblázat

A talajadottságok értékelése a rajonokban

<i>típus szám</i>	<i>a típus jellemzője</i>
1	kizárólag csernozjom talajok jellemzőek
2	szürke és barna erdőtalajok csernozjomos területekkel tarkítva
3	gesztenyebarna talajok, podzolok, a 2. típusban leírt talajfélésekkel tarkítva
4	morénatalajok, tözezes láptalajok, szoloncsákok, szolonyecsek, szikes területek
5	romtalajok (hegyvidékek)

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid a Kompleksnij Atlasz Ukrajini 2005, 37. o. térképe alapján

A turisztikai adottságokat – egyéb rajon szintű indikátorok, pl. szállodai férőhelyek, vendégszakai száma híján – különböző szempontok szerint pontozásos módszerrel határoztam meg. A turisztikai elemek meglétét vizsgáltam öt szempont – rekreációs centrumok, természetvédelmi területek, kulturális látnivalók megléte, vízi, illetve hegyvidéki turizmus lehetősége – szerint, egy-egy szempont 1 pontot ért, a rajonokat 0–5 pont közötti értékkel jellemeztem.¹⁴¹

Nem rangsorolható jelenségekkel a magyarországi falutipizálások során is találkozni Beluszky Pál (1979; Beluszky P. és Sikos T. T., 1982) például az egyes környezettípusok-

¹⁴¹ A rekreációs centrumokról az Ukraine in Maps (Kocsis K. et al. 2008 141. o.), a természetvédelmi területekről a Kompleksnij Atlasz Ukrajini (2005, 49. o.) szolgáltatott információkat. Az Ukraine Tourist Map (2004) piktogramjai pedig a kulturális látnivalókról (templom, kastély, vár), továbbá a hegyvidéki és a vízparti turizmus (pl. napernyő) lehetőségeiről adtak tájékoztatást – ezeket kellett a rajonok területével azonosítani.

hoz számokat rendelt. A számok nem jelentettek minőségi különbségeket, csupán a nominális skálához hasonlóan a megkülönböztetést szolgálták. A nem rangsorolható tulajdonságok esetében, mint a mezőgazdasági termelés típusa, én is hasonlóképpen jártam el. A mezőgazdasági termelés szerkezetét az ukrán szakirodalomból vett agrárkörzetek alapján jellemezhetjük, amelyeket Kozachenko (in Kocsis K. et al. 2008, 124. o.) már zömmel a rajonok határaihoz kötve ábrázolt. Emellett a rajon szintű adatsorokban sem a földhasználat szerkezetét, sem a birtokviszonyokat nem lehet megjeleníteni. Donec megyére például egyáltalán nem közölnek rajon szintű adatokat a statisztikai évkönyvek.¹⁴²

„Kemény”, számszerű, statisztikai adatközlésen alapuló változók a társadalmi és gazdasági „környezet” esetében álltak rendelkezésre az ország összes rajonjára. A népességszám nagysága több évre (1989, 2001, 2003, 2004, 2007) is megvan az ország összes rajonjára. Az 1989. évi népszámlálás adatait a 2001. évi közigazgatási határookra aggregálva publikálták (www.ukrcensus.gov.ua). Az összehasonlíthatóság kedvéért a népességszám-változás nagyságát (a két utolsó népszámlálás közötti [1989–2001], illetve az azóta eltelt időszakra [2001–2007]) éves szintre is lebontottam.¹⁴³

$$\Delta p_{i,0} = (p_i - p_0) / p_0 \text{ (}\%) \text{ vagy } \Delta p_{i,0} = ([p_i / p_0] * 100) - 100 \quad [\%]$$

$$\Delta p_{i,0} / i = ((p_i - p_0) / p_0) / i \quad [\%]$$

ahol p_i a népességszám nagysága i . időpontban.

A teljes szaporodási arányszámból kivonva a természetes szaporulat értékeit (amit publikáltak 2004. évre) a következőképpen kaptam meg a migrációs egyenleget. Először 2004-re (2003. december 31. és 2004. december 31. között) kiszámoltam a teljes szaporodási arányszámot¹⁴⁴, ami a természetes szaporodási arány és a migrációs egyenleg összege, mivel:

$$\text{teljes szaporodási arányszám (}\%) = (\text{év végi népesség} - \text{év eleji népesség}) / \text{év közepi népesség}$$

$$\text{ahol: év végi népesség (fő)} = \text{év eleji népesség} + \text{természetes szaporulat} + \text{vándorlás}$$

$$\text{ebből: teljes szaporodási arányszám} = (\text{természetes szaporulat} + \text{vándorlás}) / \text{év közepi népesség}$$

$$\text{teljes szaporodási arányszám} = \underbrace{\text{természetes szaporulat} / \text{év közepi népesség}}_{\text{természetes szaporodási arányszám}} + \underbrace{\text{vándorlás} / \text{év közepi népesség}}_{\text{migrációs egyenleg}}$$

¹⁴² A növénytermesztés és az állattartás rajon szintű adatait a legmagasabb szintű ígérek ellenére sem kaptam meg, így erre csak megye szinten térek ki.

¹⁴³ Ez a gyakorlatias megoldás elméletileg persze kifogásolható, mivel az átlagos éves növekedés azt jelenti, hogy az előző évi – azaz nem a kiinduló – népességhez képest növekedett annyi százalékkal a népesség (azaz pl. 10 éves időszakban, ha évi 1%-kal nő a népesség, akkor a teljes növekmény nem 110%, hanem ~110,5% lesz).

¹⁴⁴ Lásd L. Rédei M., 2001, 12. o., 184; Kovács Z., 2002, 94. o.; Balázs J. és Horváth R., 1995, 108. o., 119. o.

A népességszám változását különböző mértékben befolyásolja a migráció és a természetes szaporulat. A migráció jelentőségének meghatározásához mindkét mutató abszolút értékének az összegét vettem – Balázs és Horváth (1995, 119. o.) eljárásához hasonló módon –, így megkaptam a bruttó népességszám változást:

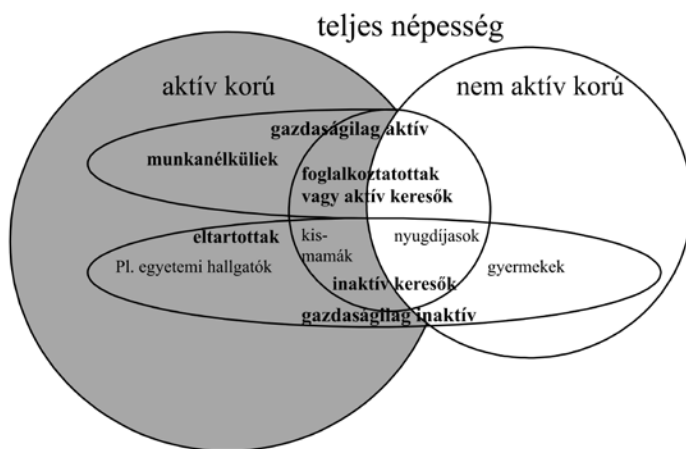
bruttó népességszám-változás = ABS(természetes szaporulat)+ABS(migrációs egyenleg)

Ebből egy egyszerű százalékszámítással meghatározható, hogy a migráció hány százalékát magyarázza a teljes népességszám változásnak:

migrációs hatás = migrációs egyenleg abszolút értéke/bruttó népességszám-változás (%)

Az adatsorból a népességszám-változás irányát, nagyságát ugyan nem látjuk, de azt igen, hogy a változás milyen mértékben a migráció eredménye.¹⁴⁵

A gazdasági környezet mutatóinak kiszámítása sokszor nem egyértelmű – különösen igaz ez Ukrajnára. A helyzet tisztázása érdekében a 8. ábrán az általánosan elfogadott metodika szerint csoportosítottam a teljes népességet a gazdasági aktivitás alapján.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid, Rédei Mária (2001, 42. o.), Kovács Zoltán (2002, 69. o.), Kurtán Lajos (1996, 170. o.) nyomán

8. ábra:

A teljes népesség gazdasági aktivitás szerinti általános csoportosítása

¹⁴⁵ A módszer a legtöbb esetben használható, mivel vagy a természetes szaporulat vagy a migrációs egyenleg értéke – ha végtelen kis mértékben is –, különbözik nullától. Ha azonban mind a migrációs egyenleg, mind a természetes szaporulat értéke nulla, akkor, és csak akkor az eljárás matematikailag értelmezhetetlen. Értelmes gyakorlati megoldás persze akkor is van: a 0 nagyságú bruttó változáshoz a 0 nagyságú migrációs egyenleg éppen akkora hányaddal járult hozzá, mint a 0 nagyságú természetes szaporulat, azaz a migrációs hatás 50%. Persze a teljes változást a halálozások, születések, illetve a ki- és bevándorlások bruttó összege adná. A tényleges népességszám változás (a teljes szaporodás) ezek mértékétől azonban közvetlenül nem függ.

Ukrajnában – hazánktól eltérően – a munkaképes korú lakosság meghatározásának két metódusa van. Az egyik megközelítés szerint – amit a gazdasági aktivitás vizsgálatánál vesznek figyelembe – az aktív korú népesség a nőknél és a férfiaknál is egységesen a 16–70 éves korosztályt jelenti. Másik megközelítés szerint – ez a tényleges nyugdíjba vonulás korán alapul – a férfiaknál a 16–59, a nőknél a 16–54 éves korosztály számít munkaképes korú népességnek.

A népesség korösszetétele a gazdaságilag aktív népesség számához hasonlóan az összes rajonra nem áll rendelkezésre. Foglalkoztatottsági rátát is csak a teljes népességre vetítve számolhattunk, így az adatok némileg torzultak, „felhígulnak” a demográfiai viszonyokkal. Ukrajnában ráadásul a foglalkoztatottakra is kétféle – egy szűkebb és egy tágabb – meghatározás van. A foglalkoztatottak szűkebb csoportját a bérből és fizetésből élők vagy alkalmazottak jelentik. Ezek az emberek valamely gyárban, mezőgazdasági vállalatban vagy állami hivatalban, illetve egyéb szolgáltató cégeknél állnak alkalmazásban, munkájukért rendszeres havi fizetést kapnak. A foglalkoztatottak tágabb értelmezése a Derzskomsztat szerint beletartozik minden olyan 15 és 70 év közötti ember, aki hetente legalább egy órát teljes vagy részmunkaidőben, szezonális, alkalmi vagy egyéb módon (pl. kisvállalkozás) munkával töltött, illetve háztáji birtokán legalább 30 órát dolgozott, akkor is, ha csupán önellátásra termelt.

A foglalkoztatottsági ráta számítására igen sokféle példa található a szakirodalomban.¹⁴⁶ Mivel rajon szinten csak az alkalmazásban állók létszámát közlik ezért csak ezzel számolhattam:

$$\text{foglalkoztatottsági ráta} = \text{foglalkoztatott (alkalmazott)} / \text{teljes népesség} \quad [\%]$$

Az átlagkereset nagyságából és a foglalkoztatottak számából ki lehet fejezni az adott területen megtermelt összes jövedelmet. Ezt a teljes népességgel elosztva a fejlettségre és a foglalkoztatásra vonatkozó összetett indikátort kapunk. Az átlagkereseteket azonban szintén az alkalmazásban állók kereseteiből állapítják meg, így abban a teljes jövedelmi volumennek csak egy része jelenik meg, ami a tényleges jövedelmeket csak közvetetten reprezentálja.

A munkanélküliek számát Ukrajnában is két metódus alapján számítják: egyrészt az ILO-módszer (International Labour Organisation) szerint, másrészt az állami munkaügyi hivatal által közzétett regisztrált munkanélküliek alapján. Rajon szinten csak ez utóbbi ráta áll rendelkezésre, de a munkanélküliek pontos számát sem ismerjük a statisztikákból az összes rajonra. A rajonok aggregálása során (669-ről 501-re) a munkanélküliséget és

¹⁴⁶ A négyféle foglalkoztatottsági ráta megközelítésből a KSH módszertana a legkézenfekvőbb, mivel az a foglalkoztatottak számát az aktivitási rátához hasonlóan az aktív korúakhoz viszonyítja, tehát az aktivitási rátától csak annyi a különbség, hogy a regisztrált munkanélküliek átkerülnek a számlálóból a nevezőbe. Ezt a módszert használja az Derzskomsztat is. A Derzskomsztat ebben az esetben az aktív korúakat a már említett első megközelítés szerint veszi: foglalkoztatottsági ráta = foglalkoztatott / aktív korú (KSH)

Ha a foglalkoztatottak számát csak a gazdaságilag aktívakhoz viszonyítjuk, akkor a munkanélküliség inverzét kapjuk meg: foglalkoztatottsági ráta = foglalkoztatott / gazdaságilag aktív

Máshol a foglalkozási ráta a gazdaságilag aktív és inaktív népesség egymáshoz való arányát fejezi ki (Kovács Z., 2002, 70. o.), megint máshol ugyanez függőségi ráta néven szerepel (Nemes-Nagy J., 2005, 33. o.): függőségi ráta = gazdaságilag aktív / gazdaságilag inaktív

az átlagkereseteket is csak a foglalkoztatottak számával súlyozhattuk. Az átlagkeresetek esetében a foglalkoztatottak száma – mivel mind a kettő a bérből és fizetésből élőkre vonatkozik – a megfelelő súly. A munkanélküliség esetében – mivel a munkanélküliek száma sem áll rendelkezésre rajon szinten az egész országra – azonban jobb híján hagyatkozhattam erre, mivel a bérből és fizetésből élők a foglalkoztatottnak csak egy részét képezik. A súlyból eredő „torzulás” azonban minimális, mivel a súlyozott átlagokat egy megyén belüli szomszédos rajonokra számoltuk.

A vállalkozások számát az 1990-es évek óta az egész ország összes rajonjára a Derzs-komsztat által kiadott cégtár adatbázisban¹⁴⁷ gyűjtik egységes módszer szerint. A vállalkozói aktivitást a vállalkozások ezer főre vetített számával fejeztem ki.

A vidéki térségeket gyakran aposztrofálják alacsony társadalmi-gazdasági intenzitású terekként, ezért mind a társadalmi, mind a gazdasági környezet esetében bevettük a vizsgálatba a „sűrűség” mutatószámait. A legfontosabb társadalmi-intenzitási ismérv a népsűrűség, amit a teljes területre vetítve vidéki és városi népsűrűségre bontottam:

$$\begin{aligned} \text{teljes népsűrűség/teljes terület} &= (\text{vidéki népsűrűség} + \text{városi népsűrűség})/\text{teljes terület} \\ \text{teljes népsűrűség} &= \text{vidéki népsűrűség/teljes terület} + \text{városi népsűrűség/teljes terület} \\ \text{teljes népsűrűség} &= \text{„vidéki népsűrűség”} + \text{„városi népsűrűség”}^{148} \end{aligned}$$

A vidéki népsűrűséget az átlagos faluméter és a falusűrűség szorzatából is megadhatjuk, így a népsűrűségi viszonyokat felbonthatjuk település méret és sűrűségi viszonyokra:

$$\text{népsűrűség} / \text{terület} = \text{népsűrűség} / \text{település} * \text{település} / \text{terület}$$

azaz

$$\text{vidéki népsűrűség} = \text{átlagos faluméter} * \text{falusűrűség}$$

A vizsgálatba bevezetett korlátozott számú statisztikai indikátort kiegészítettük számos egyéb számszerűsíthető, rangsorolható vagy nem rangsorolható változóval (15. táblázat), amelyek esetében lehetőségek száma igen nagy. Az ukrán statisztikák a mezőgazdasági tulajdon- és birtokviszonyok, földhasználat, továbbá a lakosság korösszetétele, nyugdíjasok aránya mellett az infrastrukturális ellátottságra (szociális, lakás, kommunális infrastruktúra, piaci szolgáltatások), képzettségre, kultúrára vonatkozó indikátorokat sem közölnek rajon szinten. Ezek megléte esetén a vizsgálat eredményei még inkább tükrözhetnék a vidéki térségek differenciáltságát, ám ezek híján a meglévő adatok alapján tettem a lehetőségekhez képest kísérletet a valós kép minél pontosabb bemutatására.

¹⁴⁷ Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) – a vállalkozások és gazdasági szervezetek egységes állami regisztere

¹⁴⁸ Nem egyértelműen vidéki és városi népsűrűségről van itt szó, hisz a népsűrűséget mindkét esetben a teljes területre vetítjük. Ezért a vidéki népsűrűség 0 lesz akkor is, ha az adott közigazgatási egység csak városokból áll, azaz a teljes terület és népsűrűség is városi. Ebben az esetben valóban nem lenne értelme a vidéki népsűrűségnek.

15. táblázat
A rajon szinten hozzáférhető adatok Ukrajna egész területére

dimenziók		mutatók	mértékegység	értékkészlet
természeti környezet	klimatikus viszonyok	VEGETÁCIÓS IDŐSZAKBAN HULLÓ CSAPADÉKMENNYISÉG SUGÁRZÁSI EGYENLEG ÉVI ABSZOLÚT HŐINGÁS	mm MJ/m ² C°	N N N
	domborzat és talaj-viszonyok	TALAJADOTTSÁGOK ASZOLÚT RELIEFKÜLÖNBSEGEK	rangsám m	N {1;5} N
társadalmi környezet	népességi, demográfiai viszonyok	TERMÉSZETES SZAPORULAT NÉPSSÉG-SZÁM VÁLTOZÁS 89-01, 01-07 NÉPSŰRŰSÉG VIDÉKI NÉPSŰRŰSÉG VÁNDORLÁSI EGYENLEG MIGRÁCIÓS HATÁS	% % fő/km ² fő/km ² % %	Z R {-100;100} N N Z R {0;100}
	települési, urbanizációs viszonyok	ÁTLAGOS TELEPÜLÉS VAGY FALUMÉRET TELEPÜLÉSSŰRŰSÉG-FALUSŰRŰSÉG VIDÉKI/VÁROSI NÉPSSÉG ARÁNYA HROMADÁK ÁTLAGNÉPSSÉGE HROMADÁK ÁTLAGTERÜLETE ÁTLAGOS HROMADÁRA ESŐ FALUSZÁM	fő/település tel./ezer km ² % fő/hromada km ² falu/hromada	N N R {0;100} N R {0;∞ ⁺ } N
	élet-körülmények, rekreáció	EGY FÖRE JUTÓ LAKÁSALAPTERÜLET ÖKOLÓGIAI ÁLLAPOT TURISZTIKAI ADOTTSÁGOK	m ² /fő rangsám rangsám	R {0;∞ ⁺ } N {1;6} N {0;5}
	gazdasági, vállalkozói aktivitás	FOGLALKOZTATOTTSÁGI RÁTA MUNKANÉLKÜLISÉGI RÁTA EZER LAKOSRA JUTÓ VÁLLALKOZÁSOK SZÁMA	% % váll./ 1000 fő	R {0;∞ ⁺ } R {0;∞ ⁺ } N
gazdasági környezet	fejlettség	ÁTLAGKERESET EGY FÖRE JUTÓ JÖVEDELEM	hrivnya hrivnya	R {0;∞ ⁺ } R {0;∞ ⁺ }
	gazdaság- sűrűség	EGYSÉGNYI TERÜLETRE JUTÓ FOGLAL. SZÁMA EGYSÉGNYI TERÜLETRE JUTÓ JÖVEDELEM EGYSÉGNYI TERÜLETRE JUTÓ VÁLLALKOZÁSOK SZÁMA	fő/km ² hrivnya/ km ² váll./ 100 km ²	N R {0;∞ ⁺ } N
	elérhetőségi viszonyok	A LEGKÖZELEBBI NAGYVÁROSTÓL VALÓ TÁVOLSÁG VASÚT/KÖZÚT TÁVOLSÁGA KIKÖTŐ/REPTÉR TÁVOLSÁGA HATÁRÁTKELŐHELY (KÖZÚTI) TÁVOLSÁGA	km km km km	R {0;∞ ⁺ } R {0;∞ ⁺ } R {0;∞ ⁺ } R {0;∞ ⁺ }
	agrár „környezet”	ERDŐTERÜLETEK ARÁNYA A MEZŐGAZDASÁGI TERMELEÉS SZERKEZETE	rangsám típus(szám)	N {1;6} N {1;14}

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Eddigi eredmények, hipotézis az ukrán vidék differenciáltságára

A nemzetközi és hazai példák nyomán kísérletet tettem a vidéki térségeket differenciáló tényezők meghatározására, amelyeket általános és térségspecifikus (egyedi) tényezőcsoportra bontottam. A továbbiakban megkísérlem ezen tényezők Ukrajna esetében való meghatározását részben a rendelkezésre álló adatok elemzésével részben faktoranalízis alkalmazásával. A jellemzők általános feltárása látszólag megszakítja ugyan a dolgozat gondolatívét (szakirodalmi alapok – adatfeldolgozás – komplex tipizálás – a típusok bemutatása), ám nemcsak az olvasóban kialakítandó kép teljessége kedvéért fontos ez¹⁴⁹, hanem a rajon szintű tipizálás egyes lépcsőfokai csak a folyamatok szélesebb körű (oblaszty szintű adatok) ismeretében válnak értelmezhetővé.

A sajátságok meghatározása során részben korábbi kutatásaim, mint előzetes eredmények voltak iránymutatók (Karácsonyi D. 2006, 2007a, 2007c, 2007d, 2008). A komplex vidéktípusok meghatározását a korábbi eredmények ismeretében előzetesen (hipotetikusan) is megkísérlem. Mindez fordítva is igaz. A komplex, rajon szintű tipizálás a korábbi eredmények új szempontok – a vidékiség – szerinti igazolását is jelentheti: kimutatható-e az ország területi differenciálódása ezen vizsgálat kereteiben is?

Ukrajna területi differenciálódásáról sokan, sok tekintetben írtak (Hajdú-Moharos J., 1995; Friedlein G., 1993, 1998, 2000), amit itt csak összefoglaltam, illetve más munkámban megpróbáltam továbbvinni a gondolatmenetet (Karácsonyi D., 2006). Ezek a vizsgálatok vagy megye szinten vagy a közigazgatási egységektől független síkon zajlottak, a rajon szintű elemzések csak egy-két dimenzióra szorítkoztak. A fontosabb eredmények közé tartozik az ukrán makrorégiók és a főbb társadalmi-gazdasági választóvonalak (Umány-Harkiv vonal; Karácsonyi D., 2006, 379. o.) meghatározása. A régiók sajátos jellemzői a vidéki térségek arculatára is markánsan kivetülnek.

„Távolról” nézve Ukrajna egyveretű tájaival homogén országnak tűnik. Az ukrán társadalom megosztottsága – ami a földrajzi térben is megjelenik – azonban a napi hírek szintjén (pl. a „Narancsos Forradalom”) széles körben ismeretes. Ukrajna történeti-földrajzi tekintetben rendkívül heterogén, aminek nyilvánvaló következménye a politikai megosztottság. Az ország két nagy európai térség – Közép- és Kelet-Európa – határán fekszik, de az országon belül, az erdő- és a sztyeppövezetben is eltérő társadalmi-gazdasági fejlődési folyamat zajlott le. Az erdőövezet volt a keleti szlávság őshazája, míg a sztyeppe a nomádok „országútja”. A sztyeppövezet a XV. századtól fokozatosan a lengyel és orosz, a XVIII. század végétől már kizárólag orosz határvidékké, frontier területté változott. A sztyeppövezet keleti területein, a XIX. századtól, az itt fellelhető ásványkincsekre alapozott hatalmas iparosítás kezdődött, ami a XX. század közepére a helyi társadalom arculatát is teljesen átformálta. A XX. század második felére Ukrajna területe nyugat felé jelentősen gyarapodott; itt a szovjet rendszer társadalmi-gazdasági viszonyai megkésve és sok tekintetben már tompított formában jelentkeztek, a térség sok tekintetben megőrizte közép-európaiságát. Az eltérő fejlődési folyamatok következményei mindmáig kihatnak a társadalmi-gazdasági viszonyokra.

¹⁴⁹ Nem beszélve Probáld Ferenc (1995, 49. o.) a modern regionális földrajz kapcsán tett azon kitételéről sem, hogy a leírás a regionális földrajzban továbbra is nélkülözhetetlen, hisz a legtöbb tudomány tárgyának vizsgálatát a tények összegyűjtésével, rendszerezésével kezdi.

Mendöl Tibor (1946) írását „újra elővéve” és továbbgondolva próbáltam rávilágítani arra, hogy a „kelet és nyugat” közötti választóvonal nem a klasszikus értelemben vett, a Dnyeperhez viszonyított Jobb- és Balpart (Pravoberezsna-, Livoberezsna-Ukraina), hanem az erdő- és sztyeppövezet határa, az Umány-Harkiv vonal (Karácsonyi D., 2006, 379. o.). A választóvonalak meghatározása mellett feltártam az egyes régiók belső társadalmi-gazdasági sajátosságait, és kísérletet tettem annak igazolására, hogy az országban alapvetően négy nagy makrorégió (Nyugat, Középnnyugat, Kelet, Dél) különböztethető meg, melyek tovább differenciálják az ország regionális arculatát.

A kutatásokat ezután két irányban folytattam, egyrészt egy-egy társadalmi-gazdasági jellemző (demográfiai [Karácsonyi D., 2006], településhálózati [Karácsonyi D., 2007a], mezőgazdasági [Karácsonyi D., 2007d] és munkaerőpiaci viszonyok [Dövényi Z. és Karácsonyi D., 2008]), másrészt egy-egy régió fejlődési folyamatainak feltárása mentén (sztyeppövezet [Karácsonyi D., 2008]). A demográfiai, települési és mezőgazdasági (pl. birtokstruktúra) viszonyokban szintén megjelenik a négy makrorégió, míg a munkaerőpiaci-gazdasági viszonyok részint a városok függvényei (Dövényi Z. és Karácsonyi D., 2008). A sztyeppövezet nem csak természeti arculatában, de társadalmi képletében is gyökeresen különbözik az ország többi területétől, és a frontier területekkel – mint általános régiótípussal – mutat rendkívül szoros rokonságot (Karácsonyi D., 2008).

Az előzetes felvetések tehát a következő pontokban foglalhatók össze Ukrajna kapcsán: (1) vidéki térségek komplex típusainak meghatározása; (2) a vidéki térségeket általában differenciáló dimenziók feltárása, illetve a sajátos jellemzők különválasztása; (3) a fő makrorégiók és társadalmi-gazdasági választóvonalak kimutatása a vidéki térségek differenciálódása esetében.

A VIDÉKIESSÉG JELLEMZŐI UKRAJNÁBAN

A – rajon szint mellett – megye szintű adatok tipizálást megelőző vizsgálatára azért van szükség, mivel a tipológia szűkebb, kiinduló rajon szintű adatbázisában lévő indikátorok nem minden tekintetben elégségesek az analízis eredményei mögött meghúzódó folyamatok teljes feltárására, a rajon szinten kapott eredmények kimerítő magyarázatára. Meg kívántam vizsgálni, hogy az összeállított rajon szintű adatkészlet mennyire felel meg a teljes körű elemzés céljára, a vidékiség általános jellemzőinek és a vidékies térségek differenciálódásának komplex megragadására.

Mi tekinthető vidékies térségnek Ukrajnában?

A vizsgálatok részeredményei alapján célszerű volt a városi terek tipizálásból való kihagyása, mivel a vidék-város különbségek „elhalványítják” a vidékies terek belső differenciálódását. A fő kérdés, hogy milyen szempontok és jellemző értékek alapján, milyen területi szinten válasszuk el a városi tereket.

Ukrajnában a vidékies térségek területét – véleményem szerint – a hromadák, falvak területével azért nem azonosíthatnánk, mert esetenként a kisvárosok is szerves részét képezik a vidéknek, ráadásul az adathiány miatt sem vizsgálódhattam ezen a szinten. A vidékies területek lehatárolását így csak rajon szinten tehetjük meg. Csatári Bálint (2004, 534. o.) véleménye szerint a vidékies térségeket hazánkban is kistérségi szinten kellene definiálni. Rajon szinten kétféle megközelítést – urbanizációs szint és népsűrűség – vettem alapul, amelyek a leghatározottabban mutatják a város és vidék közötti különbséget, és a legalkalmasabbak a városi terek elkülönítésére.

A falusi népesség – azaz a falvak lakosság száma – a közigazgatás alapján egyértelműen meghatározható,¹ ellentétben a vidéki népesség számának sokféle megközelítési lehetőségével. A falusi lakosság aránya a XX. századi (szovjet) urbanizációs robbanás következtében, a 2001. évi népszámlálás idején már csupán 33% volt, ami látszólag a fejlett európai országok szintjét tükrözi. A városodás mértéke azonban csak a felszín. A viharos városodás nem hosszú távú szerves társadalmi-gazdasági fejlődés, hanem az ellentmondásokkal terhelt központi tervezés, a politikai akarat eredménye volt.

Az első világháború előestéjén Ukrajna mai területén még a lakosság 4/5-e falvakban élt (16. táblázat).

¹ Azt persze lehet szakmailag vitatni, hogy mit tekintünk falunak, mit városnak, ám ez itt most a vizsgálat szempontjából nem feladat.

16. táblázat
A városi és a falusi lakosságszám változása Ukrajnában, 1897–2002

év		1897*	1913*	1926*	1939*	1959	1970	1979	1989	2001	2007***
népességszám (millió fő)	város		6,8		13,6	19,2	25,7	30,5	34,6	32,9	31,8
	falu		28,4		26,9	22,7	21,4	19,3	17,1	16	14,8
	teljes népesség	28,8	35,2	40,9	40,5	41,9	47,1	49,8	51,7	48,9	46,6
éves abszolút népességszám változás az előző időponthoz képest (ezer fő)	város				262**	280	591	533	410	-142	-183
	falu				-58**	-210	-118	-233	-220	-92	-200
	teljes népesség		400	438	-31	70	473	300	190	-233	-383
éves relatív népességszám változás az előző időponthoz képest (%)****	város		–		3,85**	2,06	3,08	2,08	1,34	-0,41	-0,56
	falu		–		-0,20**	-0,78	-0,52	-1,09	-1,14	-0,54	-1,25
	teljes népesség		1,39	1,25	-0,08	0,17	1,13	0,64	0,38	-0,45	-0,78
arány (%)	város		19		34	46	55	61	67	67	68
	falu		81		66	54	45	39	33	33	32

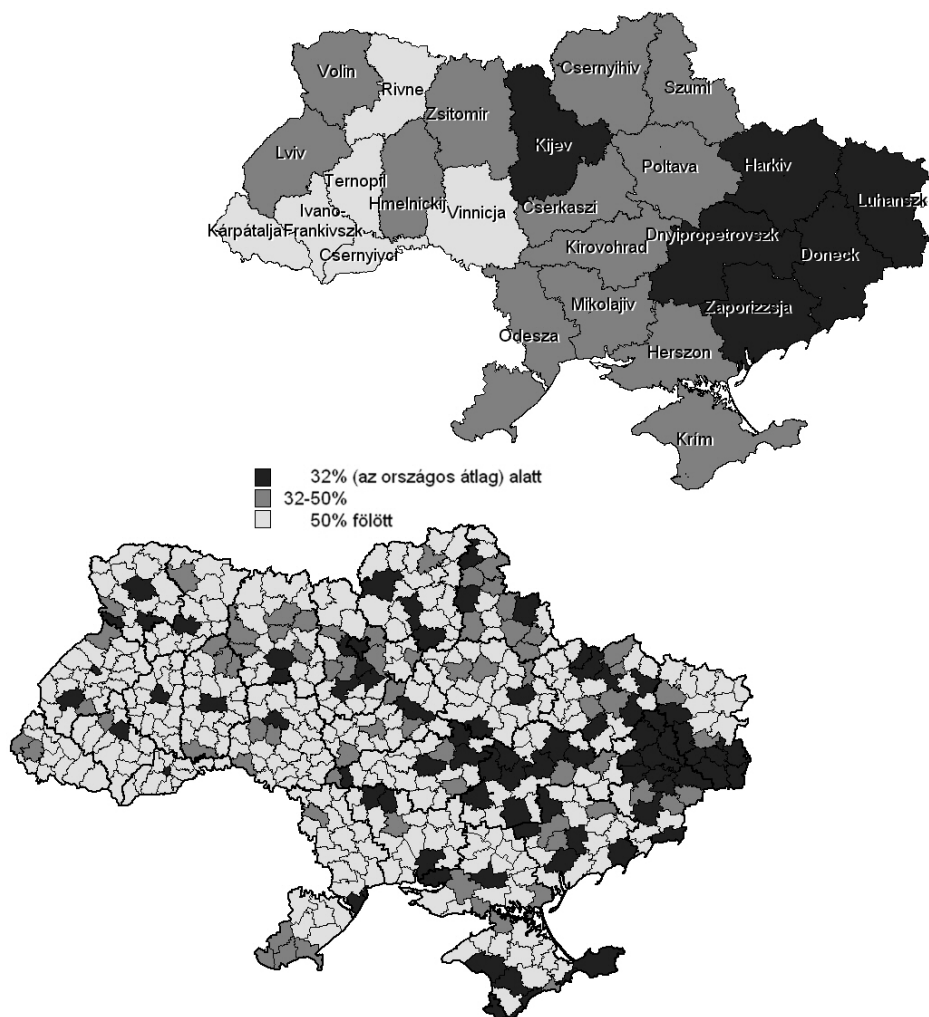
Szerkesztette: Karácsonyi Dávid az Ukrán Statisztikai Évkönyv és Csornij, Sz. [2001] adatai alapján.

*Ukrajna mai területére vonatkoztatva; ** 1913–1939 között; *** nem népszámlálási adat, **** persze ez nem azt jelenti, hogy évente ténylegesen ennyivel nőtt volna a népesség, csupán a teljes időszak százalékos növekedését osztottam el az időszak hosszával (évek) az összehasonlíthatóság kedvéért

1913 és 1939 között a városban lakók száma megduplázódott, mivel az 1920-as évek végétől – az első és második ötéves terv idején – parasztok milliói menekültek a kollektívizálás és az éhhalál (Holodomor) elől a gyorsan növekvő szovjet iparvárosokba. A falusi népesség az 1960-as évek közepére már csak a lakosság felét alkotta, de a legnagyobb ütemű csökkenés az 1970-es évektől kezdődött. Ekkor évente fél millió fővel növekedett a mindenféle társadalmi kohéziót nélkülöző milliós lakótelep-városok népessége, ami mellett a kisvárosok² hálózataának fejlődése – az „egy ipartelep–egy lakótelep” városokat (Enerhodar, Novi Rozgyil, Novodnyisztrovszk stb.) kivéve – elmaradt. A falvakban élők száma a 2001. évi népszámlálás szerint 15,8 millió fő volt, de a népességnek legalább a fele valamilyen szinten kötődik a mezőgazdasághoz, ami európai léptékben óriási falusi embertömeg, nem szólva arról, hogy ezen népesség eloszlása az országon belül közel sem egyenletes.

Ukrajna urbanizációs helyzetét tekintve két részre osztható az Umány-Harkiv vonal mentén (9. ábra). Nyugaton kirajzolódik egy alapvetően rurális jellegű Ukrajna, míg keleten egy urbánus Ukrajna. A falusi népesség 65%-a a nyugati országrészben él, ahol a falvakban élők aránya (44%) meghaladja az országos átlagot, és jóval túlszámalyja a keleti országrészt (22%).

² Ukrajnában egy kisváros akár 50 ezer fős is lehet (Técső, Huszt). A közepes városok 50–200 ezer lakosúak (Ungvár, Munkács, Kalus).



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

9. ábra: A vidékies területegységek a falusi lakosság aránya alapján, megye és rajon szinten

Ha nem vesszük figyelembe Kijev 2,6 milliós lakosságát, akkor a nyugati országrész népességének fele falusi lakos. Oblaszty szinten a legrurálisabb Kárpátalján és Vinnicja megyében a falusi népesség aránya 70% körüli, míg a Doneck oblaszty esetében a 10%-ot sem éri el. Jelentős mértékű vidékiességre utal már az is, ha az adott térségben (rajon vagy oblaszty) a falusi népesség aránya meghaladja az országos átlagot (32%), ha pedig az 50%-ot is túllépi, már extrém vidéki térségről beszélhetünk. Megye szinten számos extrém vidékies térség „fedésbe kerül”. A Donec-medence nagyvárosai Luhanszk me-

gyében például teljesen „láthatatlanná” teszik a tőlük északra elterülő extrém vidékies Doni-sztyeppéket. Odesza megyében pedig a magasabb urbanizáltság csak az odeszai agglomerációnak köszönhető.

A vidéki térségek lehatárolásának másik lehetséges módszere a népsűrűségből kiinduló OECD ruralitás-index (Csatári B. és Farkas J., 2006a, 99. o.; Kovács T., 2003, 26. o.; Kovács Z., 2002, 34. o.). Ezt azonban csak oblaszty szinten tudjuk vizsgálni, mivel az index értéke az eggyel alacsonyabb közigazgatási egységek – itt a rajonok – népsűrűségi adataiból indul ki³ – a módszer tökéletesen a hromadákra lenne alkalmazható. A vidékiesség kritériuma a 150 fő/km²-nél kisebb népsűrűség. Magyarország esetében ezt az értékhatárt Csatári Bálint (Csatári B. és Farkas J., 2006a, 99. o.) 120 fő/km²-ben jelölte meg, ami a SAPARD és a LEADER programokban is a vidéki népsűrűség határértéke (Kovács T., 2003, 24. o., 26. o.).

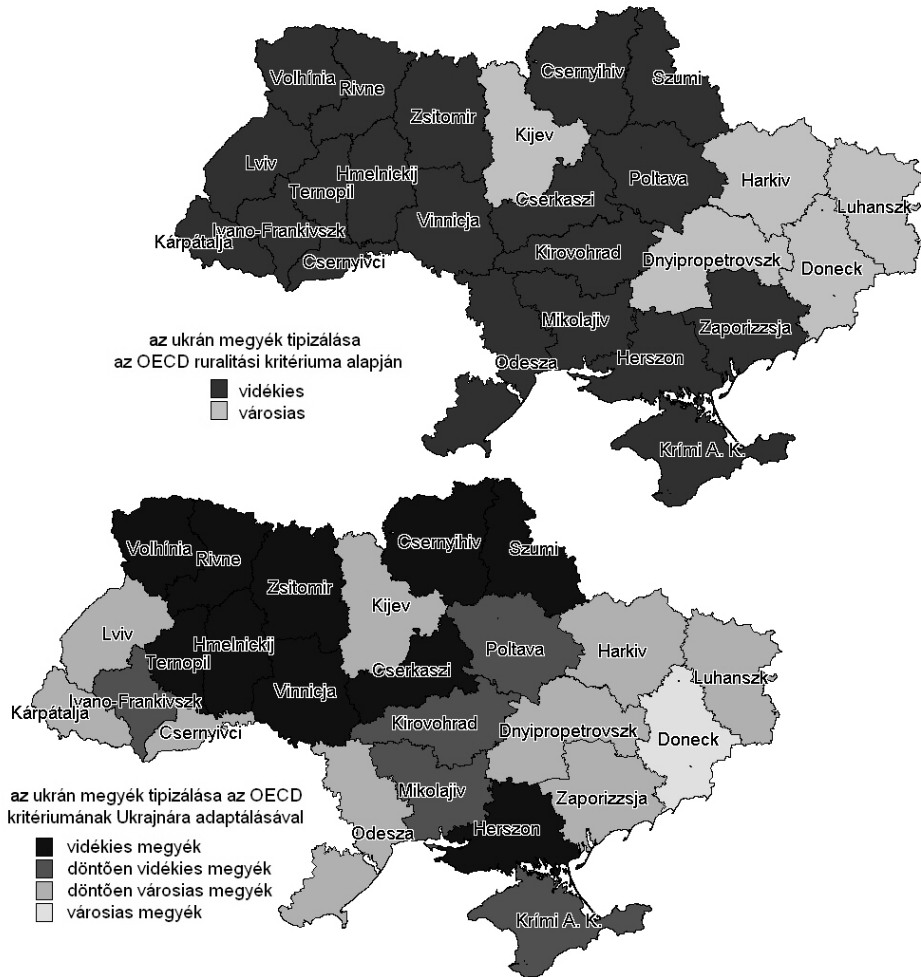
Ha Ukrajna esetében megmaradnánk az OECD módszerénél, akkor a 25 szubnacionális egységből 20 dominánsan, 5 pedig – a Donec-medence is – szignifikánsan vidékiesnek számítana. Ha azonban a határértéket levisszük 100 fő/km²-re – ami az EU-ban a rurális térség kritériuma (Kovács T., 2003, 23. o.) – akkor már csak 15 megye vidékies, melyek főként Középnagy-Ukrajnát alkotják (10. ábra).

A módszer hátránya, hogy a magas agrárnépsűrűségű területek (pl. Kárpátalja, Csernyivci megye) is városiasnak „látszanak”. Illés Iván (é. n. 59. o.) Koszovó példáján hívta fel ugyan erre a problémára a figyelmet.⁴

A városias térségek elkülönítésénél – amiket a tipológiából kihagytunk – mind a népsűrűséget, mind a falusi népesség arányát figyelembe vettem. Azok a rajonok számítottak (a tipológiában) vidékiesnek, ahol a falusi lakosság aránya az országos átlag (32%) feletti, és a népsűrűség nem éri el a 100 fő/km²-t. Az így elkülönített vidékies rajonok az ország területének 89%-át jelentik, ahol a népesség fele él. Összesen 451 ilyen rajon szintű vizsgálati egység van Ukrajnában, míg a maradék 50 terület a legurbanizáltabb térségeket jelenti. Szigorúbb feltételek esetén már az agglomerációkhoz kötődő vidékies térségeket is a városiasokhoz számítanánk, holott ezek a vidékies térségek egy csoportját (a városi perem – „urban fringe”) képezik. A tipizálás végső adatbázisában már nem szerepelnek – Kárpátalja kivételével – az oblasztyszékhely-rajonok, továbbá a főbb városi agglomerációk (pl. a Donec-medence; 11. ábra).

³ Az a település/község (nem a lakott területet, hanem a közigazgatási határon belüli területet veszik alapul [Kovács T., 2003, 26. o.]) vagy terület (Baum, S. és Weingarten, P., [2004a] is erre alkalmazta; itt rajon), ahol a népsűrűség 150 fő/km²-nél kisebb, vidéki. Az a régió, amelynek területén a lakosság 15–50%-a vidéki településeken (rajonokban) él, szignifikánsan vidéki. Ahol ez az arány meghaladja az 50%-ot, már dominánsan vidéki régióknak számít.

⁴ Nyilvánvaló, hogy a vidékieség mind a népsűrűséggel, mind a falusi lakosság arányával valamilyen szinten összefügg. Ukrajnában rajon szinten a falusi népesség aránya és a népsűrűség közötti korreláció: $r = -0,3$, azaz a vidékies térségek nem tekinthetők minden kétséget kizáróan ritkán lakott tereknek.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

10. ábra: Az ukrán oblasztyok vidékiessége az OECD ruralitás kritériuma alapján



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

11. ábra: A tipizálásból kihagyott 50, magasan urbanizált rajonszintű vizsgálati egység

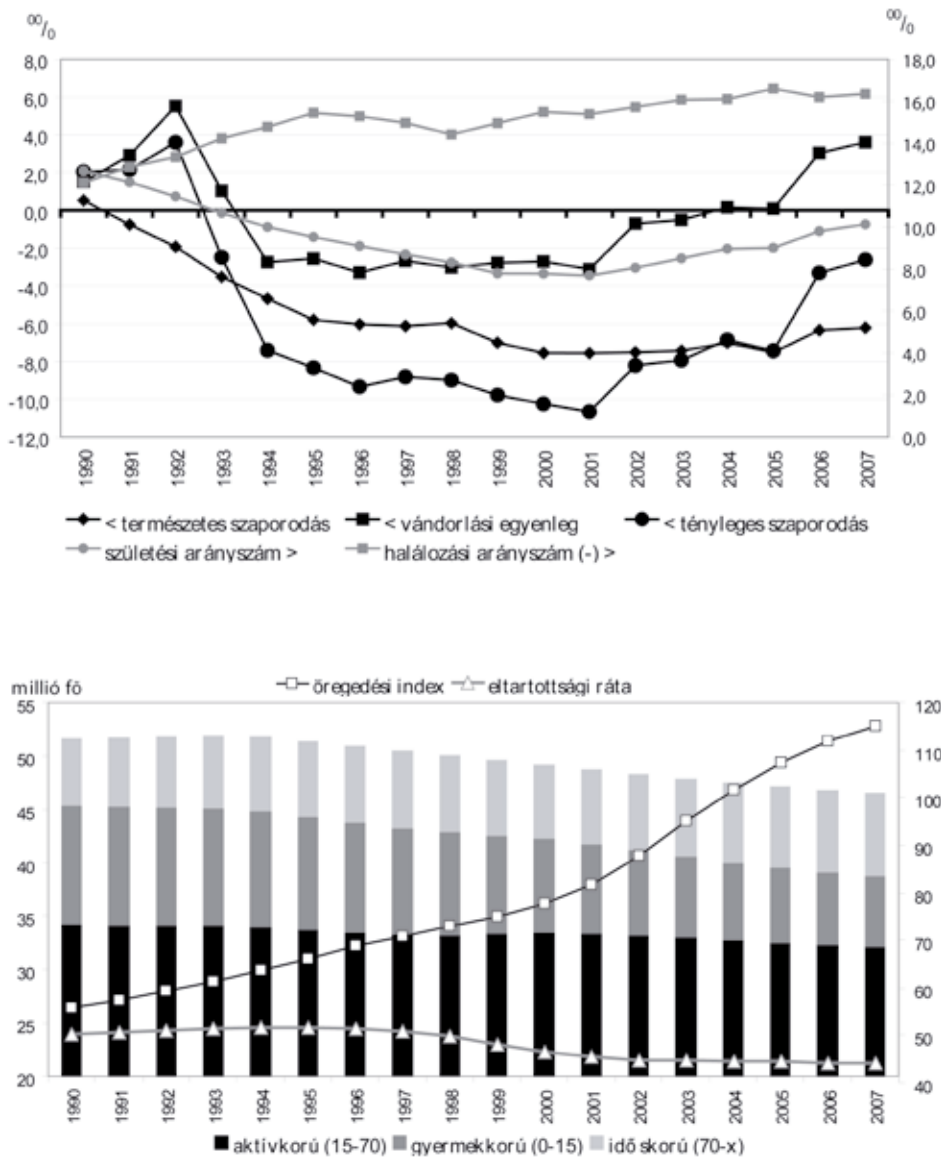
A vidék népessége és települései

A népességvesztés terei

Az ukrán kutatók (pl. Khomra, A. U., 1989) főként a demográfiai dimenzió mentén ragadják meg a vidéki térségek problematikáját, de a természetes népességvesztés egész Ukrajnát sújtja, mivel az ország a függetlenné válás óta eltelt időszakban mélyreható demográfiai válságba került. Az utolsó két népszámlálás között (1989–2001) a lakosság mintegy 7,5%-kal, azaz 3,8 millió fővel csökkent (12. ábra). Összesen „nettó” 1 millió ember – főként hazatelepülő oroszok vagy egyéb volt tagköztársaságok lakói, zsidók (Molnár D. I., 2005, 275. o.) – hagyta el az országot, míg a maradék majd 3 millió fő a természetes fogyás számlájára írható, azaz a népességszám csökkenéséért háromnegyed részben ez utóbbi okolható. Az 1991 és 1999 között majd’ felére visszaesett születések számát 1991 óta már folyamatosan felülmutta a megnövekedett halálozás. 1991 előtt csupán 1979-ben (az afganisztáni háború kezdete) és 1986-ban (csernobili katasztrófa) haladta meg a halálozások száma a születéseket Ukrajnában (Khomra, A. U., 1989, 175. o.). Bízható, hogy a gazdasági fellendülés és a gyermekvállalás támogatásának hatására a születésszám 2001 óta újra növekszik, sőt a vándorlási egyenleg is pozitívvá vált az utóbbi években.

A – különösen az ezredforduló óta – rosszabbodó demográfiai helyzetet mutatja az öregedési index növekedése – azaz az idősök gyermekkorúak számával való összevetése –, ami főként a gyermekkorúak számának drasztikus csökkenése miatt következett be. A csök-

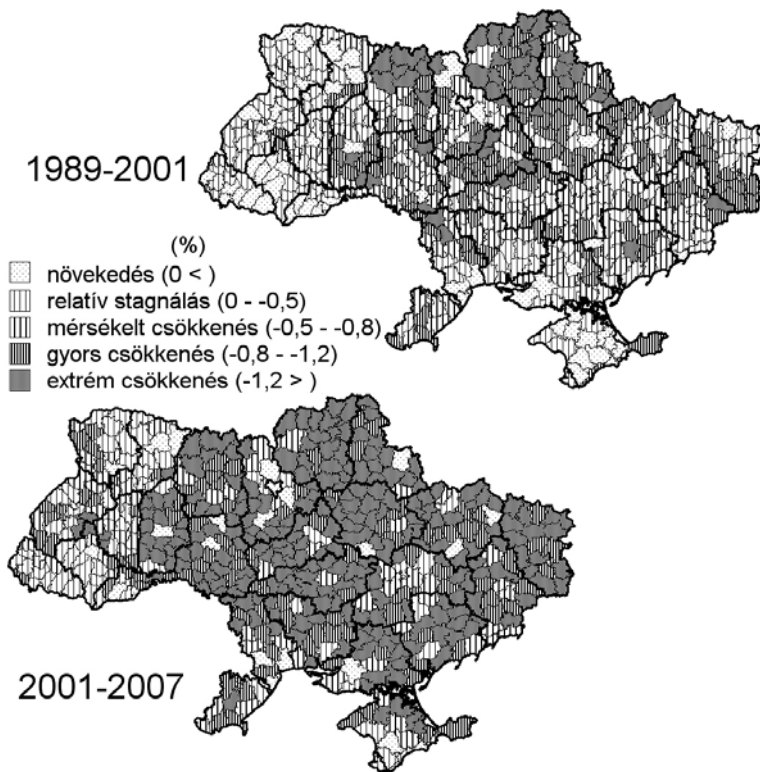
kenő gyerekszám ugyan rövidtávon csökkenő eltartottsági arányokat jelent, de hosszútávon katasztrofális demográfiai, társadalmi és gazdasági hatással bír.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

12. ábra: A főbb népmozgalmi mutató, és a lakosság korösszetételének alakulása Ukrajnában

A népességszám csökkenése különböző mértékben sújtotta az **egyes régiókat**, sőt markáns eltérések mutatkoztak a tekintetben is, hogy az adott régió városairól vagy falvairól van-e szó. A legdrasztikusabb népességvesztés Középanyugat-Ukrajna vidéki térségeit, főleg északon, a Poleszje középső és keleti területeit jellemezte (13. ábra). Habár a városi népesség általában csökkent, nagyobb középanyugati városok lélekszáma vagy stagnált (Zsitomir, Vinnicja, Csernyihiv) vagy növekedett (Hmelnickij, Poltava), a kijevi agglomeráció növekedése pedig országosan a legdinamikusabb. Nyugaton, ahol szintén csak a nagyobb városok (Ternopil, Hmelnickij, Rivne, Luck, Ungvár) népessége növekedett, a vidéki térségek népességvesztése már mérsékeltebb volt. A Kárpátok (Kárpátalja, Bukovina, Hucul-vidék) és Észak-Volhínia területén éppúgy, mint a Krími Autonóm Köztársaságban a vidéki térségeket népességnövekedés jellemezte. A Krímben a tatár népesség hazatelepülése játszott szerepet (Shamshur, O., 1998, 31. o.). Az ország keleti felében – az Umány-Harkiv vonaltól délkeletre – a vidéken mérsékeltebb – országos átlag körüli –, míg a városokban – a nagy iparvidékeken, főként a Donec-medencében – nagyobb számú és arányú lakosságsökkenés volt. A városi térségek közül itt csupán a szimferopoli és az odeszai agglomeráció népessége növekedett.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

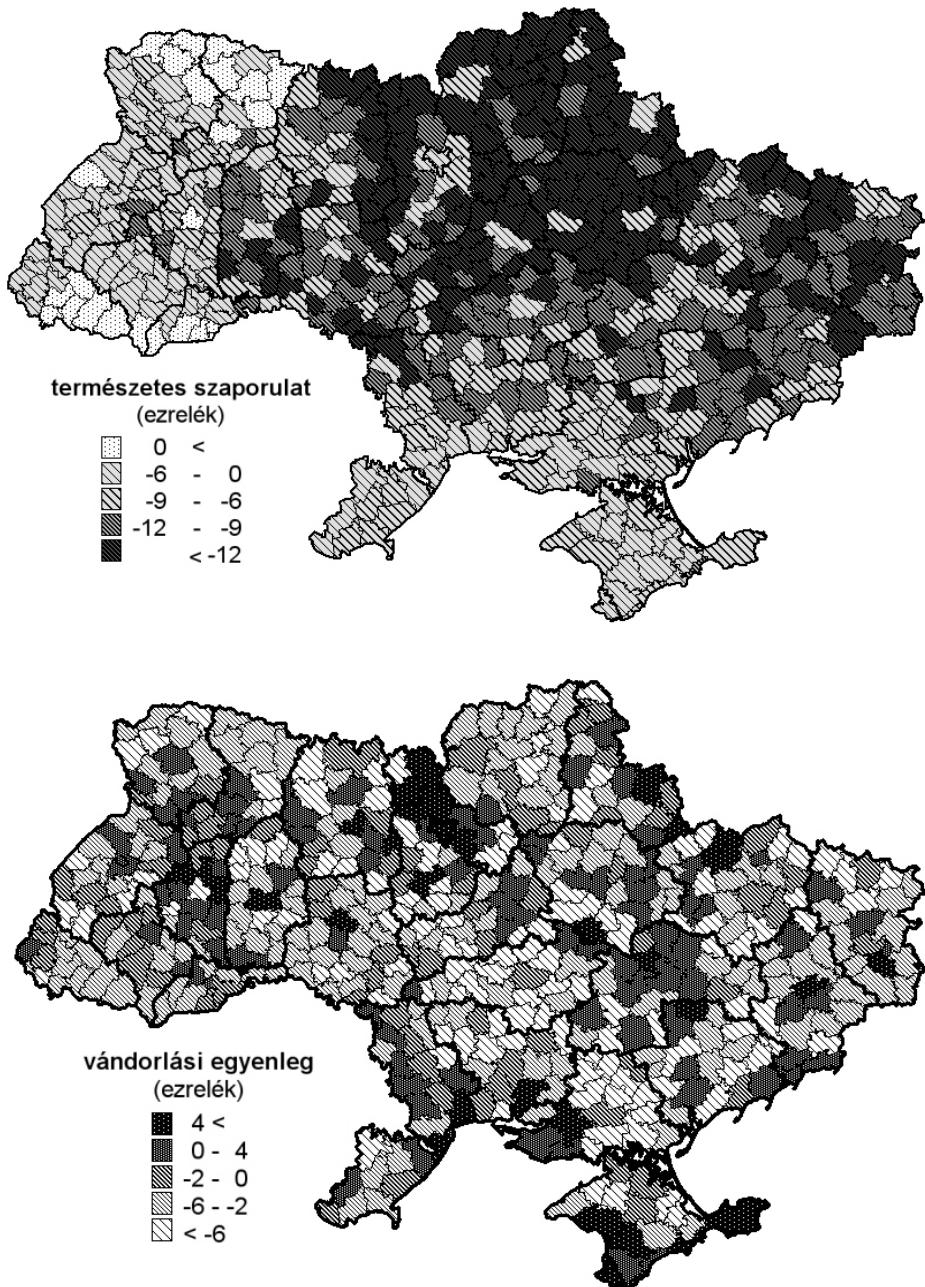
13. ábra: Az éves népességszám változás Ukrajna rajonjaiban

rangszám	rangsor az 1989–2001 közötti változás alapján						rangsor a 2001–2008 közötti változás alapján					
	oblaszty	rajon	népesség-szám változás (1989–2001) %	népesség-szám változás (2001–2008) %	évi népesség-szám változás (1989–2001) %	évi népesség-szám változás (2001–2008) %	oblaszty	rajon	népesség-szám változás (1989–2001) %	népesség-szám változás (2001–2008) %	évi népesség-szám változás (1989–2001) %	évi népesség-szám változás (2001–2008) %
492	Csernyihiv	Borzna	-18,6	-14,5	-1,6	-2,4	Csernyihiv	Ripki	-20,5	-14,4	-1,7	-2,4
493	Szumi	Jampil	-19,0	-10,2	-1,6	-1,7	Csernyihiv	Szemenivka	-17,3	-14,5	-1,4	-2,4
494	Csernyihiv	Bobrovia	-19,1	-10,6	-1,6	-1,8	Csernyihiv	Borzna	-18,6	-14,5	-1,6	-2,4
495	Szumi	Seredina-B.	-19,4	-11,4	-1,6	-1,9	Harkiv	Blizniuki	-7,2	-14,8	-0,6	-2,5
496	Csernyihiv	Kozelec	-19,6	-13,1	-1,6	-2,2	Zsitomir	Narodicsi	-53,1	-15,2	-4,4	-2,5
497	Zsitomir	Ovrucs	-20,2	-8,5	-1,7	-1,4	Harkiv	Barvinkove	-9,5	-15,6	-0,8	-2,6
498	Csernyihiv	Ripki	-20,5	-14,4	-1,7	-2,4	Kirovohrad	Olekszandrivka	-13,8	-15,9	-1,2	-2,6
499	Zsitomir	Luhini	-24,1	-11,2	-2,0	-1,9	Szumi	Velika Pisz.	-14,6	-16,8	-1,2	-2,8
500	Zsitomir	Narodicsi	-53,1	-15,2	-4,4	-2,5	Szumi	Burin	-16,5	-16,9	-1,4	-2,8
501	Kijev	Po-lisszke	-75,4	-13,5	-6,3	-2,3	Poltava	Csornuki	-16,9	-17,2	-1,4	-2,9

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A szovjet időkben a vidéki népességvesztés még nem demográfiai, hanem alapvetően adminisztratív okokra volt visszavezethető (Khomra, A. U., 1989, 173. o.). A vidéki népesség koncentrálására a falvakat potenciálisan gyarapodó és fogyó kategóriába sorolták, ez utóbbiban ösztönözték az elvándorlást, és korlátozták a lakásépítést. Az emberek – főként a fiatalok – azonban nem a nagyobb falvakba, hanem a nagyvárosokba vándoroltak, így a vidéki népesség nem koncentráldott, hanem drasztikusan fogyni kezdett, és rendkívül elöregedett. Antal Zoltán (1980, 565. o.) még arról írt – a második világháború és 1970-es évek közötti időszak tükrében –, hogy Középnyugat- és Nyugat-Ukrajna népesség kibocsátása csupán „lecsapolja” a magas természetes szaporulatot. Khomra (1989, 177–179. o.) által közölt rajon szintű térképsorozattal viszont arra világított rá, hogy az 1970-es évektől megjelenő vidéki népességfogyás fő oka az 1980-as években már nem az elvándorlás, hanem a természetes fogyás volt.

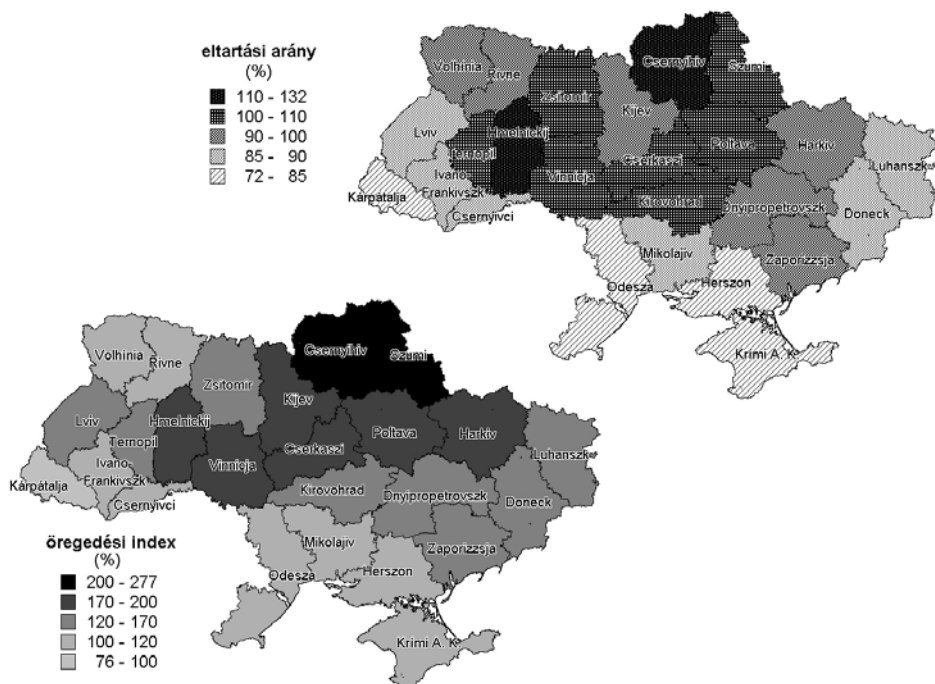
A lakosság gyarapodásának természetes fogyásba váltása az ország négy nagy térségéhez igazodva zajlott le, amiről az említett Khomra-féle térképsorozat (1989) és a 2004. évi természetes szaporodási adatok tanúskodnak (14. ábra). A természetes fogyás 1970-ben az ország északkeleti felében, a Dnyeper bal partján jelent meg (-2,6 – -5%), ahol 2004-ben is a legalacsonyabb (-12 – -22%) értékek voltak. A természetes népességfogyás az 1980-as



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

14. ábra: A természetes szaporodás (fogyás) és a migráció alakulása (2004)

években elérte egész Középnugat- és Kelet-Ukrajnát, míg Dél- és Nyugat-Ukrajnában – a Nyugati-Bug mente kivételével – 1988-ban még természetes szaporodás volt tapasztalható, ami 2004-re mérsékelt fogyásba ment át. 2004-ben már csupán Kárpátalja keleti felében, Bukovina egyes rajonjaiban és Észak-Volhínia területén volt természetes gyarapodás. A fiatalok városba áramlásának következtében a városok kisebb természetes népességvesztést mutatnak – Ternopil és Rivne agglomerációja gyarapodik is –, így a fertilis, kibocsátó vidék – befogadó város kettőség megfordult a fiatalos, fertilis város – előregedő vidék dichotómiára. A társadalom előregedése az ország északkeleti részeiben – ott, ahol a természetes fogyás már az 1970-es években megindult – a legsúlyosabb, míg az eltartási arányok Középnugaton a legrosszabbak (15. ábra).



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

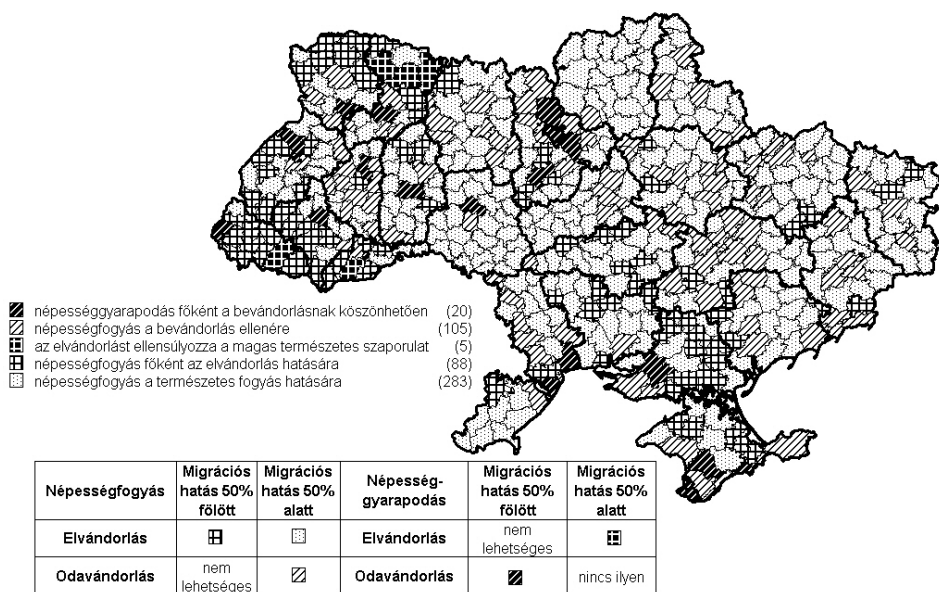
15. ábra: A falvak lakosságának demográfiai viszonyai (2001, census)

A népességszám változásában mindmáig jelentős – habár országosan egyre csökkenő – szerepe van a migrációnak (14. ábra). A nagyvárosi agglomerációk (Lviv, Odesza, Kremencsug, Szimferopol), így a legdinamikusabban fejlődő kijevi agglomeráció népességnövekedése is kizárólag a belső vándorlásból táplálkozik (World Bank, 2005, 50. o.), mivel ezeket a térségeket természetes népességfogyás sújtja. Az emberek a kedvező munkaerőpiaci feltételek miatt „özőnlenek” a városba és környékére.

A szovjet időket jellemző vidékről városba áramlás mellett az 1990-es évektől megjelent a városi peremeken szub-, a vidéki térségekben pedig a dezurbanizáció is. A keleti

nagyvárosok – Dnyeper-mente, Donec-medence – esetében a bevándorlás már nem képes ellensúlyozni a természetes fogyást. A nem jóléti jellegű kényszer dezurbanizáció mellett egyre inkább célterületté válnak a nagyvárosok relatív közelében fekvő tengerparti rajonok. Az Azovi-tengernél Mariupol térsége (Berdjanszk, Novoazovszk rajonok), a Fekete-tengernél a krími déli partvidék, továbbá Herszon-Mikolajiv (Hola Prisztan, Szkadovszk) és Odesza (Ovidiopol, Juzsne, Bilhorod-Dnyisztrovszi – „arany falvak”) térsége emelkedik ki – ami a jövőbeni ukrán napfényövezet (sunbelt) jelent(het)i.

A migráció népességszám-változásra gyakorolt hatását a migrációs hatás, a migrációs egyenleg és a teljes népességszám-változás keresztátlában való összevetésével vizsgáltuk (16. ábra). Összesen hat típust alakítottunk ki, amelyből ötöt sikerült területegységekkel „feltölteni”. Az ország legnagyobb részét az elvándorlás és a természetes népességfogyás egyaránt sújtja. A bevándorlás a nyugati nagyvárosi agglomerációkban még képes ellensúlyozni a természetes népességfogyást, míg a keleti iparvidékeken és a dezurbanizálódás vidéki tereiben már nem. Csupán 5 vidékies rajont jellemez olyan magas természetes szaporulat, ami az elvándorlást ellensúlyozni képes – az 1970-es évek előtt a vidékies rajonok zöme ide tartozott –, ráadásul minden magas természetes szaporulatú rajont elvándorlás sújt.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

16. ábra: A migráció hatása a népességszám-változásra

A kedvezőtlen településstruktúra terei

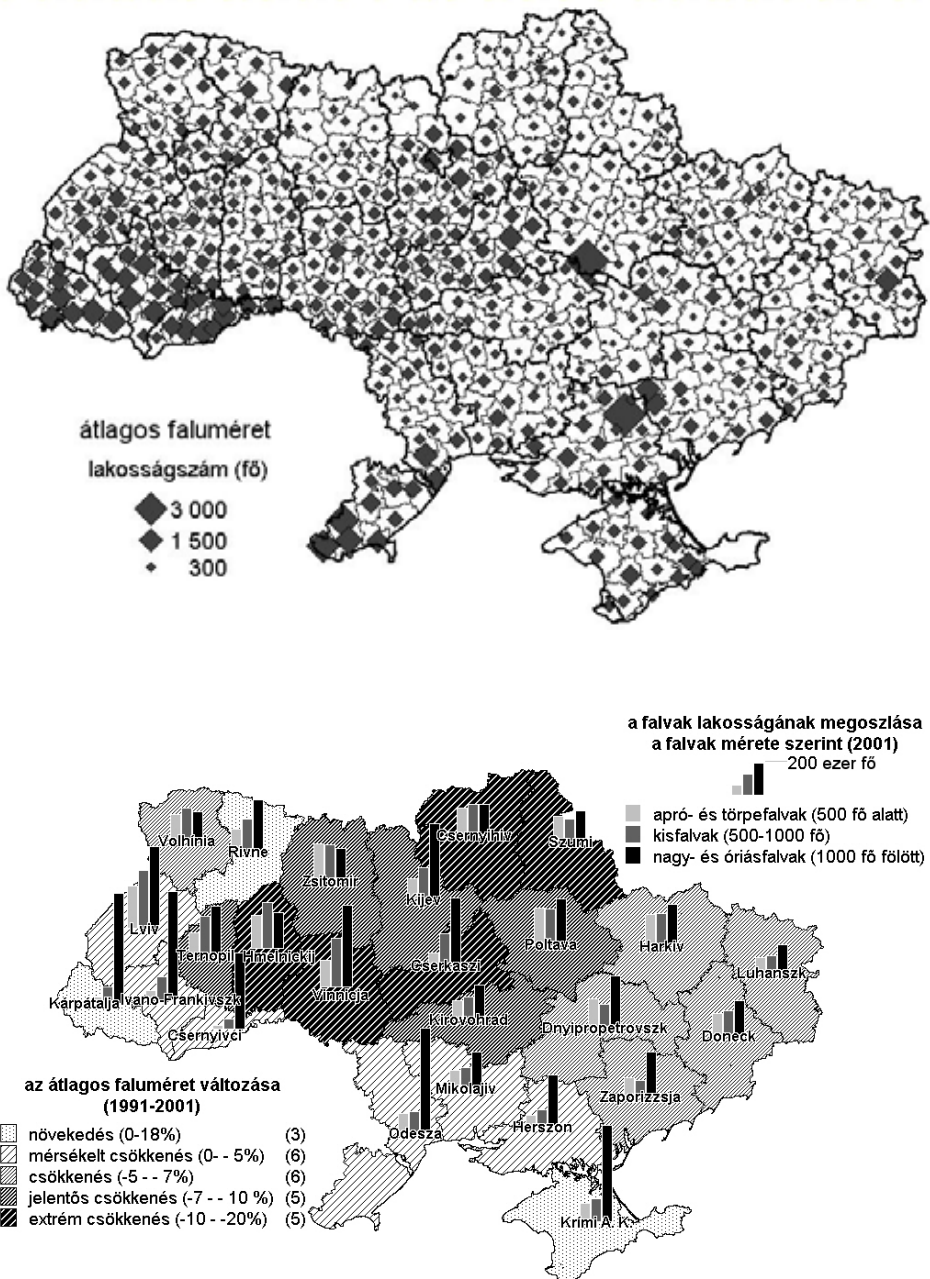
A vidéki térségek differenciálódásában fontos szerepe van a kedvezőtlen településstruktúra (pl. az aprófalvasodás) tereinek (Illés I., 2002, 85. o.; Beluszky P., 1999, 186. o., 437. o.). Ukrajnában 3,6 ezer 50 főnél is kisebb lakosú település van, mely 80 ezer embernek ad otthont. A vidéki lakosság bő ötöde 500 főnél, majd' fele 1000 főnél kisebb településeken él. A falvak méretbeli differenciálódása területenként eltérő, habár az ország nagy részén 200 és 1000 fő közötti kis- és aprófalvak találhatók, azaz a vidéki lakosság koncentrált-sága hazánknál jóval alacsonyabb (hazánk tágabb térségére zömmel ez jellemző – Illés I., 2002, 86. o.). A szovjet időszak falupolitikája (Khomra, A. U., 174. o.) sem tudott ezen a képen számottevően változtatni.

A falusi településhálózat – a falvak elhelyezkedése, sűrűsége, mérete – differenciáltságát az erdőövezet és a sztyeppe közötti (Umány-Harkiv vonal) természeti különbség, illetve az ott zajló eltérő történelmi fejlődés nagyban befolyásolta. A lomboserdő-övezet volt a földművelő szlávok őshazája (Mendöl T., 1946, 175. o.), akik faluközösségekbe (mir vagy obscsina) rendeződve hozták létre apró erdei írtásfalvaikat (Sablij, O. I., 1994, 214. o.). A földek rendszeres újraosztása miatt csak a földközösségi kötöttséget megszüntető 1906-os Sztolipin-i agrárreform után jöhettek létre szórványok az erdőövezetben, míg a sztyeppövezetben a falu az uralkodó településforma (Mendöl T., 1946, 262. o.), habár Mendöl Tibor (1963, 211. o.) a krími puszták kapcsán is emleget szórványokat.

A délebbre lévő sztyeppövezet a nomádok hazája volt, ahol a faluhálózat csak a XVI. századtól a kozákok megjelenésével alakult ki. A kozákok települései már védelmi szempontokat figyelembe vevő saktáblás alaprajzú nagyobb helyőrség-falvak, ún. „sztanyicák” voltak (Hajdú-Moharos J. 1995, 28. o.). A falvak területi differenciálódásában a XX. századi fejlődés is mély nyomot hagyott. Az aprófalvak és szórványok felszámolódása és a vidéki lakosság koncentrált-sága a szovjet időszakot végigkísérte (Khomra, A. U., 1989, 175. o.). Az 1930-as évek eleji népirtás még ennél is nagyobb kárt okozott a faluállományban, amelynek nyoma napjainkban is látható az akkori szovjet–lengyel határ két oldalának nép- és településsűrűségi különbségében.

A falvak mérete délnyugatról északkelet felé csökken (17. ábra). A Kárpátalját és a Dnyeszter-alföldet 1000–10 000 fős nagy- és óriásfalvak sűrű szövedéke hálózza be, Odesza megye óriásfalvai pedig egykor kozák határőrfalvak voltak. Itt a vidéki lakosság több mint háromnegyede 1000 főnél is népesebb falvakban él. A tavrijai, tenger melléki pusztákon, Északkelet-Volhíniában, illetve Podóliai-hátság termékeny agrártájain már főként közepes falvakba tömörül a lakosság. A belső, sztyepei területeken és keleten már az aprófalvak dominálnak, éppen csak meghaladja az átlagos faluméret a 400 főt. Északkeleten pedig már 200 főnél is kisebb törpefalvak sorjáznak. A XV–XVI. századi lengyel-orosz határvidék területén a mai Csernyihiv, Szumi és Harkiv megyék alkották a „szabad földeket” (Szlobozsanscsina, Dzikie Pole), ahová nagyszámban érkeztek jobbagyi kötöttségek elől menekülő parasztok, akik a „szlobodik”, apró szabad falvak megalapítói voltak (Friedlein, G., 1993, 30. o.). A Szumi oblasztyban a falusi népesség 5%-a – negyed millió ember – olyan 100 főnél kisebb falvakban él, amelyeket egykor szlobodikként alapítottak.

Igazi szórványokat a Kárpátok területén a huculok által lakott területeken (Huculszcina, Pokuttya, a Verhovinák) találunk, ahol azok hegyi pásztorszállásokból (obszcsinák) alakul-



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

17. ábra: A falvak méret szerinti megoszlása

tak ki (Bulla B. és Mendöl T., 1947, 461. o.). A magyar tanya-mezőváros rendszerhez hasonlóan ezek a tanyás vidékek is kétlakiak, egy-egy központi nagyfaluhoz kötődnek. A legszebb példát a Fekete-Tisza forrásvidéke, Körösmező térsége mutatja.

Az aprófalvasodás problematikája Ukrajnában is összekötődik a népességvesztés kérdésével, mivel az aprófalvas északi területek szenvedték el a legerősebb népességvesztést már az 1970-es évek óta. A falvak átlagmérete csak a nagyfalvas térségekben növekedett, míg az aprófalvas térségekben, különösen északon drasztikus csökkenés mutatkozott, azaz ott a korábbi nagyobb népességű falvak is lassan aprófalvakká válnak. A vidéki településstruktúra keretében egyrészt nyugati, délnyugati gyarapodó vagy legalább stagnáló nagyfalvas, másrészt északi, északkeleti drasztikusan fogyó aprófalvas térségeket találunk.

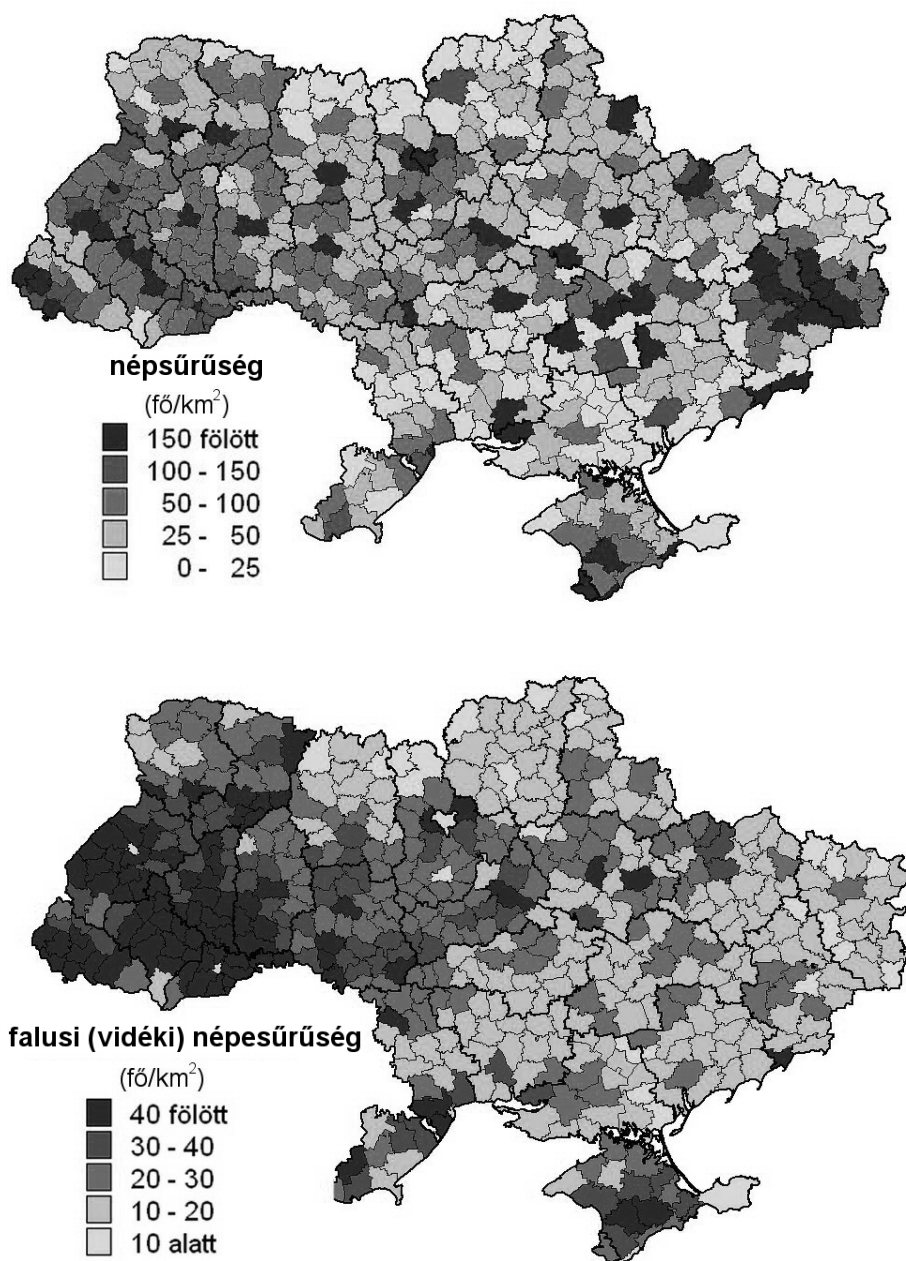
A 28 ezer ukrajnai falusi települést több mint 10 ezer falutanács (hromada) fogja össze, azaz csak majdnem minden harmadik falu rendelkezik helyi (dekoncentrált) igazgatással, míg az ezzel nem rendelkező falvak vannak a leghátrányosabb helyzetben. A hromadák csupán gyenge életképességű és érdekvéonyesítő erejű önkormányzati formák, amelyek a helyi (rajon) döntéshozataltól rendkívül függnék (Mrinska, O., 2003a, 2. o.). Annak ellenére, hogy a cél a falutanácsok egyesítése gazdasági életképességük javítása céljából (Mrinska, O., 2003a, 3. o.), számuk 1991 után rohamosan nevedett, 2001-re már ezer új falutanács volt az országban. A hromadák számának növekedése leginkább nyugaton volt jellemző, ahol a falvak nagyobbak, önmagukban is életképesek, ráadásul a politikai önállósodási törekvések is jóval erőteljesebbek. Keleten a kisfalvas térségekben a falvaknak még mindig csupán negyede, ötöde bír helyi közigazgatási szereppel, annak ellenére, hogy az 1990-es évek során korábbi nagyobb falutanácsok szétdarabolására törekedtek.

A vidéki térségek a fekvés és a „sűrűség” tükrében

Alacsony és nagy intenzitású vidéki területek

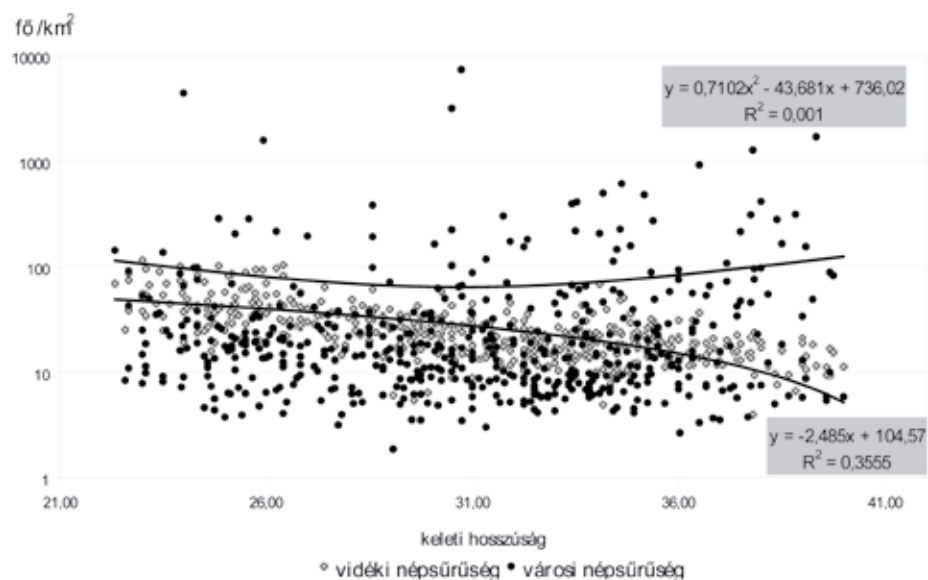
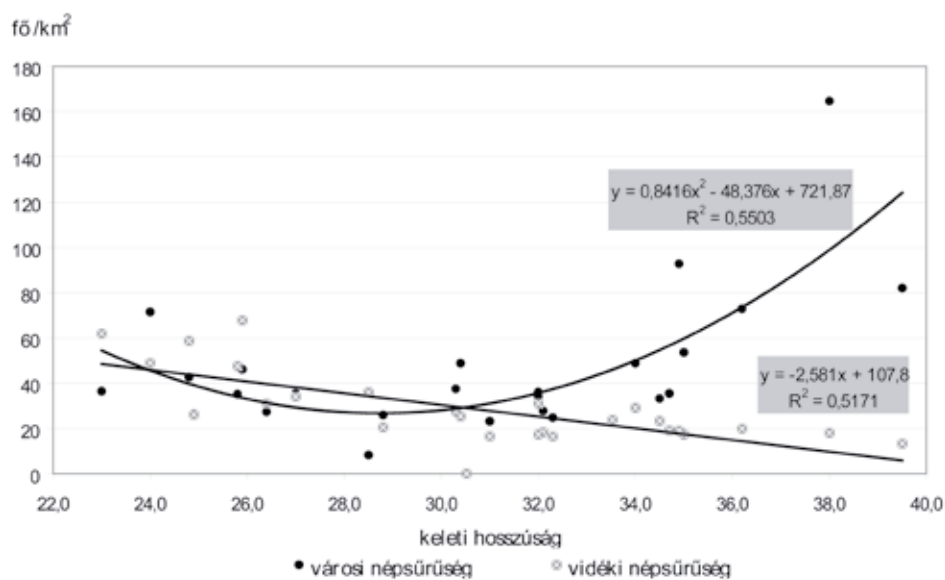
Az országban belüli jelentős **népsűrűségi** különbségekről általánosan elterjedt az a felfogás, hogy a Donec-medence a legsűrűbben (Rudl J., 2000, 134. o., Hajdú-Moharos J., 1995, 51. o.), míg a Poleszje a legritkábban lakott terület. A Doneck oblaszty valóban Ukrajna legsűrűbben lakott megyéje, ám az nem azonos az iparvidék területével, ami ugyan rendkívül sűrűn lakott, de körülötte szinte lakatlan területek fekszenek (18. ábra). Az ország keleti felében csak a főbb iparvidékek magasabb népsűrűségi göcai rajzolódnak ki, míg Nyugaton, Galícia és Kárpátalja területén a magas népsűrűségi értékek általánosan elterjedtek. A városi és a vidéki népesség sűrűsége rendkívül eltérően alakul az ország egyes térségeiben. A városi népsűrűség nagysága megye szinten az ország keleti felén a legmagasabb, míg a középső területeken a legalacsonyabb (19. ábra).

Ezzel szemben a vidéki népsűrűség kelet felé egyenletesen csökken, a sűrűn lakott Kárpátaljától és a Felső-Dnyeszter-mentétől a ritkás Doni- és Tavrijai-sztyeppékig (18. ábra). Rajon szinten a városi népsűrűség kelet-nyugati különbségei már valamelyest elmosódnak, mivel az extrém magas értékek az ország területén elszórtan fekvő urbanizációs göcökhöz kötődnek. Ezzel szemben a vidéki népsűrűség rajon szinten is kelet felé csökken. Az igazán sűrűn lakott városi és vidéki tereket tehát nem a Donec-medencében, hanem Galiciában találjuk.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

18. ábra: A népsűrűség rajon szinten (2004)



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

19. ábra: A népsűrűség és a keleti hosszúság közötti összefüggés megye és rajon szinten

A legalacsonyabb népsűrűségű rajonok a keleti (!) és déli sztyeppterületekhez kötődnek – természetesen a csernobili kiűrtett zóna (Polisszke, Narodicsi) után (18. táblázat). A Tavrijai- (Verhonorogacsi, Ivanivka, Novomikolajivka rajon), és az Ukrajna területére keleten éppen csak benyúló Doni-sztyeppe (Bilokurakine, Markivka, Szvatove rajon) a legritkábban benépesült. Legalacsonyabb és legmagasabb népsűrűségű rajonokat egyaránt találunk a keleti iparosodott megyékben. A legsűrűbben lakott rajonok sem csak a Donec-medencét (Harkiv, Jalta, Tiszmenicja, Ternopil) jellemzik. Alacsony vidéki népsűrűséget a magasan városodott térségekben (Perevalszk) és a ritkán lakott terekben (Verhonorogacsi) egyaránt találunk, míg a legmagasabb vidéki népsűrűségi értékek a Kárpátok térségében jelennek meg (Nagyszőlős).

A vidéki térségek sűrűségét nem csak a népesség, de a települések szintjén is megragadhatjuk, ami egyfajta hálózati sűrűséget, településhálózati intenzitást jelent. A falusűrűség a vidéki térségek belakottságának fokát mutatja, ami a Poleszje, a Kárpátok és a sztyeppövezet területén a legritkább, míg Galíciában és az északkeleti aprófalvas térségekben a legnagyobb. A kisvárosok sűrűsége pedig a vidékies térségek urbanizációs helyzetét mutatja. Míg keleten zömmel csak az iparvidékekhez kötődő nagyszámú alvókisvárosokról van szó, addig Galícia területén igazi kisvárosokban gazdag – „urbanizált” – „közép-európaias” vidéki térséget találunk. A Luhanszktól északra elterülő – Ukrajnába éppen csak benyúló – Doni-sztyeppe tekinthető a legalacsonyabb társadalmi intenzitású vidéki térségnek, ahol az alacsony népsűrűség aprófalvak igen ritka hálózatával és a városias települések szinte teljes hiányával társul.

18. táblázat

A legsűrűbben és a legritkábban lakott rajonok Ukrajnában

	legalacsonyabb népsűrűségű rajonok				a legmagasabb népsűrűségű rajonok			
	oblaszty	rajon	nép-sűrűség	vidéki népsűrűség	oblaszty	rajon	nép-sűrűség	vidéki népsűrűség
1	Kijev	Polisszke	6	5	Odesza	Odesza	7403	0
2	Zsitomir	Narodicsi	9	6	Lviv	Lviv	4436	0
3	Zaporizzsja	Veliki-Bilozerszka	9	9	Kijev	Kijev	3112	0
4	Herszon	Ivanivka	15	10	Luhanszk	Luhanszk	1759	12
5	Kijev	Rokitne	15	9	Csernyivci	Csernyivci	1573	0
6	Herszon	Verhonorogacsi	16	8	Doneck	Doneck	1313	4
7	Luhanszk	Troitszke	16	10	Harkiv	Harkiv	967	37
8	Csernyihiv	Szemenivka	16	9	Dnyipropet.	Dniprovszke	649	23
9	Herszon	Nyizsnyi Szirohozi	16	11	Zaporizzsja	Zaporizzsja	514	22
10	Luhanszk	Markivka	16	9	Jalta	Jalta	510	5
11	Kijev	Ivankiv	16	6	Doneck	Novoazovszk	445	19
12	Luhanszk	Bilokurakine	17	9	Vinnicja	Vinnicja	440	61
13	Hmelnickij	Bilohirja	17	12	Szevasztopol	Szevasztopol	439	25
14	Zaporizzsja	Priazovszke	17	11	Dnyipropet.	Krivij Rih	428	24
15	Luhanszk	Bilovodszk	17	11	Ivano-Frank.	Tiszmenicja	389	102
16	Dnyipropet.	Jurivka	18	14	Ternopil	Ternopil	357	65
17	Kirovohrad	Usztinivka	18	12	Doneck	Kosztjantintivka	344	14

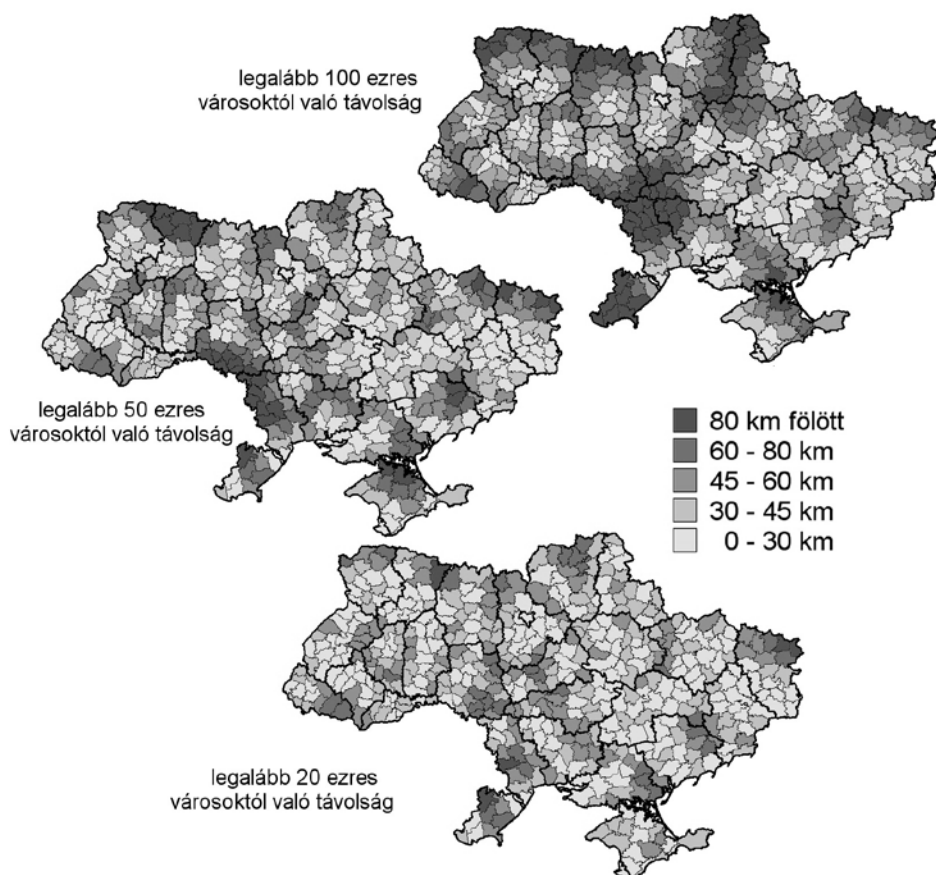
	legalacsonyabb népsűrűségű rajonok				a legmagasabb népsűrűségű rajonok			
	oblaszty	rajon	nép-sűrűség	vidéki népsűrűség	oblaszty	rajon	nép-sűrűség	vidéki népsűrűség
18	Csernyihiv	Ripki	18	9	Luhnaszk	Perevalszk	338	7
19	Luhanszk	Milove	18	11	Kijev	Kijevó-Szvjat.	337	104
20	Mikolajiv	Jelanec	18	12	Mikolajiv	Mikolajiv	325	18
	a legalacsonyabb vidéki népsűrűségű rajonok				a legmagasabb vidéki népsűrűségű rajonok			
	oblaszty	rajon	nép-sűrűség	vidéki népsűrűség	oblaszty	rajon	nép-sűrűség	vidéki népsűrűség
1	Odesza	Odesza	7403	0	Kárpátalja	Nagyszőlős	170	116
2	Lviv	Lviv	4436	0	Csernyivci	Novoszelicja	119	105
3	Kijev	Kijev	3112	0	Kijev	Kijevó-Szvjat.	337	104
4	Csernyivci	Csernyivci	1573	0	Ivano-Frank.	Tiszmenicja	389	102
5	Doneck	Doneck	1313	4	Lviv	Pusztomiti	118	102
6	Krím	Jalta	510	5	Csernyivci	Herca	104	97
7	Kijev	Poliszke	6	5	Kárpátalja	Ilosva	107	96
8	Zsitomir	Narodicsi	9	6	Csernyivci	Kicman	120	94
9	Kijev	Ivankiv	16	6	Csernyivci	Hliboka	108	94
10	Luhanszk	Perevalszk	338	7	Kárpátalja	Huszt	128	90
11	Luhanszk	Popaszna	303	8	Ivano-Frank.	Sniatin	115	89
12	Herszon	Verhnorogacsi	16	8	Kárpátalja	Munkács	179	87
13	Csernyihiv	Szemenivka	16	9	Ivano-Frank.	Kolomija	157	86
14	Zaporizzsja	Veliki-Bilozerszka	9	9	Ivano-Frank.	Kalus	183	83
15	Kijev	Rokitne	15	9	Ivano-Frank.	Kosziv	100	83
16	Szumi	Seredina-Buda	19	9	Csernyivci	Hotin	101	82
17	Csernyihiv	Ripki	18	9	Kárpátalja	Beregszász	121	75
18	Luhanszk	Szverdlovszk	103	9	Lviv	Strij	160	74
19	Doneck	Kranij Liman	45	9	Ivano-Frank.	Bohorod-csani	88	72
20	Luhanszk	Markivka	16	9	Csernyivci	Zasztavna	91	70

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Mivel a gazdasági tevékenységek a népességhez, illetve annak lakhelyéhez, a nagyobb településekhez kötődnek, így a gazdaságsűrűség – jövedelem-, foglalkoztatottság- és vállalkozássűrűség – a népsűrűséggel áll a legszorosabb kapcsolatban.

A vidék az elérhetőség tükrében

A vidéki térségek a másik klasszikus felfogás szerint a nem központi területek, azaz a centrum perifériája, a városok vidéke. A város és vidéke jelentést hordozza az ukrán nyelvben a „vidék” fogalma is, amely az egyes városok vidékére, mint régióra utal. Ezeknek a „városkörnyékeknek” vagy történeti régióknak a nevét a központi város nevéből képezték, mint Kijev térsége a Kijevcsina (Friedlein, G., 1993, 28. o.). Ugyanígy Halics városának vidéke a Halicsina avagy oroszosan Galicsina, magyarul Galícia.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

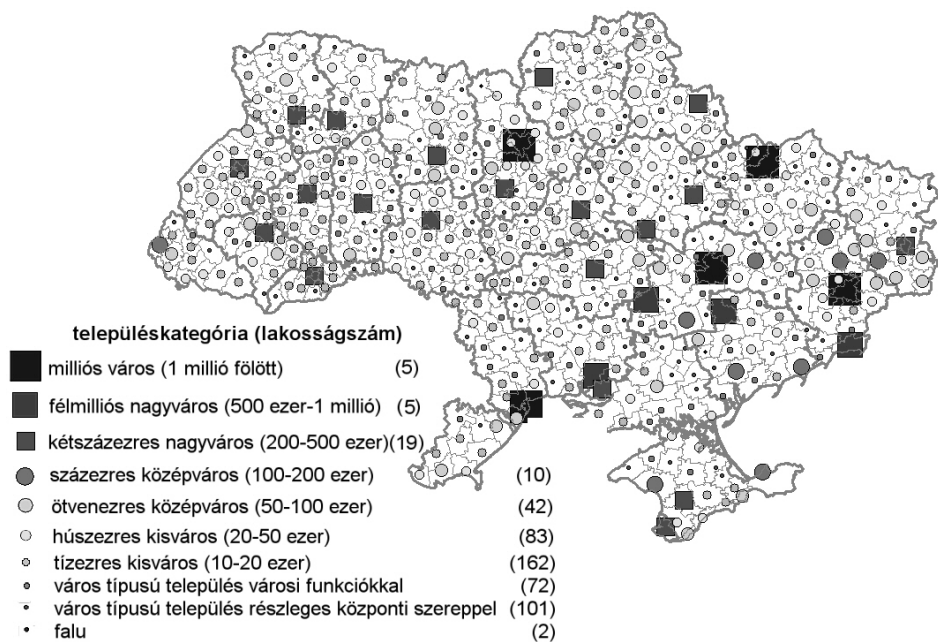
20. ábra: A városi centrumoktól való távolság

Ukrajnában a százezres városok a legtöbbször valódi regionális központ szerepkörrel rendelkeznek, minden megyében legalább egy ilyen város megtalálható.⁵ A legkisebb megyeszékhely, Ungvár népessége is meghaladja százezer főt. Azonban míg hazánkban a legalább százezres városok 80–100 km-es körzete – talán csak az Őrséget kivéve – az egész országot lefedi, addig Ukrajnában az ország területének negyede, a lakosság nyolcada 80 km-nél is távolabb van a legközelebbi regionális központtól (20. ábra).

Az óriási távolságokat mutatja, hogy a legtávolabbi renyi rajon 220 km-re fekszik

⁵ Az ukrán megyéknek – a magyar megyékkel szemben – kevés a történelmi gyökerük; gazdaságföldrajzi, területi-tervezési megfontolásból alakították ki őket. Központi településüket – különösen az ország nyugati felében – sok esetben a XX. század során mesterségesen fejlesztették társadalmi-gazdasági központtá (mint Vinnicja, Hmelnickij vagy Zsitomir).

Odeszától, de a Donec-medence „tőszomszédságában” fekvő Doni-sztyeppe is legalább 70–80 km-re fekszik Szlovjanszktól és Luhanszktól. A figyelembe vett városok méretét lefelé elmozdítva feltűnő, hogy a perifériák eltűnése nyugaton sokkal látványosabb, mint keleten. A Luhanszk megyei Markivka rajon még a legközelebbi 20 ezres várostól is 100 km-re van!⁶



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

21. ábra: A rajonközpontok a lakosságszám és a közigazgatási helyzet tükrében

A rajonok centrum vagy periférikus helyzetét megragadhatjuk a **központi település** „központosultsági” fokán, a közigazgatási és a lakosságnagyság szerinti hierarchiában betöltött szerepén keresztül is (21. ábra). Persze a milliós városok vonzáskörzete jóval túlterjed akár a megye határain is, ám jelen esetben a „központ-nélküli” – azaz a periférikus – rajonok detektálása a cél. Központ nélküli rajonnak tekinthetjük azokat, amelyekben egyáltalán nincs város, különösen akkor, ha város típusú település is csupán egy van, ami a rajon központja. Ez esetben ugyanis feltételezhető, hogy az adott település csak azért kapott ilyen jogállást, hogy a rajon központja ne egy falu legyen.⁷

⁶ Az orosz–ukrán határnál fekvő rajon a legközelebbi „nagyobb” orosz várostól, Rosszostól is legalább 80 km-re fekszik, azaz nem arról van szó, hogy a térség tradicionális centrumát a határ elválasztotta egykori vonzáskörzetétől.

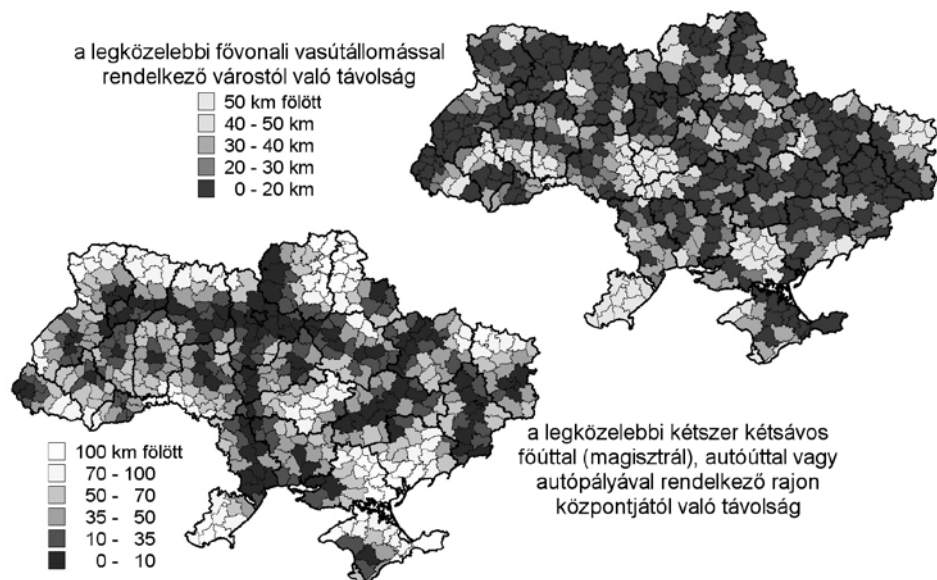
⁷ Csupán két esetben falu a rajon központja, az egyik a csernobili zónában, a másik pedig a Tavrijai-sztyeppén fekszik.

Az 501 rajonból 175-nek egyáltalán nincs valódi központi szerepkörű települése, ezek eloszlása azonban meglehetősen egyenetlen az országban. Az általában „magasan urbanizáltak” tekintett Kelet-Ukrajnában a rajonok többsége a néhány extrém magas fokon központosult rajont kivéve központ nélküli. A Tengeremléki-, Tavrijai-, Azovi- és Donicsztyeppéken alig találni igazi központtal bíró területeket. Az Umány-Harkiv vonal másik oldalán Nyugat-Ukrajna – különösképpen Galícia – jóval kiegyensúlyozottabb település-hierarchiával jellemezhető. Csak a Kárpátok gerincvonalában és a Poleszje nyugati területén találunk nagyobb arányban központ nélküli rajonokat.

A városoktól távoli területek sokkal jobban elérhetők, ha a közlekedési infrastruktúra fejlett. A jó – főként nemzetközi – közlekedési elérhetőség általában magasabb gazdasági fejlettséget is jelent. A perifériák így a közlekedési elérhetőség kapcsán is meghatározhatók. Annak ellenére, hogy Ukrajnában a fejlett közlekedés (pl. autópályák, magisztrálok) lehetősége a nagyvárosokhoz közel jellemző, a fő közúti tranzittengelyek a nagyobb városok közötti vidéki térségeket is több helyen felfűzik. A középnnyugati térség ilyen szempontból jól lefedett (22. ábra), két nagy kelet-nyugati (Lviv-Rivne-Zsitomir-Kijev és Lviv-Ternopil-Vinnicja-Umány-Mikolajiv) és egy észak-déli (Kijev-Umány-Odesza) tengely folyosó fut keresztül rajta. Ez utóbbi délen Odesza megye ritkán lakott sztyepppei térségein halad keresztül. Igazán nagy közúti árnyékterületek csak Kelet-Ukrajnában találhatók (pl. Tavrijai-, Azovi-sztyepp), ahol az úthálózat kevésbé a nagy távolsági tranzitot, mint inkább a helyi iparvidékek közötti kommunikációt szolgálja (Mariupol–Donck–Szlovjanszk vagy a Krivij-Rih–Dnyipropetrovszk–Harkiv). A főútvonalak elérhetőségén túl vidéki térségek valós kedvezőtlen helyzetét mutatja, hogy kb. 1500 falu még 2005-ben sem érhető el szilárd burkolatú úton, és ez a szám a mellékutak elhanyagoltsága miatt egyre nő (ARIS, 2005, 31. o.). Ezzel együtt minden hatodik ember rendelkezik személyautóval a vidéki térségekben, ami az országos átlagnak megfelelő arány, sőt a motorkerékpárral rendelkezők aránya – a nagy távolságok leküzdésének kényszere és a tömegközlekedés hiányossága nyomán – kétszeresen felülmúlja az országos átlagot (OECD, 2004, 130. o.).

A közút mellett a XXI. században is igen komoly jelentősége van a vasútnak Kelet-Európában, ahogy az orosz földrajztudós, Trejvis (2008, 139. o.) fogalmaz: „megrekedtünk a vasúti korszakban”. Éppúgy igaz ez a személyszállításra, mint a teherszállításra: a nagy távolságok, a gépkocsiállomány és az úthálózat rossz állapota, illetve a légi közlekedés – helyi lakosok számára – drága volta miatt. A külföldi – zömmel orosz, fehérorosz – turisták több mint fele is vasúton érkezik (Bodnár D. és Karácsonyi D., 2005, 229. o.). Ahol fővonalai vasútállomás van, onnan távolsági vonattal fél napon belül elérhető a legközelebbi milliós város. Böven akadnak azonban olyan területek, ahol a legközelebbi fővonalai állomás 50 km-nél is távolabb van.

A vidék rendkívül rossz infrastrukturális ellátottságát mutatja, hogy csupán a vidéki lakosság 18%-a él a vezetékes vízhálózatba bekötött lakásban, a karbantartás hiánya miatt a vezetékes gázszolgáltatás sok helyen szünetel, annak ellenére, hogy a lakások több mint 80%-a be van kötve a hálózatba – ez az arány ráadásul valamivel magasabb is, mint a városok esetében (ARIS, 2005, 31. o., OECD, 2004, 137. o.). A falusi lakásállomány 60–70%-a 1970 előtt épült, az 1990 után épült lakások aránya csupán 5–7% (OECD, 2004, 130. o.). Csak a vidéki lakosság telefonellátottsága javult látványosan (OECD, 2004, 138. o.).

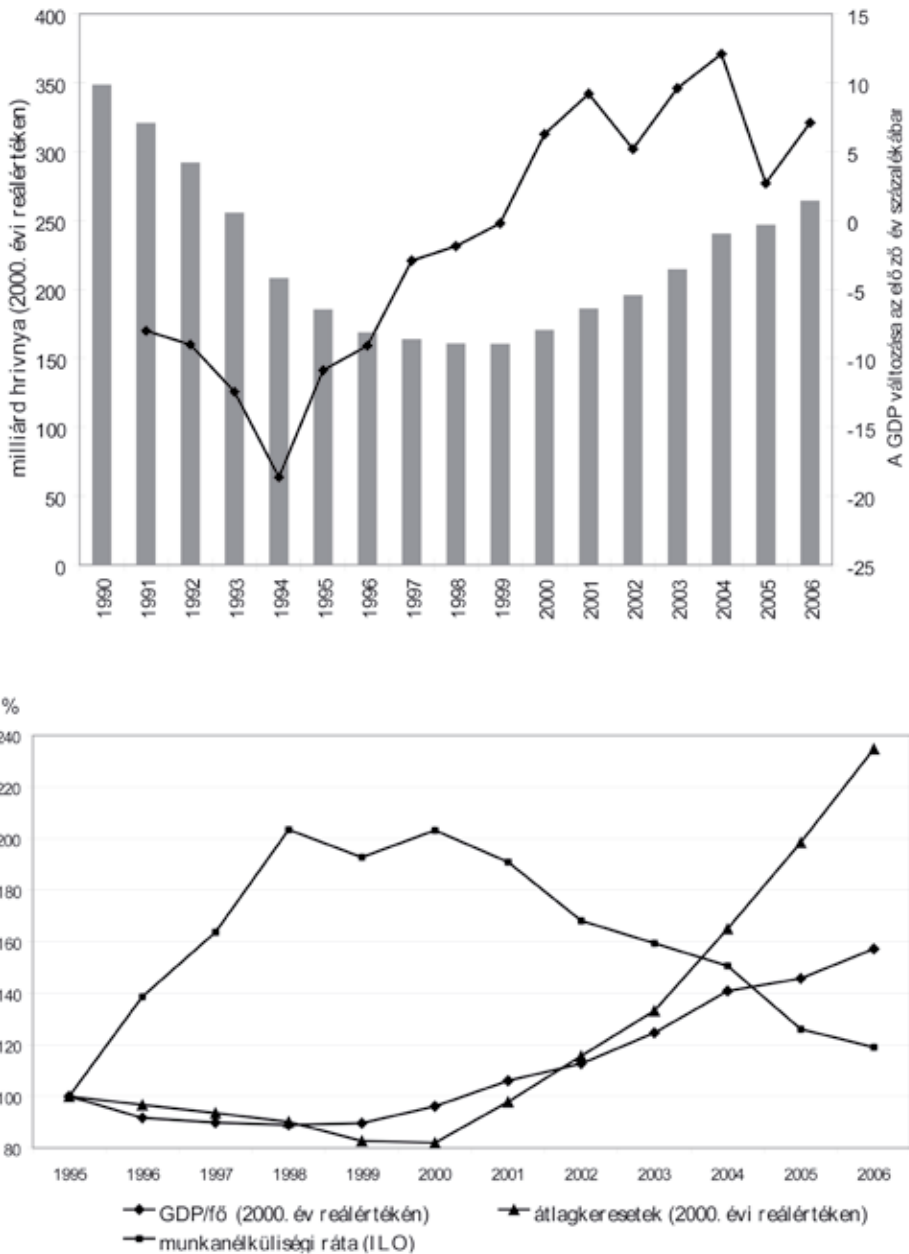


Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

22. ábra: A közlekedési elérhetőség periferiái

A vidéki térségek mint gazdaságilag hátrányos helyzetű területek

Az ukrajnai gazdasági struktúraváltásról, a gazdasági teljesítmény visszaeséséről, annak okairól számtalan nemzetközi publikáció készült (Kravchuk, R. S., 2002, Siedenberg, A. és Hoffmann, L., 1999; Van Zon, H., 2001; Åslund, A., 2005, 2008), de mi is többször írtunk a kérdésről (Bodnár D. és Karácsonyi D., 2005; Karácsonyi D., 2007, 485–487. o.; Dövényi Z. és Karácsonyi D., 2008). Ukrajnában az elmúlt bő másfél évtizedben részben eltérő, részben hasonló folyamatok és változások történtek, mint Közép- és Kelet-Európa más posztoszocialista, illetve posztsovjét országában. A tervgazdaságról a piacgazdaságra történő áttérés Ukrajnában – Oroszországhoz képest is – hosszabb idő alatt, elhúzódva ment végbe, s ennek következtében a „transzformációs krízis” (Kornai J., 1993) is mélyebben és nagyobb intenzitással jelentkezett (23. ábra). A gazdasági zuhanást csak 1995-től sikerült lassítani. A gazdasági mélypont (1998–1999) után látszólag gyors ütemű (évi 5–10%-os) növekedés kezdődött, amely azonban csak a főbb városi központokra, különösképpen Kijevre korlátozódott, míg a vidéki térségek az átalakulás vesztesei lettek. A gazdaság átalakítása tehát Ukrajnában is együtt járt a társadalmi és területi különbségek kiéleződésével. A területi egyenlőtlenségekre általában jellemző volt, hogy a legnagyobb ütemben a gazdasági visszaesés (1990–2000) során növekedtek. Megyei szinten az ország gazdasági polarizáltsága – az egy főre jutó, illetve a teljes hozzáadott érték alapján (Gross Value Added; GVA/fő és GVA) – 2004-ben volt a legélesebb, azóta némi csökkenés tapasztalható.



Forrás: Dövényi Zoltán és Karácsonyi Dávid, 2008

23. ábra: A teljes GDP változása (1990–2006), illetve a főbb fajlagos gazdasági mutatók az 1995. évi bázisértékhez viszonyított alakulása

A fejlettség és a vidékiség térbeli kapcsolata

A klasszikus felfogás szerint Ukrajnában a **gazdasági fejlettség** a Közép-Európában általános nyugat-keleti leejtőhöz képest épp ellentétes, azaz minél keletebben járunk, annál fejlettebb régiókat találunk. Ez a megállapítás makro- (oblaszty) szinten igaz. Rajon szinten vizsgálva azonban a hozzáférhető főbb gazdasági indikátorok – átlagkeresetek, foglalkoztatottság, munkanélküliség – alig állnak kapcsolatban (korreláció erőssége kisebb, mint $r < 0,3$) a keleti hosszúsággal, az EU-tól vagy Oroszországtól mért távolsággal. A gazdasági fejlettség – vagy elmaradottság – leginkább a városoktól való távolság ($r > 0,4$) és az urbanizáltság ($r > 0,5$) függvénye, mivel az ország területe olyan nagy, hogy a nyugati (EU-s) vagy keleti (orosz) határmentiség csupán lokálisan befolyásolja a gazdasági fejlettség szintjét. Kelet felé tehát nem azért találunk fejlettebb régiókat, mert keleten vannak, hanem azért mert ott több a nagyváros, amelyek a fejlődés legkoncentráltabb pólusai. Kijev pozitív gazdasági kisugárzása 100–200 kilométerre is kihat az egyébként legdepressziósabbnak számító középnyugati térségben, de említhetnénk Dnyipropetrovszkot, Donecket vagy Odeszát is. Kárpátalja (Csap) vagy Galícia (Javoriv) fejlettebb határmenti térségei az ország területéhez képest nem számottevőek, csupán helyi jelentőséggel bírnak. A határmentiség pozitív gazdasági hatása az EU-25-ök esetében csupán 25–50 km-en belül mutatható ki, míg az orosz, a román és a moldáv határ mentén semmiféle értékelhető szignifikáns összefüggés nincs. Az ötven és százezer főnél népesebb városok és a tengeri kikötők esetében viszont a gazdasági hatás (a centrum-periféria viszony) még 100–200 km távolságban is kimutatható.

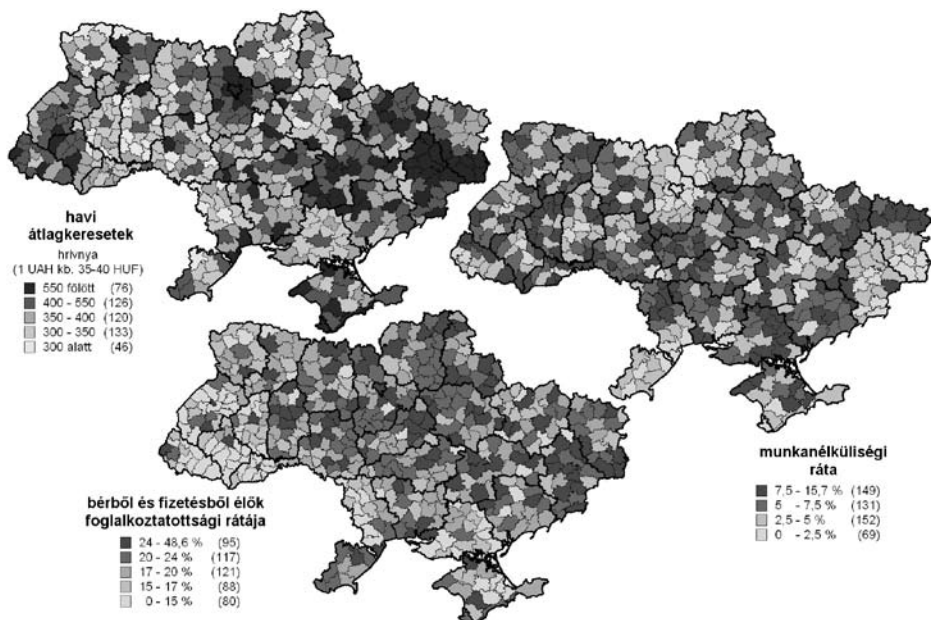
A korábbi fejezetekben tárgyalt vidékiesség-dimenziók közül az urbanizáltság és a városoktól való távolság Ukrajnában a vidékiesség alapvető gazdasági meghatározója is. Tehát minél „falusiasabb” és minél távolibb egy rajon, annál rosszabb gazdasági kondíciókkal rendelkezik, a szegénység is alapvetően a vidékhez kötődik (World Bank, 2005, 9. o.). Relatív fejlett vidéket csak a városodott terek tözsomszédságában találhatunk.

Életszínvonal, munka és jövedelem vidéken

A gazdasági átalakulás „árát” javarészt a vidékies térségek fizették meg (World Bank, 2005, 34. o.). Az egyenlőtlen gazdasági fejlődés óriási életszínvonalbeli különbségeket idézett elő a vidékies és a városias térségek között. Habár a szegénységi küszöb alatt élők aránya 1999 és 2003 között 30-ról 19%-ra csökkent (World Bank, 2005, 5. o.), Ukrajna lakosságának még így is ötöde szegény. Kijevben a szegénységi küszöb alatt élők aránya a 6%-ot sem éri el (World Bank, 2005, 9. o.), és az 1998-as orosz gazdasági válság megszünte óta rohamosan csökkent. Hasonló a helyzet a nagyvárosok esetében is (OECD, 2004, 120. o.). Az utóbbi időben a város és vidék között a különbség viszont tovább nőtt (World Bank, 2005, 10. o.), mivel 2002-ben a falusi lakosság harmada, a kisvárosi népesség negyede még mindig szegénységben élt (OECD, 2004, 120. o.). A romló tendencia ráadásul tovább fokozódott 1999 és 2002 között. Míg 1999-ben a szegény népesség harmada, addig 2003-ra már a fele a falvakban élt (World Bank, 2005, 11. o.).

Az átlagkereset nagysága 2000-ben a leggazdagabb Kijevben éppen háromszor akkora volt, mint a legszegényebb vidékies Ternopil megyében. Azóta az átlagkeresetek terén

ugyan némi nivellálódás mutatkozott, mivel 2000 és 2004 között a szegényebb megyékben jobban emelkedtek a fizetések, de az utóbbi évek lassuló gazdasági növekedésének hatására ez a nivellálódás megtorpant.⁸ A döntően vidékies régiók (Podólia, Poleszje) között rajon szinten extrém alacsony átlagkeresetek jellemzik Északkelet-Ukrajna zömmel aprófalvas térségeit (különösen a Deszna mentét), a szakadár Transznisztríával és Moldáviával határos zónákat, Déli-Bug felső folyása mentét (Teofipol, Hmelnickij megye). Alacsony értékek jellemzik a sűrűn benépesült Dnyeszter-vidékét, illetve a Poleszje nyugati fehérorosz határ menti területét, amely a szovjet időkben főként Breszt vonzáskörzetébe tartozott (24. ábra).



Forrás: Dövényi Zoltán és Karácsonyi Dávid, 2008

24. ábra: Főbb munkaerőpiaci-gazdasági mutatók alakulása 2004-ben

A 2001-es népszámlálás szerint sajátos módon a falvakban (66%) magasabb volt a foglalkoztatottság a városokhoz (59%) képest. A foglalkoztatottak jelentős része (a 2001-es népszámlálás szerint a falusi népesség több mint negyede; az OECD szerint 2,8 millió fő; 2004) vidéken azonban olyan egyénekből tevődik össze, akik a rendszerváltozás során munkahelyüket elveszítették – pl. a kolhoz megszűnt – és 1-2 hektáros háztáji birtokukon – vagy a városból a falun lévő szülőházba vagy dácsába hosszabb-rövidebb időre kiköltözve – naturalgazdálkodásba kezdtek (Dövényi Z. és Karácsonyi D., 2008). Ukrajnában – és a térségben általában – a munkanélküli segély összege rendkívül alacsony, ezért

⁸ 1985 és 2000 között az átlagkeresetek megyei egyenlőtlenségét tekintve a súlyozott relatív szórás értéke 3,6 szorosára növekedett, de még 2007-ben is jóval meghaladta a két és félszeres értéket 1985-höz képest.

a munkanélkülivé válók jelentős része (önellátó) mezőgazdasági foglalkoztatottként jelent meg az 1990-es évektől (Illés I., 2002, 163. o.).

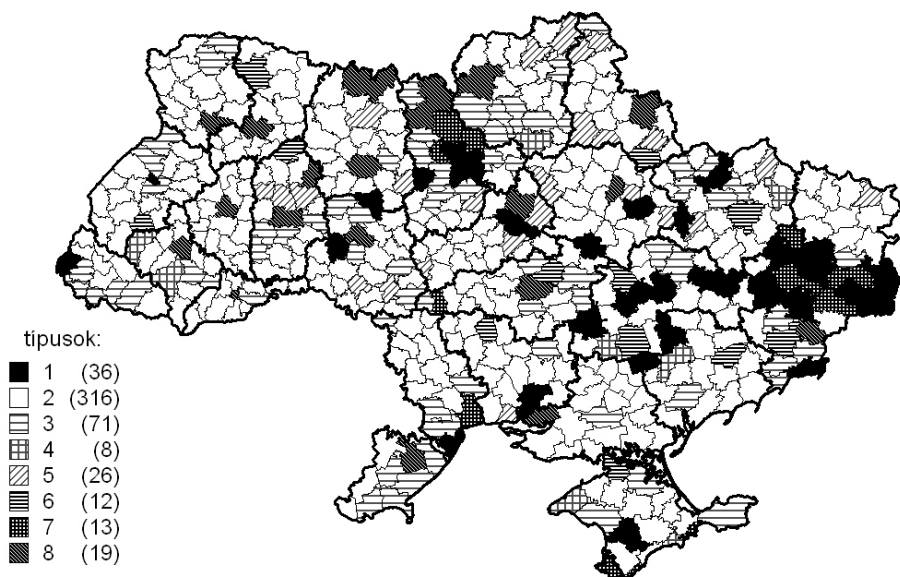
Az 1990-es évek eleje óta épp a mezőgazdasági jellegű – középnyugati, nyugati és különösen a déli – területeken volt a legnagyobb arányú csökkenés a foglalkoztatottak között. A szebb időket is látott kultúrtáj mai arculata – szétvert öntözőrendszerek, elhagyott földek – az agrárszektor leépülésére utal Herszon megyében és az Észak-Krímbe. Csak Középnyugat-Ukrajna vidékies rajonjaiban találkozunk a visszaesés ellenére továbbra is relatíve magas foglalkoztatottsági értékekkel, mivel a mezőgazdaság korábban szinte az aktív korú népesség egészét lekötötte. Máshol a magas foglalkoztatottság főként a magas urbanizáltsággal függ össze. A Kárpátok vidékén fordulnak elő országosan a legalacsonyabb foglalkoztatottsági szintek (Técsői járás), annak ellenére, hogy az EU határmenté – különösen Ungvár térsége – jobb foglalkoztatottsági pozíciókkal rendelkezik. Középnyugat-Ukrajnában a magas foglalkoztatottság mellett rendkívül alacsonyak a bérek, mivel a foglalkoztatottak zömmel alacsony hatékonysággal gazdálkodó mezőgazdasági üzemekben dolgoznak.

Az 1990-es évek közepén a magasabb munkanélküliség először a vidéki agrárválság tereiben, főként a rurális Középnyugaton, Nyugaton jelent meg. A területi egyenlőtlenségek ekkor gyorsan felfutottak, de az ezredfordulóra a magas munkanélküliség már – Kijev és Odesza kivételével – az ország legtöbb térségét sújtotta. Az ezredforduló után a munkanélküliség országosan jelentős csökkenést mutatott, ám ez a csökkenés a déli és a középnyugati (Ternopil, Hmelnickij, Vinnicja) megyéket nem jellemezte, ami újfent kiélezte a területi különbségeket.⁹ A városi és a falusi munkanélküliség között ennek ellenére 2006-ban már nem volt szignifikáns különbség, az előbbi 7,5%, az utóbbi pedig valamivel 6% feletti (Dövényi Z. és Karácsonyi D., 2008). A munkanélküliség területi képe rendkívül mozaikos, mivel mértéke a nagyvárosi központok távolságának függvénye. A mezőgazdasági vállalatok kedvezőbb túlélési esélye (a piac közelsége), illetve a kényszerű dezurbanizáció miatt, a nagyvárosi agglomerációktól nem túl távol eső alacsony jövedelmű rurális térségekben (Odesza, Kijev, Harkiv, Dnyeper-mente, Donec-medence, Vinnicja és Hmelnickij tágabb térsége) is relatíve alacsony a munkanélküliség. Ezzel szemben a rurális perifériákon – Doni-, Azovi-, Tavrijai-sztyeppe, Déli-Bug mente, Észak-Volhínia, a Kárpátok félreeső rajonjai: Ökörmezői járás, a Hucul-vidék: Rahói, Verhovinai járás – magasabb értékeket találunk. A vidéki lakosság által rendkívül sűrűn benépesült Felső-Dnyeszter mentén (Ivano-Frankivszk megye: Horodenka; Csernyivci megye: Herca, Kelmenci rajonok) a legégetőbb probléma a munkanélküliség.

A munkaerőpiaci helyzet tekintetében összességében a rajonok az átlag körül kevésbé szóródnak, így nincsenek jelentősen elmaradott területek, csupán az „ukrán nagytájak”, amiből a jó munkaerőpiaci adottságokkal rendelkező (zömmel nagyvárosi) térségek extrém pozitív értékkel ugranak ki. A három vizsgált mutató esetében a rajonok töredéke mutat átlag feletti értéket, ezért az átlag felettség (a munkanélküliségnél az átlag alatti-ság) már önmagában igen kedvező gazdasági helyzetet takar. A munkanélküliségi ráta, az átlagjövedelem és a foglalkoztatottsági ráta esetében megvizsgáltuk, hogy mely rajonok érnek el átlag feletti értéket (Dövényi Z. és Karácsonyi D., 2008). Csupán töredékük (7%)

⁹ A súlyozott relatív szórás értékei megye szinten 2001 (V=40,1) és 2002 (V=37) között csökkentek, majd 2002 és 2006 (V=44,5) között folyamatosan növekedtek.

volt minden szempontból kedvező pozícióban (1. típus), míg 63%-a semmilyen tekintetben sem volt kedvező helyzetben. Ezek a rajonok tekinthetők gazdasági szempontból vidékies vagy periférikus térségeknek (2. típus, lásd 25. ábra).



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

25. ábra: Hátrányos gazdasági helyzetű területek („gazdasági vidékieség”)

<i>Típus (pozíció)</i>	<i>Munkanélküliség</i>	<i>Átlagjövedelmek</i>	<i>Foglalkoztatottság</i>
1 gazdasági húzó centrum, városi térség	kedvező	kedvező	kedvező
2 gazdasági periféria, vidék	kedvezőtlen	kedvezőtlen	kedvezőtlen
3 város-vidék gazdasági perem	kedvező	kedvezőtlen	kedvezőtlen
4 kedvező lokális jövedelmi helyzetű vidék	kedvezőtlen	kedvező	kedvezőtlen
5 kedvező foglalkoztatottságú vidék	kedvezőtlen	kedvezőtlen	kedvező
6 lokális kedvező gazdasági adottságú térség	kedvezőtlen	kedvező	kedvező
7 kedvező gazdasági helyzetű városias térség	kedvező	kedvező	kedvezőtlen
8 kedvező foglalkoztatottságú városias térség	kedvező	kedvezőtlen	kedvező

Az alacsony munkanélküliségű vidéki területek – a Budzsáki-sztyeppét kivéve – a városi agglomerációk közelében fekszenek (3. típus), míg magas foglalkoztatottságú vidéki térségek attól távolabb is találhatók (5. típus). Vidéki térségek rendelkezhetnek kedvező lokális adottságokkal, mint például egy-egy helyi kisebb ipari centrum (Dolina, Kupjanszk, 4. típus), ami befolyásolja a térség gazdasági életét (Kuznecovszk – atomerőmű, Krasznoperekopszk – vegyipar, Sztrij – közlekedés 6. típus). A kedvező gazdasági és foglalkoztatottságú térségek már egyértelműen a nagyobb városokhoz kötődnek (7., 8. típus). A kedvező helyzetű rajonok legnagyobb számban és arányban Kelet-Ukrajnában fordulnak elő, a klasszikus vidéki perifériák (Doni-sztyeppe stb.) azonban ez esetben is

megjelennek. Középnugaton és Nyugaton jóval több a hátrányos helyzetű térség, csak a nagyvárosok (Kijev, Lviv) és az EU határmenté (Ungvár, Beregszász) emelkedik ki. Középnugat-Ukrajna több területe az alacsony munkanélküliség miatt tűnik ki, ami az agrárszektor jelentős foglalkoztatási szerepére utal. Dél-Ukrajna kedvezőbb helyzetű zónái csak a tengerparti területekre, különösen a kikötővárosi agglomerációkra – Odesza, Mikolajiv–Herszon – szorítkoznak, mögöttük a hátrányos helyzetű sztyeppe periferia fekszik.

A mezőgazdaság társadalmi-gazdasági szerepe és annak változása

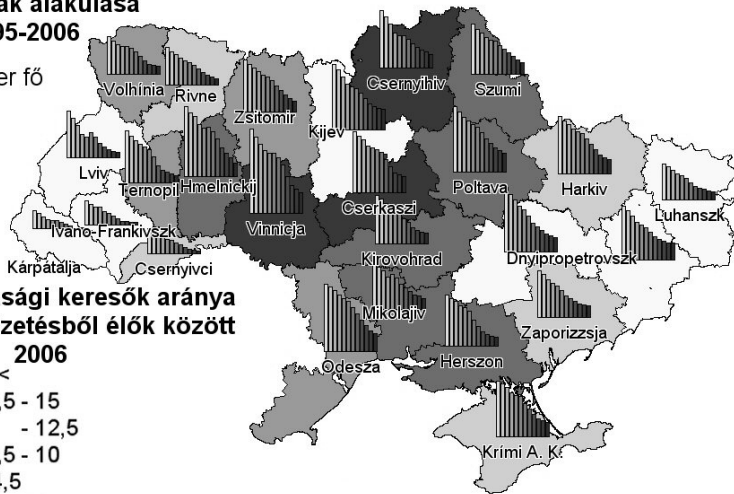
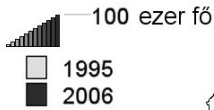
A 2001. évi népszámlálás idején a munkaképes korú vidéki lakosság 39%-a volt mezőgazdasági kereső, a vidéki foglalkoztatottak 60%-a a mezőgazdaságban dolgozott.¹⁰ Az agrárszektorban dolgozók magas arányában azonban nem hatalmas kiterjedésű termékeny szántóföldek, hanem a gazdasági kényszerhelyzet, a kényszerfoglalkoztatottság játszik szerepet. Ezt igazolja a nem alkalmazásban álló, de foglalkoztatottnak minősülő népességben belül a primer szektor rendkívül magas, habár egyre csökkenő aránya (26. ábra).

A mezőgazdaságban alkalmazottak és a falusi foglalkoztatottság aránya a legkisebb mértékben az ország középnugati vidékies részein csökkent, ahol a kedvező mezőgazdasági adottságok jobb túlélési esélyt adtak a nagyüzemi mezőgazdaságnak. Vinnicja, Cserkaszi és Csernyihiv megyékben a foglalkoztatottak majd' negyede a mezőgazdaságban tevékenykedik. Kijev megye kivételével a falusi lakosság legalább fele mindenhol a mezőgazdaságban dolgozott 2001-ben, a déli és egyes középnugati megyékben azonban ez a 70%-ot is megközelíti, azaz ezek a vidékies térségek gyakorlatilag monofunkcionális agrártérségek. A a szolgáltató szektor térnyerése a vidéki térségekben csak 1999 óta fokozódik (World Bank, 2005, 19. o.).

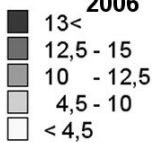
A teljes megyei foglalkoztatottságon belüli arány csupán az ország keleti, iparosodott térségeiben és Kijev megyében – ahol egyébként sem volt jelentős arányú a mezőgazdasági foglalkoztatottság –, illetve a kisparcellás mezőgazdaság fő tereiben, Galíciában és

¹⁰ A bérből és fizetésből élő mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya – az Ukrán Statisztikai Hivatal szerint – 1990-ben még 20% körül mozgott, ami azóta jelentősen csökkent. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma a kolhoz és szovhozrendszer átalakításának következtében 1995 és 2002 között évi 10%-kal fogyott. A foglalkoztatottak 12%-a, azaz 2,1 millió fő rendelkezett munkahellyel 2001-ben a mezőgazdaságban. Csáki (2005) a Független Államok Közösségének európai részén általában 13%-ra teszi a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát. Ez az érték a vártnál alacsonyabb – például Lengyelországhoz vagy Romániához képest – mivel nem veszi figyelembe a mezőgazdasági termelést folytató önellátó (naturál-) gazdálkodókat, akik nem állnak munkaviszonyban. Az OECD (2004) szerint a mezőgazdaságból élők száma nemhogy csökkent, hanem nőtt az elmúlt másfél évtizedben. Burgerné (2001) Ukrajna, Albánia, Románia és Lettország kapcsán teszi ugyan ezt a megállapítást az OECD adatai nyomán. „A munkaerő 25%-a függött 2002-ben a mezőgazdaságtól, mint elsődleges munkaadótól és legjelentősebb jövedelemforrástól” (OECD 2004, 3. o.), ami már a térség többi országaihoz hasonló érték. A 2001-es ukrainai népszámlálás szerint a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 3,7 millió fő (21,5%). Az *Ukrán Statisztikai Évkönyv* 2006-ban a bérből és fizetésből élő mezőgazdasági keresők számát két metódus szerint adja meg. Az első szerint 1295,3 ezer fő, a második szerint 1005 ezer fő dolgozik a mezőgazdaságban, míg a Mezőgazdasági Statisztikai évkönyv ugyanezek létszámát 2006-ra 910 ezer főre teszi. Ezek 8,79%-os, 8,81%-os, illetve 7,96%-os mezőgazdasági foglalkoztatásbeli aránynak felelnek meg. Így még az alkalmazásban állók terén is rendkívül nehéz pontos képet rajzolni.

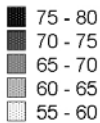
**a mezőgazdaságban foglalkoztatott
bérből és fizetésből élők
számának alakulása
1995-2006**



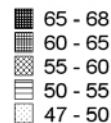
**a mezőgazdasági keresők aránya
a bérből és fizetésből élők között
2006**



**a foglalkoztatottsági ráta
alakulása a falvakban, 2001, %**



**a mezőgazdasági foglalkoztatottak
aránya a falvakban, 2001, %**



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

26. ábra: A mezőgazdasági foglalkoztatottság és a foglalkoztatottsági szerkezet alakulása

Kárpátalján 5% alatti. Az ország nyugati térségeiben a korábbi kolhozok hatalmas szántóföldjeinek helyét a kisparcellák vették át, de a keleti iparvidékeken is kevesebb mint a felére esett vissza a mezőgazdaságban dolgozók száma.

A mezőgazdaságból élők jövedelmi szintje rendkívül alacsony, 2001-ben a mezőgazdaságihoz képest az ipari átlagkereset kétszeres két és félszeres – háromszoros volt (Onegina, V. M., 2001, 2. o.; OECD, 2004, 116. o.; ARIS, 2005, 3. o.). Ilyen jövedelmek mellett az agrártermékeket olcsón képesek előállítani, ám a termelők életkörülményei rendkívül rosszak.¹¹ Az agrárkeresetek terén csak 2001 óta tapasztalható reálérték növekedés. Az agrárkeresetek – reálértéken – az ország keleti részében már 1997 óta általánosságban emelkedtek, míg nyugaton a visszaesés az ezredfordulóig tartott. Azóta az egyenlőtlenségek mérséklődtek, ám így is szembetűnő, hogy nyugati térségekben jóval elmarad a havi mezőgazdasági javadalmazás szintje.¹²

A rendszerváltás után a mezőgazdasági termelés visszaesése – a kelet-közép-európai átalakuló országokhoz hasonlóan – nagyobb ütemű volt, mint a többi gazdasági szektoré.¹³ Az ukrán statisztikai hivatal csak az agrárgazdasági kibocsátás és a teljes gazdaságra vonatkozó GVA – bruttó hozzáadott érték – értékét publikálja megye szinten¹⁴, így nem lehet a mezőgazdaság GVA-ból való részesedését meghatározni. A két adatsort területi megoszlási viszony-számokká¹⁵ alakítva azonban következtethetünk a mezőgazdaság jelentőségére (27. ábra).

Az ország Középnnyugati térségeiben (Kijevi oblasztyot kivéve) a mezőgazdaság gazdasági jelentősége jóval nagyobb, mint a keleti országrészben (Herszon oblasztyot kivéve), de a mezőgazdasági termelés visszaesése is itt volt a legnagyobb az 1990-es években. Mrinska (2003, 6. o.; World Bank, 2002, 8. o.) szerint 2001-ben a 24 oblaszty közül ötben (Volini, Ternopili, Vinnicjai, Kirovohradi és Szumi) a mezőgazdasági szektor nagyobb jelentőséggel bírt, mint az ipari vagy a szolgáltatási. Az ezredforduló és a 2003-as visszaesés óta a termelés reálértéken különösen a középnnyugati terekben indult növekedésnek.

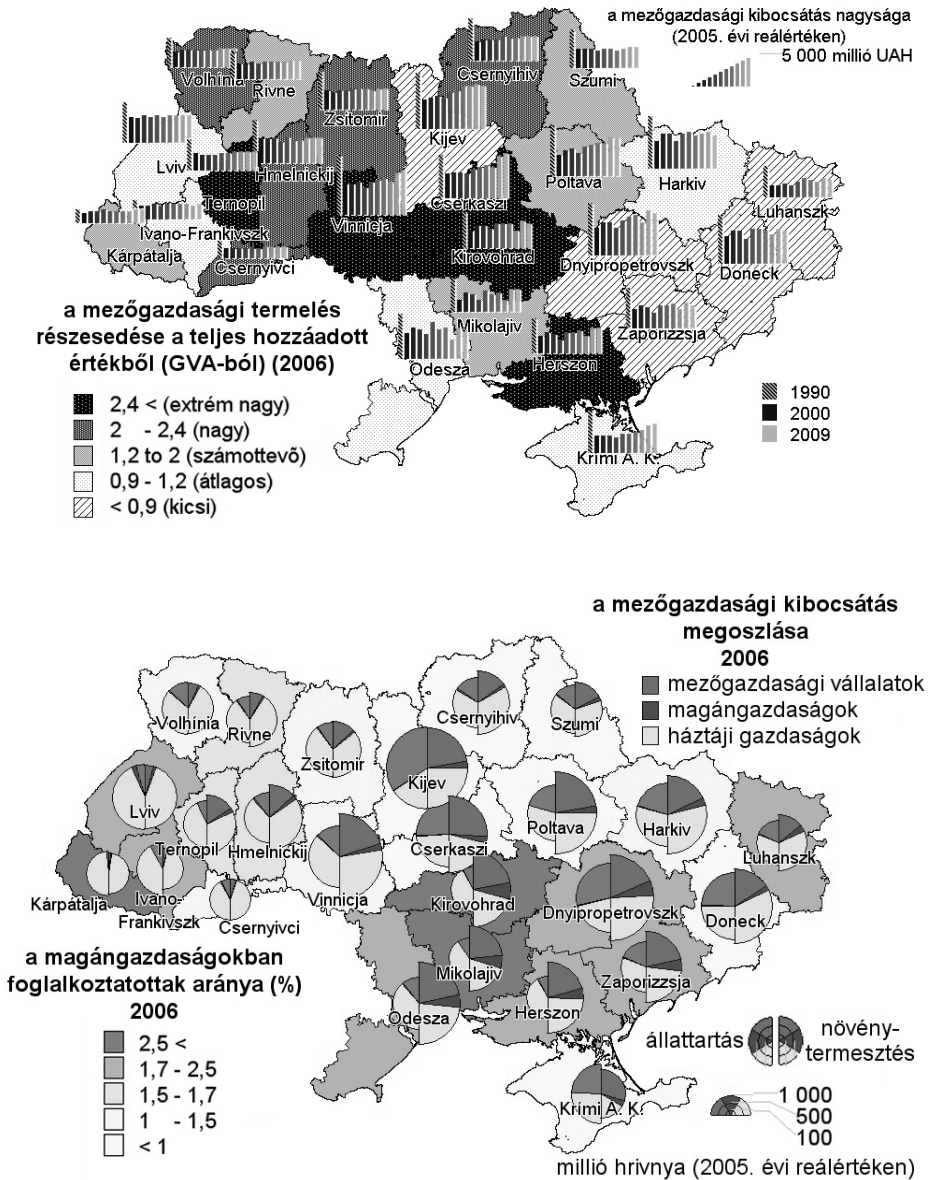
¹¹ Az 1990-es években sokszor előfordult, hogy akár fél évet is késték a fizetések, az agrárkeresők akkoriban fizetésük felét természetben kapták (OECD, 2004, 116. o.), különösen jellemző volt ez az ország nyugati részein, ami még inkább súlyosbította az amúgy is rossz jövedelmi helyzetet.

¹² Az Ukrán Statisztikai Hivatal oblaszty szintű jövedelemadatai alapján a súlyozott relatív szórás értéke: 1995-ben 19,4%, 2000-ben 33,2%, 2006-ban 21,5%.

¹³ 1990-ben még a GDP negyede származott az agrárgazdaságból, míg 1996-ban már csupán 13,3%-a (OECD 2004). A mezőgazdaság részesedése a GDP-ből Illés (2002, 163. o.) szerint Albánia (55%) és Románia (20%) után Ukrajnában a legmagasabb. A mezőgazdaság GVA-ból való részesedése az ukrán statisztikai hivatal szerint az ezredfordulóig körülbelül 16% volt. A 2001-től meginduló erőteljesebb gazdasági növekedés, illetve a mezőgazdasági termelés 2002-es és 2003-as (rendkívüli aszály) visszaesésének hatására a GVA-ból való részesedés 2003-ra 12%-ra majd 2006-ra 8,7%-ra esett vissza.

¹⁴ A két adatsor – a kibocsátás és a GVA – nem összevethető, mivel a kibocsátásból nincs kivonva a folyó termelő-felhasználás értéke. A GVA nem más, mint a folyó termelő-felhasználás nélküli agrárgazdasági kibocsátás. Képlet szerint: bruttó hozzáadott érték (GVA) = kibocsátás – folyó termelő-felhasználás

¹⁵ A mezőgazdasági kibocsátás és a bruttó hozzáadott érték (GVA) nem azonos arányban oszlik meg a megyék közt. Az egyes megyékben a két értékből való részesedés különböző mértékűből következtethetünk a mezőgazdasági termelés gazdasági súlyára: $M = \frac{\text{a megye részesedése az egész ország mezőgazdasági kibocsátásából}}{\text{a megye részesedése az egész ország GVA-ból}}$. Ha egy régióban a hányados értéke 1 körüli ($M \approx 1$), akkor a régió a teljes gazdasági termeléshez ugyanakkor arányban járul hozzá, mint a mezőgazdaság termeléséhez. Ha az érték 1-nél kisebb ($M < 1$) akkor a térség gazdasági súlyához képest kisebb mértékben járul hozzá a mezőgazdasági termeléshez, míg 1-nél nagyobb érték esetén ($1 < M$) a régió gazdasági súlyához képest nagyobb a mezőgazdasági termelés, azaz az agrárgazdaság súlya az adott régióban nagyobb az országos átlagnál.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

27. ábra: A mezőgazdasági termelés jelentősége, szerkezete

A mezőgazdaságon belül a 1990-es években rohamosan növekedett az elaprózott önellátó kisgazdaságok szerepe (OECD, 2004, 92. o.), amelyek főként a nagy munkaigényű állattartásból vették ki a részüket.^{16, 17} Az ezredforduló óta azonban a nagyobb gazdasági szervezetek produkálták a látványosabb növekedést, így a törpeparcellák gazdasági jelentősége némileg visszaszorulóban van. A háztáji szektor részesedése nyugaton – különösen Kárpátalján – a 80–90%-ot is eléri a mezőgazdasági termelésben, de keleten is a termelés majd’ felét adja.

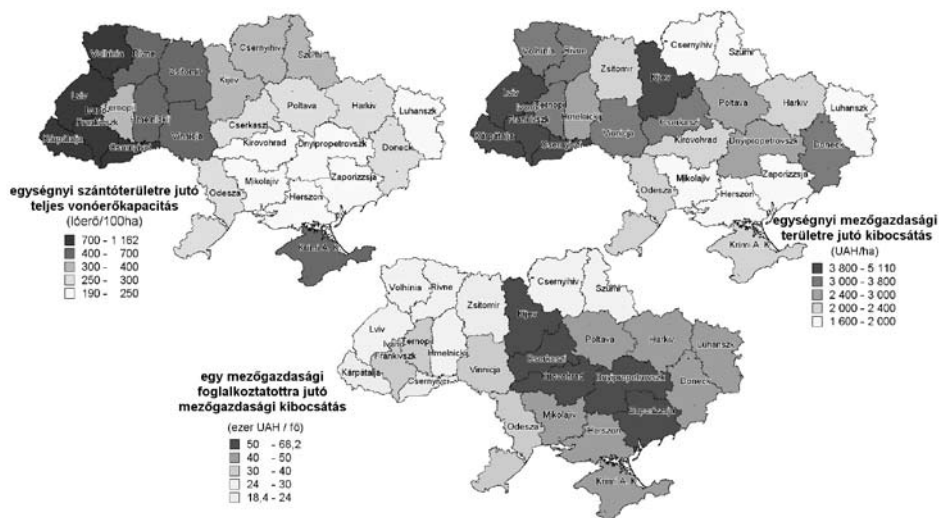
A vetésterület csökkenése ellenére a növénytermesztés mezőgazdasági kibocsátásból való részesedése a szovjet időszak 50%-os arányához képest 2002-ben már 60%-ra növekedett.¹⁸ A növénytermesztés aránya a Dnyeper középső folyása mentén a legmagasabb, de az Umány-Harkiv vonaltól délkeletre, a sztyeppövezetben mindenhol meghaladja az 50%-ot, ahol a termelésben a mezőgazdasági vállalatok mellett a nagyobb parasztgazdaságoknak is komoly szerep jut (27. ábra).

Az átalakulás során a mezőgazdasági gépesítés és kemizálás, a termelés technikai színvonala és intenzitása drasztikusan leromlott (Siedenberg, A. és Hoffmann, L. 1999, 261. o.), a munkaerő hatékonysága – a nem önellátó kisparaszti szektorban – csak az ezredforduló óta mutat javulást. A 100 hektárra eső értéktermelés 1990 és 2003 között 3/5-ére csökkent. A mezőgazdasági termelés intenzitása az ország nyugati felében és a városodottabb térségekben (Kijev, Doneck megye) magasabb, mint keleten, sőt a szántók kisebb aránya és az elaprózottabb birtokszerkezet miatt az eszközellátottság is nyugaton kedvezőbb (28. ábra). Ennek ellenére a mezőgazdasági termelés munkaerő-hatékonysága a sztyeppövezetben, különösen a Dnyeper mentén a legmagasabb. Nyugaton a magasabb intenzitást a kisparcellás mezőgazdaság produkálja, ami rendkívül pazarlóan – alacsony hatékonysággal – bányik a munkaerővel. Minden szempontból fejlett mezőgazdaságot Kijev térségében találunk.

¹⁶ A háztáji részesedése a teljes termelésből 1990-ben egyharmad, 2000-ben már kétharmad. 1990-ben bő harmadát, 2000-ben már háromnegyedét adta a háztáji a teljes állattartás értéktermelésének, annak ellenére, hogy az 1990-es években a háztáji keretek között zajló állattartás is majd 10%-kal visszaesett.

¹⁷ Az ukrán statisztikai terminológia és az OECD 2004-es Ukraináról szóló tanulmánykötete három üzemi formát különböztet meg az átalakulási folyamat során; mezőgazdasági vállalatokat, ún. parasztgazdaságokat (az ukrán szó szerint fordítva a farmgazdaság szót használja), illetve háztáji (szubszisztens) gazdaságokat (ezt szó szerint fordítva népi gazdaságnak nevezi). A mezőgazdasági vállalatok kolhozok és szovhozok, illetve ezek utódainak különböző formái: társasgazdaság, szövetkezet, állami vállalat, magáncég, kivéve a parasztgazdaságokat. A parasztgazdaság (ukránul: fermer) a rendszerváltás után megjelent családi farmgazdasági modell, mely a háztáji típustól abban különbözik, hogy területe 2 hektárnál nagyobb, és az önellátáson túl alapvetően a piacra termel, mely a gazdálkodó fő jövedelemforrása. A háztáji gazdaságoknak az egykori kolhozok és szovhozok földjein működő háztáji jelentette az alapját, később ezek önállósdtak, részben kibővültek, és a vidéki önellátás alapegységei lettek – 2 hektárnál nem nagyobb birtoktestek jellemzik.

¹⁸ A pontos arányok megállapítása azonban nehézségeket okoz. Az Ukrán Statisztikai Hivatal 2004-ig 2000. évi hírvnya árfolyamon számolt. Eszerint a növénytermesztés mezőgazdasági kibocsátásból való részesedése 1990-ben 50%, 2002-ben 60% volt (Ukrajna u Cifrah 2004 95. o., mezőgazdasági statisztikai évkönyv, 2002, 144. o., 148. o.). 2005 óta 2005. évi reálértéken publikálják az adatokat. Eszerint azonban a növénytermesztés aránya 1990-ben 45%, 2002-ben 55% (ukrán statisztikai évkönyv 2006, mezőgazdasági statisztikai évkönyv 2006). Az eltérő árfolyamszámításból azonban semmilyen különbség nem adódhat, mivel egy éven belüli megoszlásról van szó. A metodológiai magyarázat sem jelez semmiféle változást.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

28. ábra: A mezőgazdasági termelés színvonala (2006)
(A – eszközellátottság; B – intenzitás; C – munkaerő-hatékonyság)

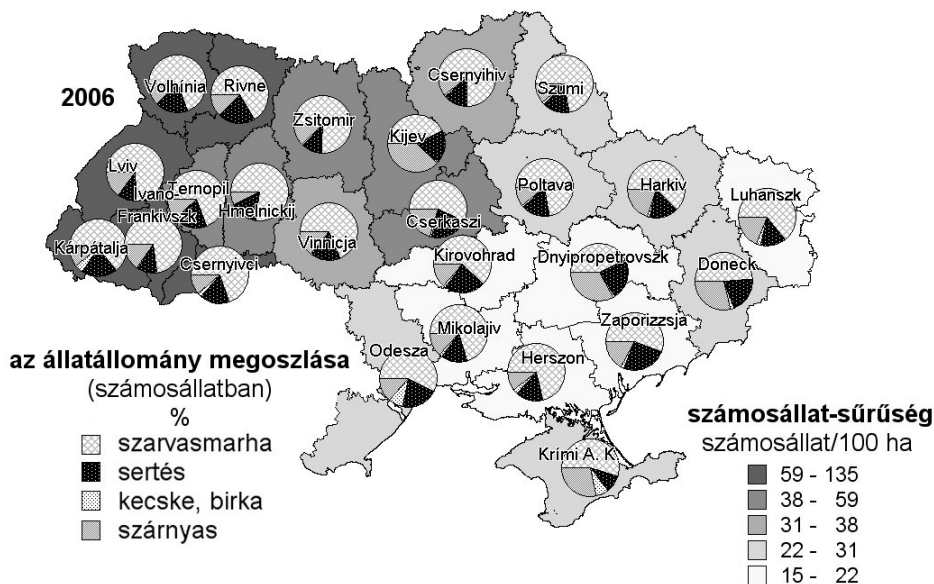
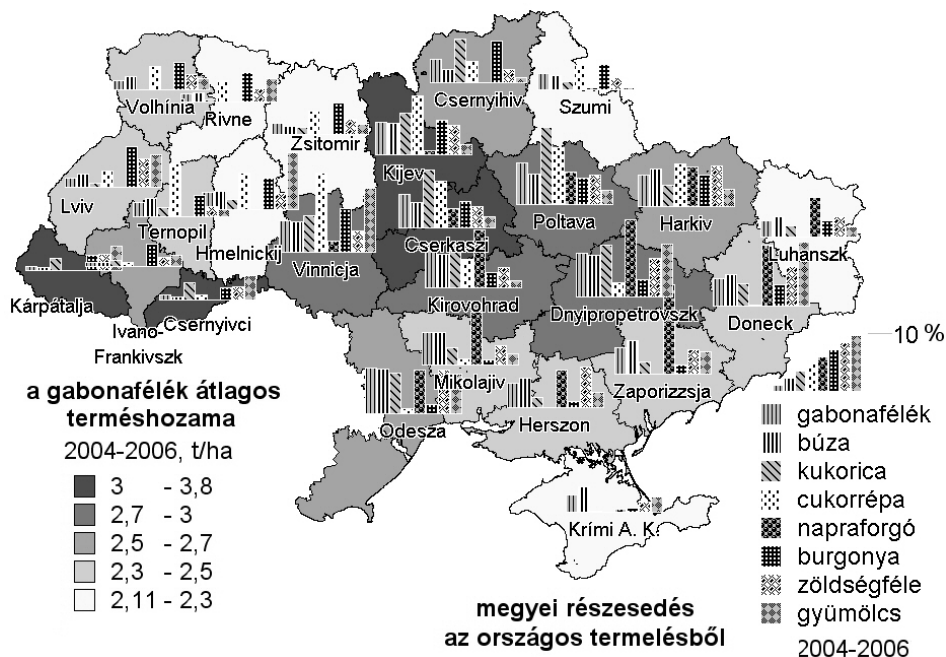
A mezőgazdasági hozamok drasztikusan visszaestek az 1990-es évek során, a termékstruktúra a dinamikus növekvő, exportképes napraforgó- és gabonatermesztés¹⁹, illetve a háztáji keretekben intenzíven termelt burgonya, zöldségféle és tej²⁰ javára egyszerűsödött (OECD, 2004, 5. o., 8. o., 11. o.), míg a hús- és cukortermelés látványosan visszaesett (Siedenberg, A. és Hoffmann L., 1999, 275. o., ARIS, 2005, 3. o.). A legnagyobb hozamok az ország középső térségeiben vannak, ahonnan a kukorica és cukorrépa termelés teljes egésze, a búzatermelés nagy része kerül ki (29. ábra). A sztyeppövezetben a két sikerárazat, a búza és a napraforgó dominál.

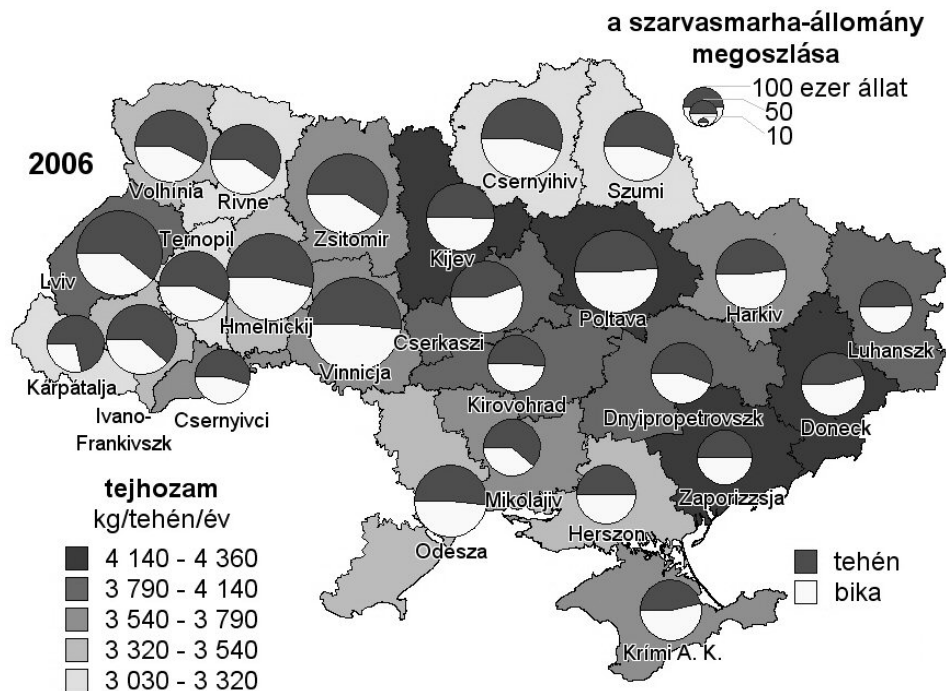
A termelés színvonalbeli kettősségét mutatja, hogy míg az állatállomány nagysága és sűrűsége az ország nyugati felében a legnagyobb, addig az állattartás színvonala – a tejhozamok nagysága alapján – keleten magasabb.²¹ Az állattartás a nyugati térségekben inkább tej, míg a sztyeppövezetben főként hús irányú. A Krím és a Budzsák sztyeppvidékén komoly szerep jut a legeltető állattartásnak, ahol a kecske- és birkaállomány kiemelkedik, míg a szárnyas állomány aránya a nagyvárosok térségében a legnagyobb.

¹⁹ A gabonakereskedelem az 1990-es években a monopolhelyzetben lévő „Hlib Ukrajini” kezében volt, ami nem kedvezett a piaci versenynek (Van Zon, H., 2001, 90. o., Siedenberg, A. és Hoffmann L., 1999, 302. o.).

²⁰ Habár az ipari tejfeldolgozás leépült, a házi feldolgozás látványosan előre tört az 1990-es években (Van Zon, H., 2001, 90. o.).

²¹ A mezőgazdaság fejlettségét, hatékonyságát Ioffe G., Nefedova T. és Zaslavszki I. (2004) Oroszország esetében a gabonafélék hozamával, illetve a tejhozamokkal jellemezték. Kimutatták, hogy a gabona- és tejhozamok nagysága – így a mezőgazdasági termelékenység – erősen függ a városoktól való távolságtól, illetve a vidéki népsűrűségtől. Minél közelebb van egy városi térség, annál jobb a termelékenység. Moszkva esetében például a városhoz közeledve nő az egy hektárra vetített mezőgazdasági kibocsátás.





Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

29. ábra: A mezőgazdasági termelés területi szerkezete

A déli sztyeppterület extenzív mezőgazdasága az átalakulás nagy túlélője: az exportkötők közelsége, az alacsony agrárnépsűrűség, a kedvező birtokszerkezet és tulajdonforma, a világpiacon versenyképes termékstruktúra jellemzi (World Bank, 2005, 38. o.). Csupán a szovjet idők intenzív öntözéses gazdálkodása (Herszon megye) sínylette meg az átalakulást. A számos társadalmi feszültséggel terhelt középnyugati térségeket összességében hosszabb távon is a nagy – de egyre csökkenő – helyi gazdasági és foglalkoztatási jelentőséggel bíró, nagyüzemi jellegű, a piaci versenyben egyre inkább versenyképes mezőgazdaság fogja jellemezni. A nyugati térségek látszólag az átalakulás „favoritjai” voltak, ám az önálló kisgazdaságok szerepe, a kedvezőtlen törpebirtok-struktúra hosszabb távon is meghatározó lesz ott. Az 1990-es években még a túlélés kulcsát jelentő munkaiigényes intenzív mezőgazdaság az átlagkeresetek emelkedésével fokozatosan elvesztette előnyét az ezredforduló után.

Agroökológiai adottságok és ökológiai veszélyek

Ukrajna nem csak Európában, de a világon is szinte egyedülálló agroökológiai adottságokkal rendelkezik, a jó földek irtatlan mennyiségben állnak rendelkezésre. Az ország területének 86%-a, mintegy 52 millió hektár potenciálisan művelhető (Bot, A. J., Nachter-

gale, F. O. és Young, A., 2000). A 42 millió hektár megművelt terület a lakosság számára – Európában máshol nem tapasztalható – földbőséget biztosít (0,9 ha/fő). Ukrajna egyedülálló agrárpotenciálja a lösztakarónak és a rajta kialakult kiváló talajoknak köszönhető. Az ország területének háromnegyedén vannak kiváló minőségű csernozjom talajok.²² Habár az OECD, (2004, 1. o.) úgy fogalmaz, hogy a kedvező agrárpotenciál a mezőgazdaságot az ukrán gazdaság vezető erejévé teheti, annak jelentőségét nem szabad túlbecsülni (Zorya, S. I., 2003), hiszen rossz gazdasági körülmények között az ebből adódó előnyöket aligha lehet kihasználni. Különösképpen igaz volt ez az 1990-es évekre, amikor a drámai visszaesés (Van Zon, H., 2001, 87. o.) épp a legjelentősebb termelőterületeket, a kedvező adottságú középnyugati és sztyeppei térségeket érintette, míg a kisparcellás háztájának köszönhetően a rosszabb agroökológiai helyzetű nyugati térségekben kisebb arányú volt a csökkenés (pl. Kárpátalján; 27. ábra). A mezőgazdasági termelés az ezredforduló óta a javuló makrogazdasági feltételeknek köszönhetően – a 2003. aszályos év kivételével – emelkedik. A növekvő kibocsátás főként a legkedvezőbb adottságú térségeket – Vinnicja, Cserkaszi, Poltava megye – érintette, ami a környezeti előnyök újbóli felértékelődését mutatja.

A függetlenné válás óta a szántó (30,8 millió ha, 2006) kisebb, a vetésterület nagyobb mértékben csökkent, így a parlagterületek nagysága ötszörösére növekedett (5 millió ha, 15%, 2006). Figyelembe véve a népesség drámai csökkenését, tartalékterületek bőségesen állnak rendelkezésre. A táplálkozási népsűrűség az ország középső részein és a Tengeremelléken a legalacsonyabb, előbbi területek az ország agroökológiai szempontból is legkedvezőbb részei.²³ A déli területeken az alacsony népsűrűség miatt egy főre több mint egy hektár szántó jut, Galiciában vagy Kárpátalján viszont háromszor, hatszor nagyobb népességet kell ellátnia egységnyi szántóterületnek. A mezőgazdasági földellátottság is a sztyeppövezetben a legkedvezőbb.

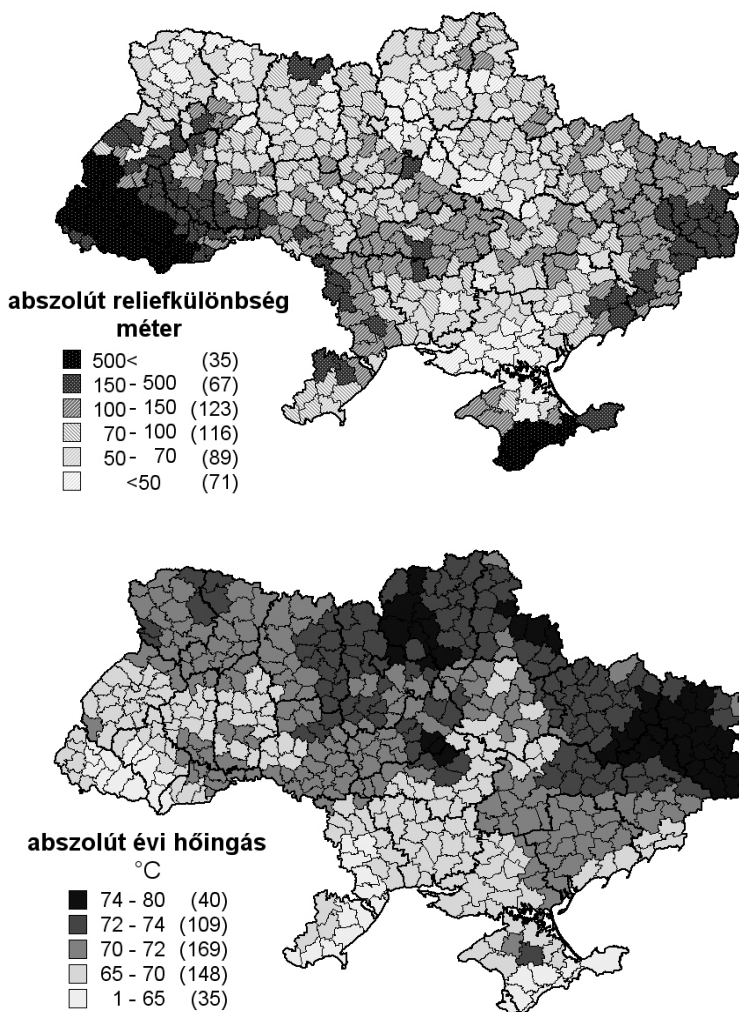
A szovjet időszak örökségeként az 1990-es évek elején még komoly problémát jelentett a földek túlműveléséből eredő talajerózió és talajdegradáció (Van Zon, H., 2001, 87. o.). Az ország területének nagy része alacsony – 200 m alatti –, de a löszeroziós völgyek – balkák, ovragok – által igencsak felszabdalt dombvidék, ezért a páratlan talajkincs megőrzése körültekintő mezőgazdasági művelést, és nem a környezet kirablását igényelné. Teljesen sík területeket csak a Poleszje területén és a Dnyeper bal-parti illetve alsó folyása menti térségekben találunk (30. ábra).

Az ország éghajlata kontinentális, amelynek szélsőséges jellege nyugat-délnyugatról kelet felé fokozódik. A klímadottságok összességében Ukrajnában kedvezőtlenebbek, mint Európa nyugati felében. A legalacsonyabb évi abszolút hőingás a Krím-félsziget déli partvidékének szubmediterrán klímáját, a Budzsáki-sztyeppét, a Kárpátok vidékét, a legmagasabb a Doni-sztyeppét jellemzi (30. ábra). A klíma aszályra való hajlama gondokat okoz a mezőgazdaságban, bár a csapadék jó része tavasszal, illetve a tenyészidőszakban hullik.²⁴ Legutóbb 2003-ban volt katasztrofális szárazság az országban, amikor a gabona-

²² Közepes minőségi kategóriába tartoznak Galícia szürke erdőtalajai, a Poleszje podzoljai. A kedvezőtlen talajadottságú területek csupán a hegyvidékek – Krím, Kárpátok –, illetve az Tavrijai-sztyeppe (szoloncsákok, szolonyeckek) területére szorítkoznak.

²³ A népsűrűség a szántóterület nagyságához viszonyítva: népesség/szántóterület (fő/km² vagy fő/100 ha). Kovács Zoltán (2002, 33. o.) ezt a fogalmat a mezőgazdaságilag művelt területre értelmezi.

²⁴ A kedvezőtlen csapadékvizonyokat az 1950-es évektől hatalmas öntözőrendszerek kiépítésével próbálták



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

30. ábra: Domborzati és klimatikus adottságok Ukrajna rajonjaiban

termés felére esett vissza, de a visszaesés a Tavrijai-sztyeppe egyes térségeiben a 80%-ot, a sztyeppövezet egészen – ami a fő búzatermő terület – a 60–70%-ot is elérte (31. ábra). Mindez arra figyelmeztet, hogy az aszály komolyan fenyegeti Ukrajna legkedvezőbb, legjobban prosperáló agrártérségeit, és az egyik vezető mezőgazdasági ágazatot, a gabonatermesztést (OECD, 2004, 31. o.).

enyhíteni – a Tavrijai-sztyeppén az Észak-Krími-, a Krasznozem- és a Kahovka-csatorna –, ami végül a szántóföldek másodlagos szikesedéséhez vezetett, illetve a Dnyeper vízrendszerében is komoly ökológiai problémákat okozott.

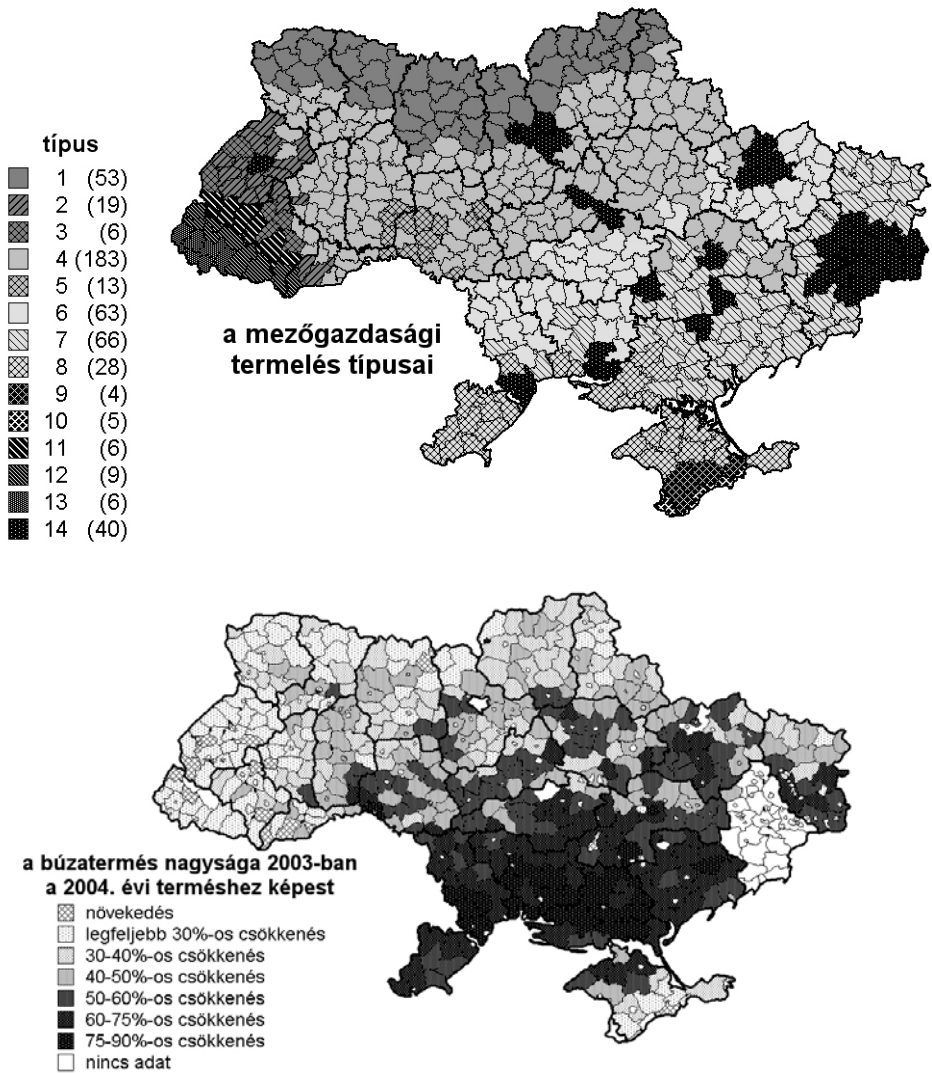
Ukrajna mezőgazdasági körzetesítése (Mukomel, I. F., 1954) az agroökológiai adott-ságok figyelembevételével készült el, így sok tekintetben megegyezik az agroklmatikus zónákkal (Balabanov, G. V. és Friedlein, G., 1995; Schubert, W., 1997)²⁵: erdőövezet, erdőssztyepp-övezet, sztyeppövezet és déli sztyeppövezet továbbá a Krími-hegyvidék és a Kárpátok. Külön kategóriát képeznek a városellátó körzetek. A 6-7 főtípus mellett az egyes munkák további altípusokat is elkülönítenek. A tipológiát Kozachenko, T. és Panibratska, O. (in Kocsis K. et al., 2008, 124. o.) is átvette, úgy, hogy a körzeteket grafikus módszerrel az egyes rajonok területéhez kötötte (31. ábra). Az egyes rajonok tipizálása a szovjet időszak agroklmatikus viszonyokon alapuló körzetesítésének kritika nélküli átvételével, az üzemviszonyok és tulajdonformák, sőt a termékstruktúra azóta bekövetkező megváltozásának figyelembevétele nélkül készült el.

A kedvező talajadottságokat nem csak az aszályveszély, de a **környezet** katasztrófális **állapota** is rontja, ami bizonyos esetekben már a társadalom, sőt az egyén életére súlyos hatással van, az életminőséget is alapvetően befolyásolja. A környezet állapotának felmérését (32. ábra) az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete végezte el Rudenko vezetésével az 1990-es években, amit külföldön is publikáltak (Gorlenko, I. et al., 1996).

Az ipari szennyezés és a csernobili katasztrófa következtében az ökológiai helyzet az ország jelentős részén rendkívül rossz, Csernobil környékén hosszú távon a normális társadalmi-gazdasági élet is kizárt. A Poleszje erdővidéke mellett a középnyugati térségek legtermékenyebb zónáit (Cserkaszi megye) is érte radioaktív szennyeződés. A Dnyeper-től keletre fekvő Poltava és Csernyihiv megyében viszont kimondottan kedvező adottságú agrártérségek fekszenek. A sztyeppövezetben a főbb ipari centrumok (Dnyeper-mente, Krivij Rih, Donec-medence) térségében a szennyezett területek főként csak a városi ter-
rekhez kötődnek, míg a Doni-sztyeppén kedvező a környezeti állapot.

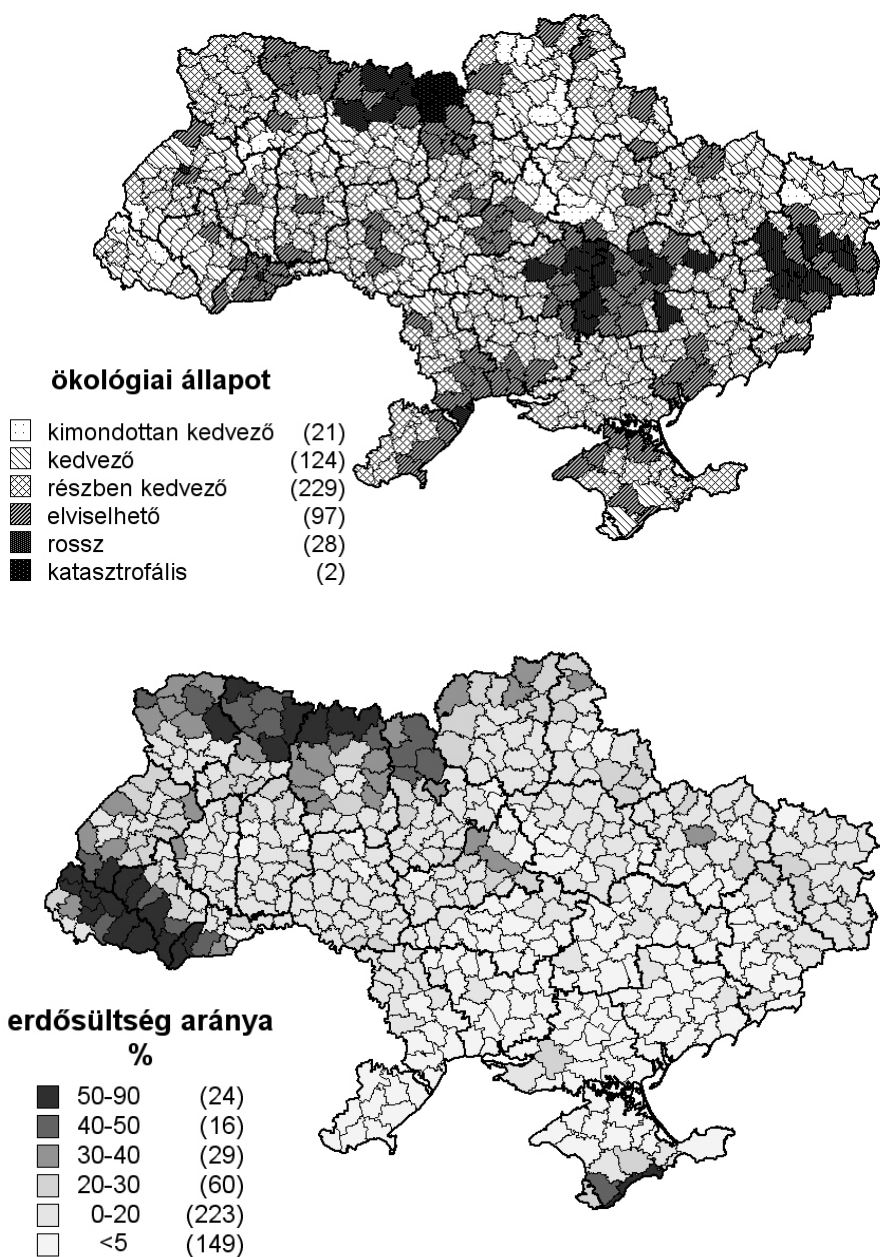
²⁵ Pospelova (1995) Bogatir nyomán három, a földrajzi övezetesség (erdőövezet; erdőssztyepp-övezet; sztyeppövezet) és kettő, a magassági övezetesség következtében kialakult (Kárpátok és a Krím) fő zónát és azon belül több (a délkelettel párhuzamos határú) alzónát különített el. Az Ukrán Földrajzi Enciklopédia (1993) alapján Balabanov és Friedlein (1995) ugyancsak öt zónát különített el, de abból négy a földrajzi övezetességet (déli sztyeppövezet) és egy a magassági övezetességet követi, azaz a Krími-hegyvidéket összevonta a Kárpátokkal. Az ukrán földrajzi atlaszok (1976, 2000) általában hat zónát különítenek el, mivel a hegyvidéki zónát Krímre és Kárpátokra bontják. A gazdaságföldrajzi atlaszok is ezt a fajta lehatárolást követik (Geograficeszkij Atlasz, Moszkva, 1982.; Atlasz Geografija Ukrajini, Kijev, 2000).

²⁶ 1. tej-hús irányú szarvasmarhatartás, takarmánytermesztés, burgonya, rozs, len; 2. tej-hús irányú szarvasmarhatartás, takarmánytermesztés, cukorrépa, rozs, burgonya, len; 3. tejirányú szarvasmarhatartás, burgonya, len; 4. búza, cukorrépa, hús-tej irányú szarvasmarhatartás; 5. búza, cukorrépa, gyümölcs, hús-tej irányú szarvasmarhatartás; 6. búza, cukorrépa, kukorica, gyümölcs, hús-tej irányú szarvasmarha-, sertéstartás; 7. búza, napraforgó, kukorica, hús-tej irányú szarvasmarha-, sertéstartás; 8. búza, gyümölcs, zöldség, hús-tej irányú szarvasmarha-, sertés-, birka- és szárnyas-tartás; 9. szőlő, gyümölcs, zöldség, hús-tej irányú szarvasmarha- és szárnyas-tartás; 10. szőlő, gyümölcs, zöldség, dohány; 11. tejirányú szarvasmarhatartás; 12. tejirányú szarvasmarha- és birkatartás; 13. szőlő, gyümölcs, dohány, zöldség, búza, kukorica hús-tej irányú szarvasmarha-, sertés- és birkatartás; 14. városkörnyéki intenzív mezőgazdaság.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid, Kocsis Károly et al., 2008, 124. o. alapján
(munkatérkép, a teljes adatsor nem állt rendelkezésre)

31. ábra: A mezőgazdasági termelés típusai²⁶ és az aszálykár mértéke a 2003-ban



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid, Gorlenko et al. (1996, 15. o.), Kocsis Károly et al. (2008, 49. o.), Komplexnij Atlasz Ukrajini (48. o.) és Kocsis Károly et al. (2008, 43. o.) alapján

32. ábra: A környezet ökológiai állapota és az erdősültség aránya

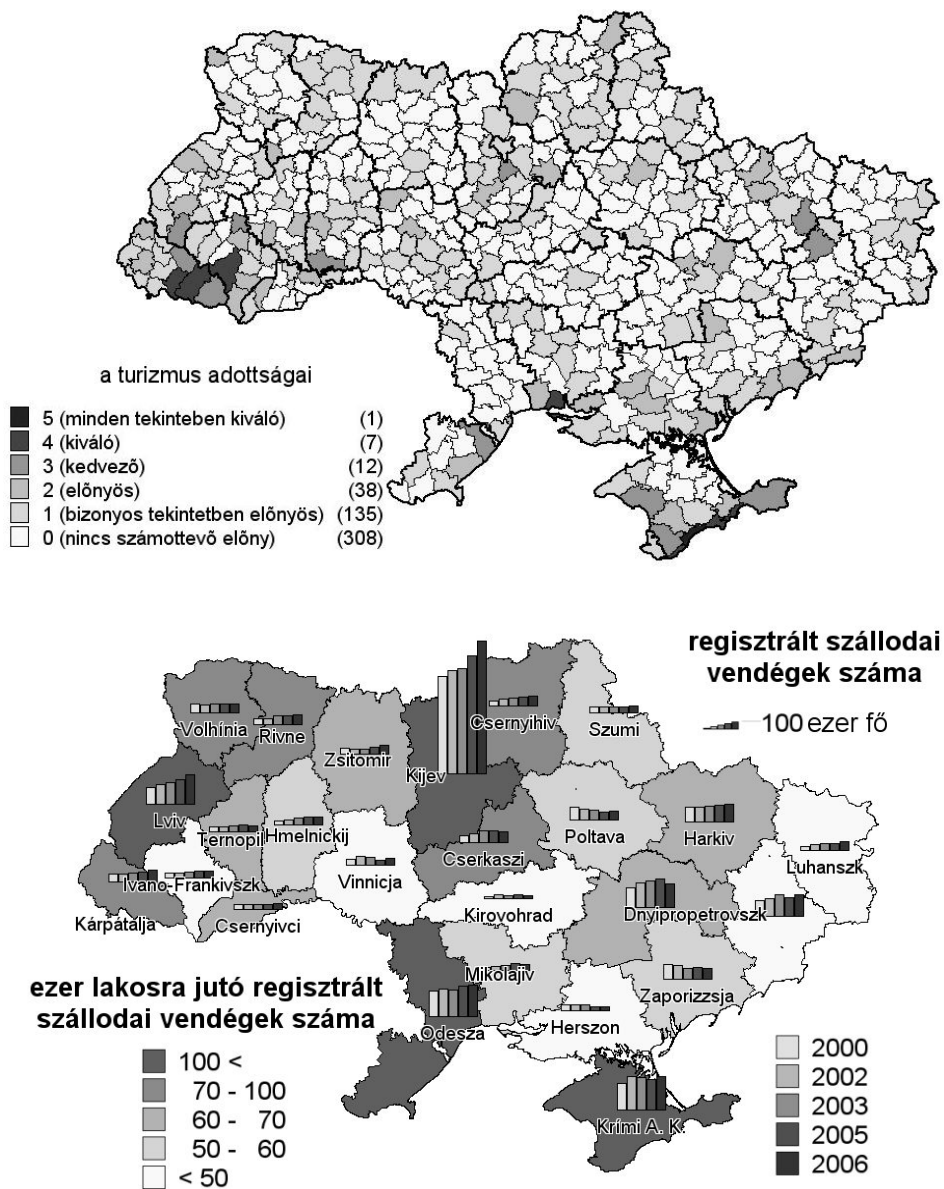
A vidéki térségek új funkciói

A kelet-európai vidék mindmáig monofunkcionális, kizárólag mezőgazdasági profilú (Nefjodova, T., 2008, 410. o.; Johnson, T. G., 2005, 65. o.). Különösen a középnyugati és a sztyeppei térségekben hosszabb távon is csak a mezőgazdaság fog perspektívát jelenteni. A gabona vagy napraforgó termesztés számára kiváló ökológiai adottságok, és az olcsóság miatt biztos piaci viszonyok kínálkoznak. Tekintetbe véve az ország egyoldalú szénhidrogén-behozatali függőségét, hosszabb távon mindenképpen alternatívaként lehet számolni az energetikai célú növénytermeléssel is.

A nem mezőgazdasági szektor a vidéken csak elvétve tud szerephez jutni, mivel hiányoznak az ehhez szükséges tapasztalatok, nincs rá fizetőképes kereslet és nincs hitel ezen vállalkozások támogatására (ARIS, 2005, 27. o.). A legjelentősebb nem-agrár funkció a rekreáció, a turizmus, míg a korábban a kolhozok kezelésében működő szociális (óvoda, kulturális intézmény stb.) és gazdasági (mezőgazdasági termékek feldolgozása, szervizelés stb.) szolgáltatások teljesen leépültek (ARIS, 2005, 28. o.). Előbbiek a helyi irányítás kezelésébe kerültek, aminek nem voltak forrásai ezen intézmények fenntartására (OECD, 2004, 135. o.). A tömegturizmus a szovjet időszakban kizárólag állami keretek között zajlott (Hanusz Á., 2005, 125. o.), ezért az ehhez kötődő infrastruktúrák (főként túlméretezett városi szállodák, szanatóriumok stb.) is csupán a legfrekvenciáltabb helyeken, a nagyobb városokban (Kijev, Lviv), a Krímben és a Kárpátokban épültek ki. Ezzel szemben az egyéni, a falusi turizmus szervezett formában nem létezett, csupán a dácsák, továbbá a közeli vízpartok mellett jellemző vadkempingezés jelentették a vidéki üdülés lehetőségét.

Az ezredforduló – különösen a kötelező rendőrségi regisztráció és a vízumkényszer feloldása – óta a falusi turizmus látványos fejlődésnek indult (Hanusz Á., 2005, 138. o.) a nyugati térségekben (Kárpátalja, Sacki-tóvidék), ahol a falvakban gomba módra jelentek meg az egy-két szobás családi panziók.

Az országba érkező külföldi turisták száma 2000 és 2006 (18 millió fő) között megháromszorozódott (Kocsis K. et al., 2008, 141. o.). A külföldi turisták fele Oroszországból, negyede Fehéroroszországból és Moldáviából érkezik (USAID, 2005, 146. o.), fő céljuk Odesza környéke és a Krím. A külföldi turisták majd ötöde magyar és lengyel, akik Kárpátalja és Galícia területén üdülnek (USAID, 2005, 153. o.). Az ezer lakosra jutó regisztrált szállodai vendégek száma is ezekben a térségekben a legmagasabb. A turisztikai adottságok szempontjából a legsokoldalúbb lehetőséget a Krím nyújtja (Alusta rajon) (33. ábra), emellett a Kárpátok vidéke azonban már most a falusi turizmus fő központja. Az ország többi részében nincsenek turizmus által frekvenciált vidéki térségek, és még az alapvető infrastruktúra (kempingek, falusi panziók) is hiányzik.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

33. ábra: A turizmus adottságai és alakulása Ukrajnában

A KOMPLEX VIDÉKTIPIZÁLÁS

A disszertáció fő célkitűzése a vidéki térségek komplex tipizálása, a nagyszámú terület-egység típusokba sorolása és a sokféle egyedi tulajdonságú rajon áttekinthetővé tétele. A generalizálás ugyan az eredeti teljes információtartalom bizonyos arányú elvesztésével jár, azonban lehetővé válik az egyes típusok általános belső törvényszerűségeinek feltárása, jövőképeinek megalkotása, a megfelelő területfejlesztési stratégia kidolgozása. Az ukrán vidéket alapvetően differenciáló jellemzőket „A vidékiség jellemzői Ukrainában” c. fejezetben írtam le. A területi típusokba soroláshoz a legtöbb esetben a klaszteranalízist alkalmazzák. A típusok jellemzőinek teljes körű feltárása érdekében azonban a legmegfelelőbb, ha komplex, de egymással korrelálatlan változót használunk. A leírt változók önmagukban erre még nem alkalmasak, mivel a vidékiség jóval komplexebb annál, mintsem egy-egy szubjektíven kiemelt mutatóval teljes körűen jellemezni lehetne azt. A lehető legtöbb – a vidék jellemzőit kisebb vagy nagyobb mértékben meghatározó – változót fel akartam használni a tipizáláshoz, ezért azok egymással korrelálatlan dimenziókba rendezésére a faktoranalízist alkalmaztam, aminek első lépéseként megvizsgáltam a kiinduló mutatók korrelációs kapcsolatait.

A vizsgálat rajon szintű adatmátrixa 669×35 cellából áll, azaz a 669 többé-kevésbé egyedi területegységet 35 egymással valamilyen kapcsolatban álló tulajdonsággal (mutatóval) jellemezhetjük (34. ábra). Ennek elemszámát csökkentettem 501-re a város-rajonok miatt, a területegységek és a hozzájuk tartozó jellemzők – változók – aggregációjával. Második lépésben kihagytam a magasan urbanizált területeket, hogy a rendkívül erős város-vidék differenciálódás ne befolyásolja az eredményt, így a vizsgálat végső adatbázisát 451 elem alkotja. A komplex vidéktipizálás lényegében az adatmátrix oszlopainak és sorainak az egyszerű értelmezhetőség és átláthatóság érdekében való csökkentését jelenti. Ilyen szempontból a klaszteranalízis is egyfajta dimenziócsökkentő eljárás (Székelyi M. és Barna I., 2004, 109. o.).

		Faktoranalízis										
Aggregálás illetve klaszterezés	Területegységek (elemek, rajonok)	M	Jellemzők (ismérvek, változók)									
			1	2	3	...	...	...	...	m	35	
		1	a_{11}	a_{12}	...							
		2	a_{21}	a_{22}	...							
		3	...	...	...							
		...										
		n								a_{nm}	...	
		669								...	$a_{669\ 35}$	

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid, Berry (1964, hiv. Probáld F., 1995, 39. o.),
Nemes-Nagy József (1998b, 26. o.), ill. Becsei József (1998, 20. o.) alapján

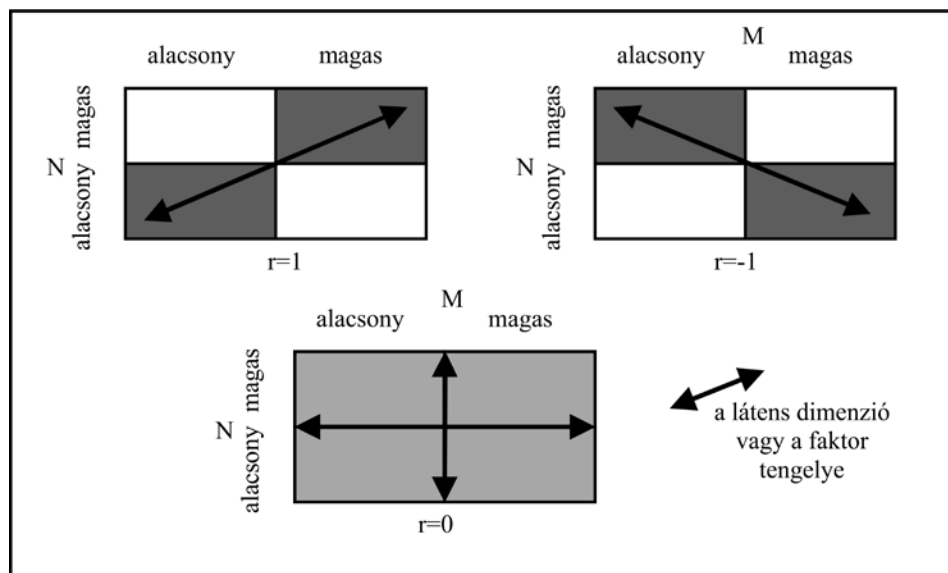
34. ábra: A vizsgálat földrajzi adatmátrixa, a „dimenziók” csökkentésének eljárása

*A dimenziók csökkentése,
a vidékiség komplex jellemzőinek meghatározása*

A korrelációanalízis és a dimenziócsökkentés módszere

A faktoranalízis kiinduló (nyers) változói nem összetett dimenziókat, hanem egyedi mutatókat testesítenek meg. A faktoranalízisnek épp az a lényege, hogy az egymással szoros kapcsolatban lévő standardizált változókat egymással korrelálatlan, a kiindulónál kisebb számú dimenziókba, faktorokba rendezi, amelyekre a klaszteranalízis kiválóan ráépíthető.

Egy egyszerű példával élve, ha két mutató (m és n) a legszorosabb korrelációban áll egymással ($r_{m,n}=1$ vagy $r_{m,n}=-1$), akkor egy kereszttáblán ábrázolva az egyes elemeket, azok elrendeződése egy dimenzió mentén történik. A két mutató tehát egy skálán mérhető, ráadásul a kereszttábla 4 szektorából (klaszteréből) csak kettő töltődik föl érdemi „információval”. Akkor tudjuk a legjobban a kereszttábla mind a négy esetét (klaszterét) kitölteni elemekkel, ha a két mutatónk egymással korrelálatlan ($r_{m,n}=0$). Ekkor lesznek például az m esetében „alacsony” értékek n esetében részben „magasak”, részben „alacsonyak” (35. ábra).



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

35. ábra: A klaszterezés korrelált és korrelálatlan dimenziókkal

Nyilvánvaló, hogy a kiválasztott mutatók mindegyike nincs az összes többivel szoros kapcsolatban, hanem több csoportot alkotnak, azaz több dimenzió mentén rendezhetők. Már az adatbázis összeállításakor is igyekeztem az egyes indikátorokat tartalmuk szerint különböző dimenziók mentén kategorizálni (pl. természeti környezet, társadalmi környezet, életminőség, települési viszonyok). A lehetőségekhez mérten széles rajon szintű

mutatóspektrumból merítettem, amit azonban a további vizsgálatok során a megfelelő eredmény elérése végett szűkíteni kellett. A cél azonban nem a „módszer tökéletes kiszolgálása” a „neki leginkább tetsző” mutatókkal, hanem az ukrán vidékiség dimenzióinak meghatározása volt. Számos kompromisszumot kellett kötni a vizsgálati eljárás során, amit a következőkben ismertetek.

Az egyes mutatóknak eltérő a mérési skálájuk, mértékegységük, illetve értékkészletük, ezért gondot jelent az egymással való összehasonlíthatóságuk. A problémát standardizálással oldottam meg – az adatok standardizáltsága mind a faktor- mind a klaszteranalízis során alapvető követelmény – amelynek eredményeként 35 dimenziótalanított, 0 átlagú, 1 szórású adatsort (Z) kaptam.

A következő lépésben megvizsgáltam, hogy az egyes – immár standard – változók milyen korrelációs kapcsolatban állnak egymással, illetve ez a kapcsolat mennyire tekinthető szignifikánsnak. A 35 standardizált mutató között meglévő korrelációs kapcsolatok közül az esetek 3%-ban (18 esetben) találtam szoros kapcsolatot ($r > 0,6$ vagy $r < -0,6$ l. a függelékben), és csak a kapcsolatok ötödében mutatható ki egyáltalán valamiféle összefüggés ($r > 0,3$ vagy $r < -0,3$). Nyilvánvaló, hogy az adatok ekkora arányú „széthúzása” megnehezíti a faktoranalízis matematikai eljárásának alkalmazását. A rendkívül eltérő területi struktúrákat mutató dimenziókat nehezen lehet néhány faktorba összerendezni.¹

A felhasznált mutatók közül a sűrűségi indikátorok rendelkeznek a legszorosabb kapcsolatrendszerrel, amik között már 0,9-es korreláció is előfordul. A demográfiai mutatók közül a természetes szaporulat a legtöbb kiinduló mutatóval kapcsolatban áll. Míg a természetes szaporulat mind az 1989–2001 közötti, mind a 2001–2007 népességszám változás által meghatározott területi struktúrákkal hasonlatos, addig a migrációs egyenleg csak az utóbbival áll kapcsolatban. Ez annak az eredménye, hogy Ukrainát az 1990-es években más migrációs tendenciák jellemezték – a nemzetközi migráció fölerősödése: oroszok kivándorlása, tatárok hazatérése a Krimbe –, mint az ezredforduló óta eltelt időben.

Azért volt szükséges mind a két időszakra (1989–2001 és 2001–2007) figyelembe venni a népességszám változást, mert az 1990-es években egyes térségek demográfiai „frissítést” kaptak, míg mások nagyobb deficittel voltak jellemezhetők. Csak 2004 vagy csak a 2001 utáni letisztult tendenciák kapcsán ezt aligha lehetne kimutatni. Emellett fontos meghatározni a vidéki térségek demográfiai fejlődési irányát – mint ahogy ezt Malinen is tette vizsgálatában (Malinen P. et al., 1994, 32. o.).

A vidéki népesség aránya alapjaiban összefügg az életkörülményekkel (átlagkereset, munkanélküliség, foglalkoztatottság) és a migrációval. A három munkaerőpiaci indikátor közül a foglalkoztatottság rendelkezik a legszélesebb kapcsolatrendszerrel. Az aprófalvasodás problematikája az alacsony természetes szaporulattal függ össze, míg migrációs vagy gazdasági szempontból – hazánkkal ellentétben – ezek a területek nem rendelkeznek egyértelműen gyenge pozíciókkal.

A nagyobb reliefkülönbségek és az erdősültség, illetve a magasabb turisztikai vonzerő

¹ A hazai falvak területi dimenzióinak feltárása során a Beluszky és Sikos (2007 182. o.) által elkészített adatbázis belső korrelációs struktúrája is hasonlóan „gyenge” volt. A gyenge kapcsolatrendszert azzal indokolták, hogy olyan mutatók kiválasztására törekedtek, amelyek közvetlen ok-okozati kapcsolatban nem állnak, csupán áttételesen befolyásolják egymást valamilyen mértékben. A másik fő indokuk a dimenziók „szerteágazódását” illetően a vidékiség jellemzőinek minél szélesebb spektrumú lefedése volt – egymástól különböző területi struktúrájú dimenziók felhasználásával, melyek csak közvetve befolyásolják egymást.

közötti szoros kapcsolatrendszer triviális: minél élénkebb a domborzat, annál kevésbé alkalmas szántóföldi művelésre, tehát annál nagyobb részét borítja erdő. Emellett erdőt általában nem a legkitünőbb termőfölddel rendelkező területekre telepítenek vagy hagy-nak meg – ezáltal az erdősültség arányait felhasználva a talajadottságokról is képet kap-hatunk. A fő turisztikai vonzerőt sem a sík, sztyeppei térszínnek hatalmas feketeföldű szán-tói jelentik. Annál érdekesebb a természeti adottságok és a társadalmi viszonyok közötti kapcsolatrendszer: a kedvezőtlen természetes népmozgalmi viszonyok leginkább a kiváló agráradottságokkal jellemezhető térségeket érintik, amelyek a szovjet időszakban végig komoly elvándorlást mutattak.

A magas vállalkozói aktivitás kimondottan „sztyeppei” jelenség, ami az ott nagyobb jelentőségre szert tevő családi gazdasági agrárszektor eredménye. A leggyengébb kap-csolatrendszerrel az ökológiai állapot rendelkezik, de nem sokkal marad le tőle a közúti elérhetőség és a vállalkozói aktivitás sem.

A korrelációanalízis eredményeként a 35 mutatóból 24-et tartottunk meg (függelék). Kiejtettük az egymással nagyon szoros kapcsolatban lévő mutatókat ($r > 0,8$), amelyek je-lentéktelenné tennék a többi kapcsolat erősségét. Ilyen a népsűrűséggel és egymással szo-ros kapcsolatban álló vállalkozás, jövedelem, foglalkoztatottsági „sűrűség”. Azért a nép-sűrűséget tartottuk meg a sűrűségi dimenziók közül, mivel mind a négy kiejtett mutató értéke egyértelműen erre vezethető vissza. A demográfiai indikátorok számát viszont nem csökkentettük, mivel a köztük lévő kapcsolat nem magától értetődő és nem is olyan erős mint a sűrűség esetében, ami persze a demográfiai dimenzió súlyát valamelyest növeli. Másrészt úgy gondoltuk, hogy a térbeli-fizikai fekvés (kelet-nyugat vagy ország határai-tól való távolság) által erősen determinált mutatók is helytelen irányba vinnék el a vizsgá-latot, mivel eleve „belemagyaráznák” az eredménybe a térbeli helyzetet. Így elkerülhető, hogy az egymással nem releváns kapcsolatban álló, de a földrajzi tér által meghatározott mutatók egy faktorba kerüljenek, amelyet így nehezen lehetne értelmezni (19. táblázat).

19. táblázat

A vizsgálatból első körben kihagyott mutatók és ennek okai

Rendkívül szoros korreláció (5)	foglalkoztatott-, jövedelem-, vállalkozás-, kisváros-sűrűség, egy lakosra jutó jövedelem
Fekvés által erősen determinált (3)	csapadék, napsugárzás, mezőgazdasági termelés
Nehezen magyarázható (3)	hromadák átlagos népességszáma, területe, hromadára jutó falvak száma

Szkesztette: Karácsonyi Dávid

A dimenziócsökkentő eljárás számára több út is lehetséges, melyek közül kettőt alkalmaz-nak a leggyakrabban: a főkomponens-, illetve a (szűkebb értelemben vett) faktoranalízist (Székelyi M. és Barna I. 2004). Ez a meghatározás meglehetősen szerencsétlen, ugyanis, ha egy kutató faktoranalízist emleget, legtöbbször főkomponens analízisről van szó (Ne-mes-Nagy J., 2005, 187. o.). Lényegében a dimenziócsökkentő eljárás – azaz általában a faktoranalízis – különböző matematikai algoritmusairól van szó.² A lényegi különbség,

² A vizsgálatához használt SPSS matematikai-statisztikai szoftver az adatredukció/faktor menü alatt több

hogy a főkomponens-analízishez (principal component) képest faktoranalízis (maximum likelihood) eljárása matematikailag sokkal kötöttebb, a kiinduló adatmátrix belső kapcsolati viszonyaira sokkal kényesebb. A „maximum likelihood” eljárás – hétköznapiasán megfogalmazva – általában nem használható olyan heterogén dimenziókból álló földrajzi adatbázisokra, amelyet előzőleg a földrajzos – és nem a matematikus – logikájával állítottunk össze. A kezdeti kísérletek után³ e módszert elvetettem, mivel a vizsgált mutatók nagy részét a megfelelő faktorstruktúra elérése végett „ki kellett dobni”. A cél pedig épp az volt, hogy az eredeti információmennyiség minél nagyobb hányadát őrizzem meg az egész kiinduló földrajzi adatmátrixból. Ezért kellett tehát az egyszerűbb főkomponens-analízis mellett dönteni.⁴

Az optimális faktorstruktúra

A 24×451-es vizsgálati adatmátrix mutatóinak redukálására – a sokféle eljárásból és változó-kombinációból – végül a főkomponens-analízissel kialakított 7 faktoros megoldást tartottam a leginkább helyénvalónak. A mutatók közül ötöt⁵ el kellett vetni, mivel azok egyszerre több faktoron is „rajta ültek”. Megtartásuk esetén a faktorok egymással való korrelálatlanságának igénye sérült volna. A 19 mutatóban valamennyi kezdeti dimenzió-csoport képviseltette van, amelyekkel még komplex módon lehetett megragadni az ukrainai vidékiséget (20. táblázat és függelék).

tömörítő (extrakciós) eljárást is felkínál. Ezek közül a „principal component” metódust nevezik magyarul főkomponens analízisnek, míg a „maximum likelihood”-ot faktoranalízisnek (Székelyi M. és Barna I., 2004), illetve az előbbi által létrehozott látens dimenziók a főkomponensek, utóbbiak által létrehozottak pedig a faktorok. De persze ezt a nomenklatúrát sem tartják mindig (pl. Beluszky P., 1979, Beluszky P. és Sikos T. T., 2007).

³ A módszer alkalmazása során a kiinduló adatbázis jelentősen összezsugorodott a „renitenskedő” változók miatt. El kell fogadnunk azt a tényt, hogy nem minden adatbázisra alkalmazható ez a módszer. Ugyan a 7-8 mutatóból álló „kiinduló” adatbázis teljes információtartalmának magas hányada őrződött meg a létrejött 2-3 faktorban, de az ukrán vidékiség kiinduló dimenziócsoportjainak javarésze elveszett.

⁴ Sokszor éri az a vád ezt a dimenziócsökkentő eljárást, hogy az rendkívül szubjektív módszer, javarészt a kutatón múlik, hogyan csúri-csavarja, hogy végül a neki tetsző eredmény jöjjön ki. Az tény, hogy számtalan jó és jobb (fordítva nézve: rossz és rosszabb) megoldás létezik, a kutató feladata, hogy ezek közül a meglátása szerinti legjobbat (a legjobban „magyarázható”) válassza ki.

⁵ A vasúti elérhetőség, az 50 ezer fős városoktól való távolság és a főutak elérhetősége esetében hasonló dimenzióról van szó – a közlekedéshálózati fekvésről és az elérhetőségről –, azonban a három mutató sehogy sem jött össze egy faktorban. Az optimális megoldásnak a főúti elérhetőség megtartása bizonyult, mivel ebben egyrészt a közlekedéshálózati elérhetőség és a nagyobb városoktól való távolság is reprezentálva van. A talajadottságok lényegében az erdőarány mutatójával kiválóan voltak helyettesíthetők. Az abszolút hőingás – melyet eredetileg a kontinentalitás mértékének indikátoraként vezettem be – pedig természeti faktor helyett a társadalmi dimenziókkal került egy faktorba. A falusűrűség is több dimenzióra „ült rá”.

20. táblázat
A faktorvizsgálat végső mutatókészlete

dimenziók, dimenzió-csoportok		A faktoranalízis adatbázisának mutatói	
		A végső mutatókészlet	kódnév
természeti környezet		1. ERDŐTERÜLETEK ARÁNYA 2. RELIEF	ERD_AR RELIEF
társadalmi környezet	vidéki dimenzió	3. VIDÉKI NÉPESSÉG ARÁNYA 4. NÉPSŰRŰSÉG	VIDAR04 NSUR04
	intenzitási dimenzió	5. VIDÉKI NÉPSŰRŰSÉG	VIDNSUR04
	demográfiai dimenzió	6. NÉPESSÉGSZÁM VÁLTOZÁS 89-01 7. NÉPESSÉGSZÁM VÁLTOZÁS 2001–2007 8. TERMÉSZETES SZAPORULAT (2004) 9. VÁNDORLÁSI EGYENLEG 2004 10. MIGRÁCIÓS HATÁS	NEPVALT89_01 NEPVALT01_07 TERSZAP04 VANDEGY04 MIGR_HAT
		11. ÁTLAGOS FALUMÉRET	ATLFAL
	települési dimenzió		
gazdasági környezet	aktivitási dimenzió	12. FOGLALKOZTATOTTSÁGI RÁTA 13. MUNKANÉLKÜLISÉGI RÁTA 14. EZER LAKOSRA JUTÓ VÁLLALKOZÁSOK SZÁMA	FOGL_RATA MUNKR VALPOP04
	elérhetőségi viszonyok	15. KÖZÚTI KAPCSOLAT MEGLÉTE (2×2 SÁVOS ÚT A RAJONBAN)	KOZUT
	életminőségi dimenzió	16. ÁTLAGKERESET (EGY FOGLALKOZTATOTTRA) 17. EGY FÖRE JUTÓ LAKÁSALAPTERÜLET 18. A TERMÉSZETI KÖRNYEZET ÖKOLÓGIAI ÁLLAPOTA	ATLJOV LAKPOP OKO_ALL
	„falusi kiugrási” dimenzió	19. TÁJI-NÉPRAJZI-TURISZTIKAI ÉRTÉKEK MEGLÉTE	TUR_OSSZ

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A teljes eredeti információtartalom megőrződése, a kommunalitások értéke⁶ (21. táblázat) egy mutató vizsgálatból való kivételét sem tette indokolttá. Az információvesztés a 19 mutató közül egynél sem érte el az 50%-ot. A legnagyobb veszteség a munkanélküliségi rátát érte, amelynek területi struktúrája némileg eltér a másik két munkaerőpiaci fejlettségi indikátorétól. A legnagyobb mértékben a 2001–2007 közötti népességszám változás által megtestesített teljes szórás maradt meg (87%-ban), amit mind a migrációs egyenleg (2004), mind a természetes szaporulat (2004) „erősített”.

Mind a hét faktor egynél nagyobb sajátértékkel rendelkezik (22. táblázat), habár az utolsó két faktor alig haladja meg azt.⁷ Az első faktor (főfaktor) a kiinduló mutatók teljes szórásának valamivel kevesebb mint negyedét fedi le csupán, míg az utána következő faktor is relatíve nagy arányt magyaráz. Ez módszertani szempontból nem a legszerencsésebb⁸, de a kiinduló adatbázisból a „lehető legtöbbet hozza ki”, így a célnak megfelelő.

⁶ Azaz az egyes mutatók teljes szórásának (információtartalmának) hány százaléka őrződött meg a létrejött hét faktorban. Mivel standardizált adatokról van szó, ennek értéke az eredeti változó esetében 1. Maximálisan ennyi őrződhet meg egy mutatóból a létrehozott faktorokban.

⁷ A magyarországi falutípológiai vizsgálatoknál sor került olyan faktorok megtartására is, amelyek sajátértéke jóval elmaradt 1-től (Beluszky P. és Sikos T. T., 1982, 26. o., 2007, 181. o.).

⁸ A megoldás matematikailag annál „szebb”, minél magasabb hányadot magyaráz a főfaktor (50–60%),

21. táblázat
A kommunalitások értékei

extraction	változó
0,700	NEPVALT89_01
0,873	NEPVALT01_07
0,703	VIDAR04
0,868	VALPOP04
0,742	ATLJOV
0,590	FOGL_RATA
0,851	TERSZAP04
0,711	NSUR04
0,541	MUNKR
0,720	LAKPOP
0,638	OKO_ALL
0,711	KOZUT
0,726	ERD_AR
0,778	RELIEF
0,630	TUR_OSSZ
0,866	VANDEGY04
0,839	MIGR_HAT
0,667	VIDNSUR04
0,584	ATLFAL

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

22. táblázat
A sajátérték alakulása

Faktor	Rotálatlan faktorok			Rotált faktorok		
	sajátérték	a szórás %-ban	kumulatív %	sajátérték	a szórás %-ban	kumulatív %
1	4,63	24,38	24,38	2,86	15,06	15,06
2	2,67	14,06	38,44	2,27	11,93	26,99
3	1,67	8,80	47,24	2,24	11,80	38,80
4	1,42	7,49	54,74	2,16	11,37	50,17
5	1,19	6,28	61,02	1,73	9,13	59,29
6	1,08	5,69	66,71	1,27	6,68	65,97
7	1,06	5,59	72,30	1,20	6,33	72,30

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A kumulatív szórásértékekből kitűnik, hogy a 7 faktor a teljes kiinduló információtar-
talom több mint 72%-át megőrizte, amely minden tekintetben elfogadható értéknek
tekinthető (22. táblázat). A 19 mutató által megtestesített teljes információtömeg csupán
alig több mint negyedéről kellett lemondani ahhoz, hogy az indikátorok száma majdnem
harmadára csökkenjen. A megtartott mutatók közül a 2001–2007 közötti népességszám
változás és a munkanélküliségi ráta több faktorban is megjelent, de ez a „ráülés” a faktor-
struktúrát tekintve kezelhető mértékű volt. A többi mutató teljesen egyértelműen kötődik
egy-egy faktorkhoz (23. táblázat).

Sajátos kérdés, hogy a főkomponens-analízis eljárása során alkalmazható-e a rotálás.⁹

a többi pedig ehhez képest elenyésző arányt képvisel. Csatári (2000, 155. o.) kistérségi szintű vizsgálata so-
rán a főfaktor 31,6%-ot magyarázott, véleménye szerint azonban egy összetett mutatórendszerű vizsgálatnál
ekkora érték bőven elfogadható. Több szakirodalmi forrás figyelembevételével az Ukrajna esetében elért érté-
kek is megfelelőnek tekinthetők.

⁹ Kiss János Péter geográfus kollégám szóbeli véleménye szerint nem alkalmazható.

Erre a szakirodalomból egymásnak ellentmondó válaszokat kaptam, csupán Székelyi Mária és Barna Ildikó (2004, 20. o.) tér ki arra, hogy „a rotálás a főkomponens-elemzésben ritkán vezet jóra, egyetlen főkomponens esetében nincs is értelme”. Ennek ellenére a bemutatott számos nagy ívű vidékkutatás – köztük több magyar pl. Beluszky Pál munkája –, sőt több EU-s vidékfejlesztési stratégia nyugszik rotált főkomponenseken. A módszernek csak felhasználója lévén, e vitát nem tudom eldönteni. Annyi azonban tény, hogy rotáció nélkül értékelhető eredmény nem jön ki, viszont a rotált főkomponensek értékelhető eredményt szolgáltatottak a vizsgálat céljára.

23. táblázat

A létrejött faktorok és kiinduló változók közötti korrelációs kapcsolat

Eredeti változók	Rotált faktorok						
	1	2	3	4	5	6	7
NEPVALT89_01	0,76	-0,03	0,07	0,27	-0,03	0,17	0,11
NEPVALT01_07	0,67	0,12	0,31	0,35	0,43	0,00	0,04
VIDAR04	-0,09	-0,79	0,03	0,13	-0,19	0,09	0,01
VALPOP04	-0,04	0,06	-0,02	-0,12	-0,03	-0,03	0,92
ATLJOV	0,24	0,80	0,09	0,10	0,01	0,10	0,13
FOGL_RATA	-0,27	0,66	-0,18	-0,18	0,04	0,07	0,04
TERSZAP04	0,78	-0,03	0,30	0,35	-0,15	-0,07	-0,03
NSUR04	0,30	0,33	0,17	0,67	0,13	0,11	-0,13
MUNKR	0,22	-0,56	-0,11	-0,37	-0,05	0,16	0,05
LAKPOP	-0,82	0,00	-0,05	0,07	0,02	0,15	0,13
OKO_ALL	-0,02	-0,17	0,14	-0,18	-0,02	0,67	-0,33
KOZUT	0,04	-0,11	0,11	-0,21	-0,16	-0,76	-0,18
ERD_AR	0,05	-0,04	0,80	0,07	0,00	-0,01	-0,29
RELIEF	0,23	-0,07	0,81	0,20	-0,13	0,10	-0,01
TUR_OSSZ	0,13	0,09	0,72	0,07	0,10	-0,09	0,24
VANDEGY04	0,18	0,16	0,15	0,18	0,86	0,09	0,01
MIGR_HAT	0,31	-0,09	0,23	0,14	-0,81	-0,06	0,06
VIDNSUR04	0,12	-0,15	0,04	0,77	0,07	0,19	-0,05
ATLFAL	0,23	-0,08	0,21	0,65	-0,09	-0,24	0,00

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Az ukrán vidékiségi hét dimenziója, a faktorok tartalma

A hét faktor közül az első kettő gyakorlatilag a társadalmi (F1) és a gazdasági (F2) viszonyok általános dimenziójaként fogható föl (24. táblázat). Az F1 faktor ténylegesen a természetes népmozgalomra (a demográfiai viszonyokra), az F2 faktor pedig a munkaerőpiaci-urbanizációs viszonyokra utal. A harmadik faktor (F3) a természeti adottságok faktora, amely egy sajátos, az összestől elkülönülő dimenziót fed le, az F4 pedig a társadalmi-gazdasági élet területi intenzitását reprezentálja. A maradék 3 faktor a társadalmi-gazdasági képet tovább „színesíti”, így az ukrán vidékiséget alapvetően az első 4 faktor határozza meg, melyeknek teljes magyarázó ereje majdnem 55%. Összességében tehát 4, illetve 7 faktoros megoldásról beszélhetünk.

A hét faktor közül a legerősebb a természetes népmozgalom faktora (F1), amely a népes-

ségszám változással és az azt leginkább befolyásoló természetes szaporulattal áll szoros pozitív korrelációban. Ide sorolható az egyetlen – az egész országra meglévő – lakásinfrastruktúra mutató, az egy főre jutó lakás-alapterület is. Ahol jelentős a népességfogyás, ott magasabb az egy főre jutó lakás-alapterület, hisz ingatlanok üresednek meg.

24. táblázat
A faktorok elnevezése

Faktor	
F1	Természetes népmozgalmi viszonyok (általánosan a társadalmi dimenzió)
F2	Vidékiség-szegénység-munkaerőpiac (általánosan a gazdasági dimenzió)
F3	Természeti környezet jellege-turisztikai adottságok
F4	Népsűrűség-faluméret (általánosan a társadalmi-gazdasági sűrűség dimenziója)
F5	Az elvándorlás hatása
F6	Elérhetőség-környezeti állapot
F7	Vállalkozói aktivitás

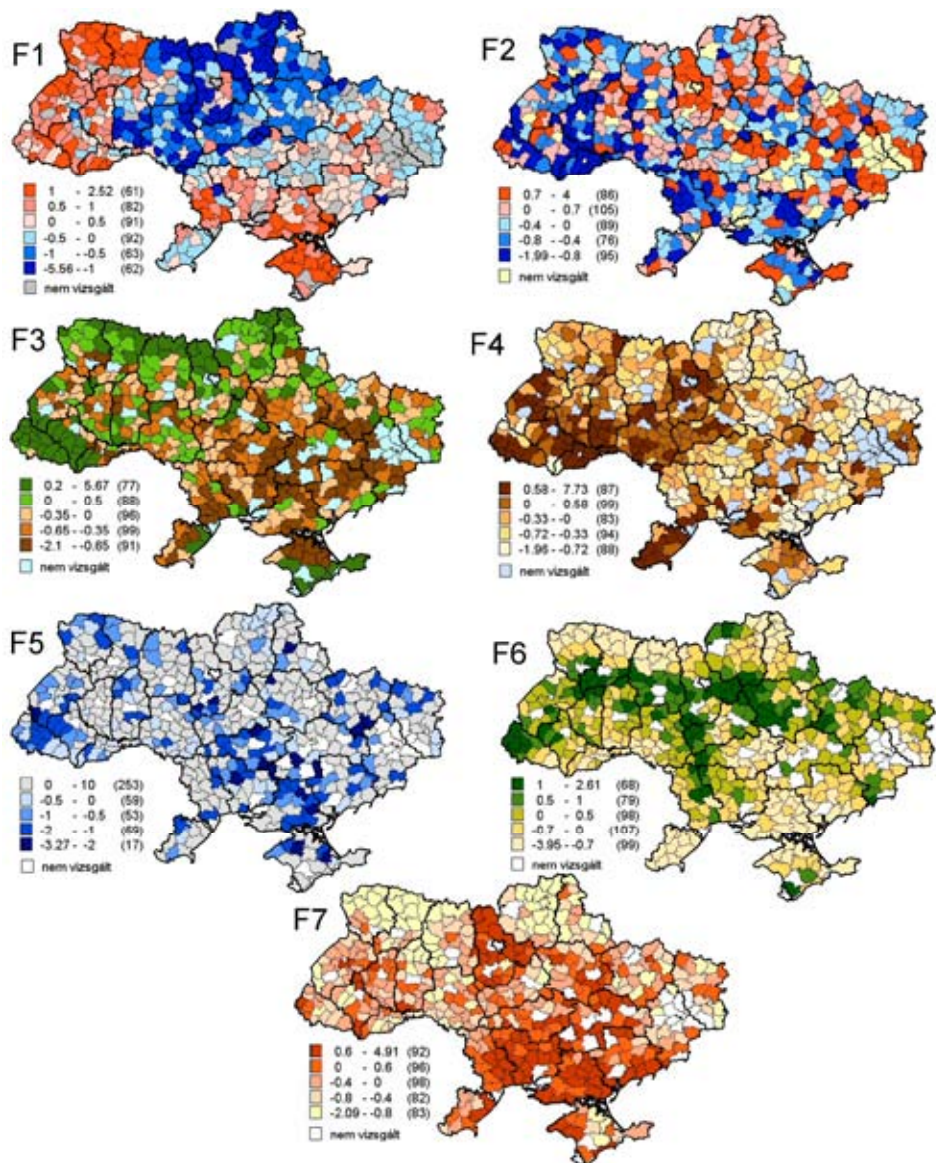
Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Az első főfaktor faktorpontértékeit térképen ábrázolva határozott területi struktúra mutatható ki, amelyben Középnnyugat-Ukrajna erősen depressziós helyzete a legszembetűnőbb (36. ábra). A területet délről jellemzően az Umány-Harkiv vonal, míg nyugatról a két világháború közötti szovjet–lengyel, illetve szovjet–román határ zárja – csupán Szlavuta és Zsitomir térsége esetében térnek el az értékek ettől a vonaltól –, így a faktorértékek mögött részben történeti-földrajzi, politikai okok húzódnak. Középnnyugat-Ukrajnát jellemezte a XX. század során a legdrasztikusabb népességvesztés.

A legalacsonyabb értékeket azonban mégsem a Középnnyugati „zsíros” agrárvidéken, hanem a Poleszje térségeiben találjuk (Narodicsi és Poliszke rajonok messze kiugró faktorértékekkel rendelkeznek), ami egyértelműen a csernobili exodus következményeként fogható föl (25. táblázat).¹⁰

A depressziós középnnyugati térségből csupán a kijevi agglomeráció emelkedik ki szigetszerűen. Nyugat-Ukrajna rendelkezik a legkedvezőbb demográfiai adottságokkal, zömmel a helyi görög katolikus, öntudatos, magas természetes szaporulatú népességnek köszönhetően, míg a Krímben a tatárok 1991 utáni hazatelepülése „pezsdítette fel” a népesedési viszonyokat (Szovjetszkije és Bilohirszk rajon) (26. táblázat).

¹⁰ Az utolsó két népszámlálás között (1989–2001) mindkét rajon elveszítette lakosságának több mint felét. Narodicsi esetében „kisebb” volt a népességvesztés, de az ottmaradt lakosság sokkal rosszabb demográfiai kondíciókkal rendelkezett 2004-ben. Persze 1986 óta az amúgy is ritkán lakott Poliszke rajonja gyakorlatilag kiürült, maga Poliszke lakatlan „szellemvárossá” vált – az egyetlen lakatlan járási székhely Ukrajnában, az adminisztratív központ valójában egy faluban van. A lakosság jó része nem az evakuálás, hanem az 1990-es évek fellazult körülményei között hagyta a baleset tágabb térségét, és költözött messze a „zónától”. Extrém példaként jómagam is találkoztam a Krim keleti részén fekvő Vulkanivka falujában (ami gyakorlatilag a „világ vége”) olyan emberrel, aki a „zóna” térségétől a lehető legtávolabbi helyre akart költözni, így került abba a faluba. Mindkét rajon esetében – ahol az általános ökológiai állapot is országosan a legrosszabb – a halálozási arány az ukrán átlag majd duplája volt 2004-ben, ami nem „minden tekintetben” magyarázható a lakosság összetételével. A magas halálozás mellett lakosság elvándorlása is nagy hatással volt a népességszám változásra 2004-ben.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

36. ábra: A faktoranalízis eredményeként kapott főfaktor faktorszámjai

25. táblázat

A kiugróan negatív F1 faktorértékekkel jellemezhető Narodicsi és Poliszke rajonok fontosabb demográfiai indikátorai

rajon	F1	ökológiai állapot pontszáma (1-6)	népességszám 1989 (ezer fő)	népességszám 2007 (ezer fő)	népességszám változás 1989-2001 (%)	népességszám változás 2001-2007 (%)	természetes szaporulat 2004 (‰)	halálozási arányszám 2004 (‰)	időskorúak aránya 2004 (70-x) (%)	vándorlási egyenleg 2004 (‰)	migrációs hatás 2004 (%)
Narodicsi	-5.56	2	24,3	9,7	-53	-15	-21	29,8	34	-20	49
Poliszke	-5.36	1	30,5	6,5	-75	-14	-16	30,6	32	-7	31
Ukrajna	0	4	51706	46614	-6,3	-4,1	-7	16	24	0,3	4,5

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

26. táblázat

Az F1 faktor szempontjából legkedvezőbb helyzetben lévő rajonok fontosabb társadalmi-gazdasági jellemzői

terület	rajon (város)	F1	népességszám változás 1989-2001 (%)	népességszám változás 2001-2007 (%)	természetes szaporulat 2004 (‰)	vándorlási egyenleg 2004	migrációs hatás (‰)	vidéki népesség aránya (%)	vidéki népsűrűség (fő/km2)	munkanélküliségi ráta (%)	átlagkeresetek (hrivnya)	foglalkoztatottsági ráta (%)
Rivne	Volodimirec (Kuznecovszk)	2.51	8	0	6	-6	47	49	25	4	913	27
Csernyivci	Herca	2.40	9	0	1	-1	55	93	97	12	379	13
Odesza	Kominternivszke (Juzsne)	2.20	9	5	-4	11	74	59	36	1	1098	22
Rivne	Szarni	2.14	2	0	4	-3	41	63	31	8	451	17
Rivne	Rokitne	2.09	4	1	8	-6	41	82	64	9	412	17
Krím	Szovjetszkie	2.01	5	-7	-2	-21	93	71	23	6	358	14
Lviv	Javoriv	1.97	2	-1	2	-6	74	56	45	6	387	15
Krím	Bilohirszk	1.82	8	-4	-5	-2	30	61	51	8	330	12

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Az élen a görög katolikus ukrán lakosságú nyugat-poleszjei (Észak-Volhinia) Volodimirec (Kuznecovszk) rajonja áll, amely kiugróan kedvező munkaerőpiaci pozícióval is rendelkezik (rivnei atomerőmű). Öt követi a bukovinai román-moldáv többségű Herca, amely viszont rendkívül rossz gazdasági helyzetben van. Pozitív értékek jellemzők a tengermelléki városi agglomerációk (Odesza, Mikolajiv-Herszon) térségeire is. A kedvező gazdasági körülmények jelentős bevándorló népességet vonzanak, ami különösen Juzsne térsége esetében szembetűnő.

Galíciában csupán a Lviv, Ivano-Frankivszk és Ternopil megye hármas határán fekvő belső periférikus területek (Rohatyn és térsége) jellemezhetők kedvezőtlen értékekkel. A kelet-ukrajnai iparvidékek az országos átlag szintjének megfelelő (kedvezőtlen) értéket mutatnak. A Donec-medence és az orosz határ közötti területek rossz helyzete az itt élő nagyobb arányú orosz lakosság 1990-es években lezajló kivándorlásának következménye.

A második faktor (F2) a vidékiség mértékével és a munkaerőpiaci helyzettel, leginkább az átlagbérekkel áll kapcsolatban. Ezt a faktort a vidékiség-szegénység vagy urbanizáltság-munkaerőpiaci faktorának is nevezhetjük.

Az F2 faktor mutatja az összes közül a legmozaikosabb képet, mivel a pozitív értékek általában a városkörnyéki területekhez kötődnek. A nagyvárosi térségek száma és aránya kelet felé növekszik, így a kelet felé javuló munkaerőpiaci tendencia is kirajzolódik (36. ábra).

Magasabb faktorértékekkel általában a legurbanizáltabb rajonok rendelkeznek, jellemzően azok, amelyek a magasán urbanizált rajonok kiszűrése során még „éppen” bennmaradtak (Ungvári, Munkácsi járás Kárpátalján; Szokal, Kalus, Kovel nyugaton; Kotovszk, Izmail, Kahovka, Alusta, Berdjanszk délen; Dobropillia, Krasznodon a Donec-medencében). A város-rajonok lehatárolása során ezek kiszűrésével már egyéb, náluk kevésbé urbánus térségek is kiestek volna a vizsgálatból.

A legkiugróbb értékekkel mégsem annyira az urbánus térségek, hanem egy-egy gazdasági ágazat meghatározó „fellegvárának” számító rajonok rendelkeznek. Az F2 dimenzió szerint a legjobb helyzetben a Mikolajivi oblasztyban fekvő Arbuzinka, illetve Zaporizzsja megye Kamjanka-Dnyiprovka rajonja van – mindkettőbe fontos atomenergetikai központ települt, ezáltal magasabbak az átlagbérek, és kedvezőbbek a munkaerőpiaci körülmények. Az energetikai központok mellett a logisztikai centrumok is bekerültek a „legjobbak” közé (Juzsne, Boriszpil). A szénbányászat által dominált donec-medencei rajonok viszont nem a munkaerőpiaci helyzetük, hanem a magasabb urbanizációs szintjük – a helyzeti adottságok – alapján tűnnek ki, hasonlóan a kijevei agglomeráció két rajonjához. Kedvező faktorértékek jellemzik általában a kijevei, harkovi agglomeráció tágabb környezetét, a Dnyeper-menti iparvidéket (Kremencsuk-Dnyipropetrovsk-Zaporizzsja térsége) és a Donec-medence szomszédságát (27. táblázat).

A munkaerőpiac és a vidékiség szempontjából egyértelműen a sűrűn lakott, zömmel agrárius ukrán Dnyesztermente, különösen Ternopil megye és Bukovina jellemezhető a legalacsonyabb faktorpontszámokkal. Emellett a Kárpátok fő gerince mentén – ez alól csak a jelentős vegyiparral rendelkező Dolina térsége kivétel –, Volhíniában, és a Tenger-melléki-sztyeppén (Odesza, Mikolajiv megye Fekete-tengertől távolabbi területei) is kedvezőtlen a helyzet. Különösen igaz ez a Dnyepertől délre fekvő periférikus tavrijai térségben (Herszon oblaszty), ahol a Veliki-Bilozerka rajon az egyetlen Ukrajnában, amelynek központját még csak a város-típusú település rangjára sem emelték (2007-ig), azaz a terület lakossága kizárólag falusi településeken él. Ezekben a térségekben az átlagkeresetek nagysága, a foglalkoztatottság aránya rendkívül alacsony.

27. táblázat

A legmagasabb és a legalacsonyabb F2 faktorértékekkel rendelkező rajonok

terület	rajon	F2 (legmagasabb)	vidéki népesség aránya (%)	munkanélküliségi ráta (%)	átlagkereset (hrivnya)	foglalkoztatottsági ráta (%)	a térségben meghatározó ágazat, (mamutvállalat) (helyi adottság) illetve fekvés (helyzeti adottság)
Mikolajiv	Arbuzinka	3.79	22	4	952	32	atomenergetika-ipar (Dél-Ukrainai Atomerőmű, Juzsnoukrainszk)
Zaporizzsja	Kamjanka-Dnyiprovka	3.77	30	3	1029	30	atomenergetika-ipar (Zaporizzsjai Atomerőmű, Enerhodar)
Doneck	Dobropillia	3.44	20	3	689	32	Donec-medence agglomerációja (szénbányászat)
Luhanszk	Szverdlovszk	3.40	9	1	667	28	Donec-medence agglomerációja (szénbányászat)
Luhanszk	Krasznodon	3.32	16	2	666	29	Donec-medence agglomerációja (szénbányászat)
Kijev	Fasztiv	3.17	42	1	939	31	kijevi agglomeráció
Kijev	Obuhiv	2.84	29	1	785	24	kijevi agglomeráció
Odesza	Kominternivszke	2.79	59	1	1098	22	kikötői logisztika (Juzsne)
Rivne	Volodimirec	2.74	49	4	913	27	atomenergetika-ipar (Rivnei Atomerőmű, Kuznecovszk)
Kijev	Boriszpil	2.70	49	1	943	26	nemzetközi repülőtér, logisztika
terület	rajon	F2 (legalacsonyabb)	vidéki népesség aránya (%)	munkanélküliségi ráta (%)	átlagkereset (hrivnya)	foglalkoztatottsági ráta (%)	fekvés
Herszon	Veliki-Bilozerka	-1.60	100	9	312	21	Tavrijai-sztyeppe
Csernyivci	Kelmenci	-1.60	83	14	333	16	Bukovina
Csernyivci	Herca	-1.67	93	12	379	13	Bukovina
Odesza	Siriaieve	-1.68	76	16	292	16	Tengermelléki-sztyeppe
Rivne	Demidivka	-1.85	83	14	300	15	Volhinia
Ternopil	Sumszka	-1.99	85	15	265	16	Podólia

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Az általánosan gazdasági faktornak is nevezhető F2 esetében az átlag alatti faktorértékek sokkal kevésbé szóródnak, mint az átlag felettié, ami a társadalmi dimenzióra (F1) a két extrém negatív értékkel rendelkező csernobil környéki rajont leszámítva nem volt jellemző.

A harmadik faktorban (F3), ami a természeti környezet dimenziója legnagyobb arányban részt vállaló három mutató (erdősültség aránya, reliefviszonyok, turisztikai vonzerő) értékei esetében a rajonok többsége átlag körül mozog. Csak néhány vidék mutat az átlagtól rendkívül eltérő értéket, amelyek a valóságban is elütnek az általános ukrán természeti-táji arculattól: ezek a Kárpátok vidéke és a Krim (36. ábra). A turizmus is megjelenik

az F3 dimenzióban, mivel ebből a szemszögből is a hegyvidéki területek számítanak a legkedvezőbb adottságúnak. A hegyvidéki területek mellett a Poleszje hatalmas erdővidéke – a Kovel-Kijev-Szumi vonaltól északra – is pozitív értékekkel jellemezhető.

A faktorszakók nagysága jól körbejárolható struktúrát mutat, amely nemcsak az F3 faktort alkotó dimenziókra, de a talajadottságokra, sőt az erdőszűtségen keresztül közvetve a mezőgazdasági termelés feltételeire (csapadék, napsütés) is utal (28. táblázat). Átlag alatti faktorértékekkel az alacsony erdőszűtségu, relatíve kis reliefkülönbségekkel jellemezhető területek rendelkeznek, ahol a szántóföldi növénytermesztés számára legkedvezőbbek a lehetőségek: a sztyeppövezet emelkedik ki ebből a szemszögből a leginkább. Persze nem tekinthetjük általános szabálynak azt, hogy az alacsony erdőszűtség és a kis reliefkülönbség egyértelműen kiváló talajadottságot feltételez. Ez alól épp a tavrijai szikes puszták jelentenek kivételt, ahol a szovjet időszakban nagyarányú öntözéses szántóföldi gazdálkodás (Észak-Krími-öntözőcsatorna) kezdett kibontakozni. Itt alacsony az erdőszűtség, kicsi a reliefkülönbség, de mégis rosszak a talajviszonyok. Téves lenne viszont azt feltételezni, hogy az alacsony erdőszűtségi fok nem a mezőgazdasági viszonyokat, hanem a sztyeppi pusztaságot mutatja – ez a téves következtetés akkor fordulhatna elő, ha Ukrajnát csak a számok világából ismernénk. A „klasszikus” pusztaságok Ukrajnát már csak egészen kis foltokban, reliktumokban jellemzik (Aszkanyija-Nova, a Kercs-félsziget déli területei), hisz a XX. század során szinte minden területet feltörték és művelésbe vontak. A mezőgazdasági kultúrtáj szerves részeként ma már mindenfelé végtelen szántóföldek nyújtóznak.

28. táblázat

Az F3 faktor értékei és az egyes természeti dimenziók közötti korrelációs kapcsolat

r	relief- viszonyok	erdőszűtség aránya	turisztikai adottságok	talaj- adottságok	tenyész-időszakban hulló csapadék	abszolút hőingás	évi besugárzás
F4	0,81	0,80	0,72	0,67	0,60	-0,36	-0,29

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A legalacsonyabb faktorértékek a sztyeppe területét, az Odesza-Cserkaszi-Poltava-Mariupol négyszöget jellemzik, ahol a legkiválóbb adottságú szántóföldek fekszenek. Mozaikos kép csupán az erdőssztyepp övezetben – az Umány-Harkiv vonaltól északra – rajzolódik ki, ahol magasabb az erdőterületek aránya, és a sztyeppövezethez képest élénkebb domborzat (Podóliai-hátság). Kárpátalja szinte egésze a legmagasabb faktorértékekkel jellemezhető, azaz a mezőgazdaság számára kedvezőtlen, míg a turizmus számára rendkívül kedvező adottságokkal rendelkezik. A Krim sajátos arculata – a szélsőségesen magas és alacsony faktorértékek egymás mellettisége – a sík sztyeppes Krim és a hegyes Krim kettősségének következménye (Székely A., 1978, 256. o., 400. o.) (29. táblázat).

A negyedik faktor (F4) egy általános „sűrűségi” dimenziót testesít meg, amely sajátos ukrán jellemző; hazánkban t. i. nincsenek akkora népsűrűségi különbségek „vidék és vidék” között, hogy ez önmagában értelmet nyerhessen. A sűrűn lakott rurális Galícia és az ehhez képest jóval ritkábban benépesült, de ugyancsak rurális ukrán sztyeppövezet kettőssége jelenti e dimenzió két szélsőségét. A faktorhoz azonban nem csak a népsűrűség és a vidéki népsűrűség, hanem az átlagos faluméter is kötődik. A nagyobb faluméterek

legtöbbször a magasabb népsűrűség velejárói, így a legnagyobb népességű falvakat a Felső-Dnyeszter mentén találjuk. Emellett azonban a ritkán lakott sztyeppövezet bizonyos térségeiben (Budzsák, Krím) lezajló társadalmi folyamatok is kedveztek esetenként a nagy- és óriásfalvak létrejöttének – határörvidéki helyzet, helyőrségi falvak, sztyanyicák. A falusűrűség azonban semmilyen tekintetben nem kötődik ehhez a dimenzióhoz, hiszen a sűrűn lakott nagyfalvas (Felső-Dnyeszter-völgye), és a ritkábban lakott aprófalvas területeken (Szumi oblaszty) egyaránt magas az értéke.

29. táblázat

A legmagasabb és a legalacsonyabb F3 faktorértékekkel rendelkező rajonok természetföldrajzi mutatói

rangsor	terület	rajon	F3	erdősültség (1-6)	relief különbségek (m)	turisztikai adottságok (0-5)	ökológiai állapot (1-6)	tenyésztő-szakban hűlő csapadék-mennyiség (mm)	sugárzási egyenleg (MJ/m ²)	talajadottságok (1-6)
1	Krím	Alusta	5.66	6	1500	5	3	300	4800	6
2	Ivano-Frankivszk	Nadvirna	4.81	6	1450	4	5	700	3400	6
3	Kárpátalja	Rahó	4.61	6	1760	3	4	700	3400	6
4	Kárpátalja	Técső	4.53	6	1430	4	5	700	3400	3
5	Krím	Szudak	4.38	6	900	4	4	300	4800	6
6	Kárpátalja	Huszt	4.01	5	1340	4	5	700	3600	3
7	Kárpátalja	Ökörmező	3.93	6	1100	3	6	800	3200	6
8	Krím	Bahcsiszeráj	3.90	5	1500	3	5	300	4800	3
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
444	Krím	Dzsankoj	-1.13	1	30	0	3	225	4600	3
445	Krím	Krasznoperekopszk	-1.16	1	20	0	3	225	4600	3
446	Krím	Krasznovardijivszke	-1.20	1	60	0	4	250	4800	2
447	Krím	Nyisznohirszkij	-1.24	1	50	0	4	225	4600	2
448	Odesza	Bilijaivka	-1.28	1	100	0	3	275	4600	1
449	Csernyivci	Herca	-1.35	2	170	0	3	475	3600	3
450	Csernyivci	Novoszelicja	-1.53	1	140	0	3	450	3600	3
451	Doneck	Pervomajszke	-2.09	1	110	1	4	275	4400	1

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a népsűrűség a „gazdaságsűrűsége” azaz a foglalkoztatott-, vállalkozási- és jövedelemsűrűsége is utal. Ezeket a mutatókat épp azért kellett korábban elvetnünk, mivel rendkívül szoros korrelációban álltak a népsűrűséggel. Az F4 dimenzió valójában a társadalmi-gazdasági viszonyok területi intenzitásának, a **társadalmi-gazdasági sűrűség** indikátorának fogható föl (30. táblázat).

A sűrűn lakott vidék azonban csak Ukrajnában számít sűrűnek, európai léptékben mérve átlagosnak tekinthető. Ezt igazolja az is, hogy a 6 „legsűrűbb” rajon közül kettő Kárpátalján fekszik (Nagyszőlősi és Ilosvai járás) (31. táblázat, 36. ábra). A legmagasabb értékkel bíró Novoszelicja rajon (Bukovina) esetében a népsűrűség alig haladja meg a 100 fő/km²-et – ami magyarországi átlagértéknek is tekinthető – a vidéki népsűrűség tekintetében pedig

csupán három rajon van e fölött az érték fölött (Novoszelicja, Pusztomiti [Galícia] rajon és a Nagyszőlősi járás). Csupán Kárpátalja (ott is csak a Técsői járás) és az Odeszai oblaszty néhány térsége (Renyi, Izmail, Bolhrad) esetében haladja meg az átlagos falunagyság a 2000 főt.

30. táblázat

Az F4 faktor értékei és az egyes sűrűségi dimenziók közötti korrelációs kapcsolat

r	vidéki népsűrűség	népsűrűség	vállalkozás sűrűség	foglalkoztatottsági sűrűség	jövedelem-sűrűség
F4	0,77	0,67	0,48	0,47	0,35

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

31. táblázat

A legmagasabb és a legalacsonyabb F4 faktorértékekkel rendelkező rajonok intenzitási mutatói

rangsor	terület	rajon	F4	nép-sűrűség (fő/km ²)	vidéki nép-sűrűség (fő/km ²)	átlagos falu-méret (fő)	vállalkozás-sűrűség (vállalkozás/100 km ²)	foglalkoztatott sűrűség (fő/km ²)	jövedelem-sűrűség (UAH/km ²)
1	Csernyivci	Novoszelicja	4.06	116	105	1838	78	16	5241
2	Kárpátalja	Nagyszőlős	4.03	169	116	1713	172	21	9058
3	Lviv	Pusztomiti	3.32	118	102	947	198	13	6695
4	Csernyivci	Kicman	3.14	118	94	1333	114	16	5700
5	Ivano-Frankivszk	Sznjatin	3.08	112	89	1134	119	13	4467
6	Kárpátalja	Ilosva	3.06	106	96	1963	73	12	4296
7	Csernyivci	Hliboka	2.96	107	94	1705	76	11	4195
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
445	Luhanszk	Szvatove	-1.45	24	11	343	31	5	1938
446	Zaporizzsja	Novomikolajivka	-1.52	20	13	171	32	4	1465
447	Herszon	Ivanivka	-1.54	14	10	426	31	2	661
448	Csernyihiv	Horodnia	-1.59	22	13	265	22	5	1448
449	Luhanszk	Markivka	-1.64	15	9	333	16	4	1439
450	Luhanszk	Bilokurakine	-1.87	15	9	252	22	4	1278
451	Herszon	Verhnorogacsicki	-1.95	15	8	355	42	2	577

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A „sűrű területek” ellenpólusaként a sztyeppe térségek viszont rendkívül ritkán lakottak, amihez hasonló „sűrűségű” az Alsó-Volga vidék vagy Észak-Kazahsztán, ami nem véletlen, hisz ezek a területek hasonló fejlődési pályát jártak be az ukrán sztyeppövezettel. Az erdőssztyepp övezetben kirajzolódik a Balparti-Ukrajna alacsonyabb társadalmi „sűrűsége”. Különösen „ritkások” az orosz határ menti területek (Horodnia rajon, Csernyihiv oblaszty). Nyugat-Ukrajnában a Volhíniai-Poleszje (Sack rajon) és a Kárpátok gerincvonulatának észak-nyugati részei (Nagybereznai járás) rendelkezik a legalacsonyabb faktorértékekkel. A Kárpátok délkeleti részei (Técsői járás Kárpátalján és a történelmi

Hucul-vidék [Huculscsina], Pokuttya területén Kosziv rajon) viszont sokkal sűrűbben benépesültek, mint ahogy erre már Mendöl Tibor (Bulla B. és Mendöl T., 1947, 461. o.) is felhívta a figyelmet.

Az ötödik (F5), hatodik (F6) és hetedik (F7) faktor magyarázza a legkevesebbet a kiinduló mutatók szórásából, ráadásul ezekben a látens dimenziókban jelenik meg a legtöbb „kutatói szubjektivitás” is. Míg az első négy faktor az összes eredményes próbálkozásnál „kijött”, ez a három utolsó faktor az adott mutatókombinációtól függően nem minden esetben volt detektálható. Elvetésük azonban a teljes kép megrajzolása szempontjából ésszerűtlen lenne.

Az ötödik faktor (F5) az elvándorlás által befolyásolt területeket mutatja. Egyrészt szoros pozitív korrelációban áll a vándorlási egyenleggel, másrészt negatív korrelációban a migrációs hatással. Azok a területek tehát, amelyek negatív faktorértéket kaptak, nagyarányú elvándorlással, sőt ennek erős népességszám csökkentő hatásával jellemezhetők (32. táblázat).

32. táblázat

Az F5 faktor értékei és az egyes demográfiai dimenziók közötti korrelációs kapcsolat

r	vándorlási egyenleg 2004	migrációs hatás 2004	teljes szaporodási arányszám 2004	népességszám változás 2001–2007
F5	0.86	-0.81	0.51	0.43

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A pozitív faktorértékkel leírható területeken odavándorlás jellemző, ám ennek gyenge a hatása a teljes népességszám-változásra. Eszerint csak a negatív faktorértékek hordoznak igazi jelentést a dimenzió szempontjából, míg a pozitív értékek csupán annyit jelentenek, hogy ott a természetes szaporulat befolyásolja igazán a népességszám alakulását. Ukrajna vidéki térségeiben tehát csupán az elvándorlás sújtotta területeken van számottevő hatása a migrációnak a teljes népességszám-változásra, de ott sem mindenhol.

Az átlag alatti értékek – amelyek a dimenzió érdemi tartalmát hordozzák – térben jobban szóródnak. Az elvándorlás népességszám-zsugorító problémája egy-egy kisebb térséget, egy-egy rajont jellemez elszórta, nem pedig egybefüggő nagy régiókat. Ezek a rajonok az ország legkülönbözőbb vidékein fekszenek, és több esetben a környezetüktől elütnek (Csornuki rajon), aminek lokális specifikus oka lehet (33. táblázat). Ocsakiv – az egykor fényesebb időkét is megélt kikötő – például periférikus fekvése miatt, Narodicsi a kedvezőtlen ökológiai adottságok miatt veszít népességéből az elvándorlás hatására.

33. táblázat
*A legalacsonyabb F5 faktorértékekkel rendelkező rajonok
fontosabb demográfiai mutatói*

rangsor	terület	rajon	F5	népesség- szám változás 2001–2007 (%)	természetes szaporulat 2004 (‰)	vándorlási egyenleg 2004 (‰)	teljes szaporodási arány 2004 (‰)	migrációs hatás 2004 (%)
451	Herszon	Ivanivka	-3.26	-14	-8	-26	-34	76
450	Krim	Szovjetszkije	-3.15	-7	-2	-21	-22	93
449	Herszon	Velika Lepetiha	-2.59	-12	-9	-16	-25	64
448	Poltava	Csornuki	-2.54	-17	-17	-21	-37	55
447	Kijev	Rokitne	-2.39	-14	-11	-16	-28	60
446	Kirovohrad	Olekszandrivka	-2.34	-16	-10	-14	-23	59
444	Mikolajiv	Kazanka	-2.33	-14	-10	-18	-28	64
443	Krim	Pervomajske	-2.21	-10	-5	-14	-19	76

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A Dnyeper és a Déli-Bug közötti hatalmas, összességében ritkán lakott sztyeppövezeti zóna, és a tavrijai térség az egyetlen, ahol egybefüggő, nagyobb térséget sújt az elvándorlás. Különösen Kirovohrad és Herszon megye területét érintik leginkább az alacsony értékek (36. ábra). A Kirovohradi oblasztyban korábban jelentős szerepet játszott a ki-termelőipar, amely mára erősen leépült. Szmoline, Olekszandrivka térsége adta az egész szovjet uránérc-termelés negyedét. Emellett fontos szerepet játszhat a közlekedési szempontból periférikus fekvés is. A nagyvárosi agglomerációk által közrezárt belső perifériákban mindenhol jelentős arányú elvándorlás tapasztalható. Telmanove rajon Mariupol és Doneck között, Bliznijuki–Barvinkove térsége pedig Harkiv, Doneck és Dnyipropetrovszk között fekszik „félúton”. Ugyancsak elvándorlás sújtja Doneck, Dnyipropetrovszk és Zaporizzsja oblasztok hármas határának térségét. Egyes határmenti rajonokban is tapasztalható az erősebb elvándorlás, így pl. az orosz határszakaszon Szverdlovszk, Kupjanszk, Bohoduhiv és Novhorod-Sziverszki térségében. A magyar-ukrán határszakasz, a Kárpátok és Észak-Volhinia egész területére ugyanez jellemző, ahol a pozitív természetes szaporulatot csapolja meg az elvándorlás.

A hatodik faktor (F6) két eltérő mutatót tömörít, a közúti közlekedési elérhetőséget, és az ökológiai állapotot. A hatodik faktorban azok a területek kaptak pozitív értéket, amelyek jó közlekedési elérhetőséggel (centrum-periféria) és kedvező ökológiai állapottal jellemezhetők.¹¹ Mivel a rosszabb adottságokkal bíró magasan városodott rajonok (pl. Donec-medence nagy része) kikerültek a vizsgálati adatbázisból, ezért nagyobb, össze-

¹¹ A különböző dimenziók egy faktorba kerülésére láthatunk példát más vizsgálatokban is (Beluszky P. és Sikos T. T., 1982, 50. o.). A szerzők a magyarországi falvak vizsgálata során létrejött F12-es faktor (kommunális ellátottság-tényleges népességszám változás) bemutatása során csak annak gyenge magyarázó erejére tértek ki. Vizsgálatukban (Beluszky P. és Sikos T. T., 1982, 27. o., 23. o.) a kommunális ellátást az egy lakos lakóépületek aránya és a vezetékes vízellátással rendelkező lakások aránya reprezentálta. Persze átvitt értelmű összefüggés van ezek között: ahol jelentősen növekedett a népesség, valószínűleg magasabb volt a kommunális ellátás szintje.

függően rossz ökológiai adottságú térségeket csak a Poleszje és a Dnyeper-menti iparvidék tágabb térségében találunk. Ezek a területek azonban közlekedési szempontból is javarészt periférikusnak tekinthetők (38. ábra).

A kedvezőbb ökológiai helyzetű középanyugati, nyugati térségeken – ahol iparvidékek nincsenek – jelentős kelet-nyugati tranzitfolyosók haladnak keresztül. Az ország nyugati felén kirajzolódik a Kijev-Zsitomir-Rivne-Lviv-Ungvár főközlekedési út (magsztrál) vonala, amely egy-két várost leszámítva döntően vidékies térségeken halad keresztül. Még inkább igaz ez a Kijev-Odesza főútra, amely délen zömmel ritkán lakott területeket szel át.

A hetedik faktor (F7) a vállalkozói aktivitás faktora, csak ez az egy mutató alkotja, magyarázó ereje a legkisebb, de a sajátérték tekintetében még egynél magasabb értéket mutat. A vállalkozói aktivitás területi struktúrája nagyban különbözik az összes többi dimenziótól. A vállalkozói aktivitás szemszögéből egyértelműen a sztyeppövezet, a Fekete-tenger zónája (Juzsne, Bilhorod-Dnyisztrovszki rajon), és a kijevi agglomeráció (Boriszpil rajon) emelkedik ki. Ennek okai részben a kedvező fekvésben – kikötők, főváros – másrészt pedig a sztyeppe alacsony népsűrűségében (Verhnorogacsi rajon), és a mezőgazdasági vállalkozás (parasztagazdaságok) magas arányában keresendők (36. ábra). A legmagasabb értékkel a krimi Alusta rajon rendelkezik, de nem marad el tőle Szudak sem.¹²

Nyugat-Ukrajnában is tapasztalható magasabb aktivitás – Lviv térsége: Pusztomiti rajon –, illetve Kárpátalján kiemelkedik Csap-Ungvár térsége. Nyugat-Ukrajnában hiába találjuk a legmagasabb vállalkozássűrűségi értékeket, azok egy főre vetítve mégsem emelkednek ki. Nyugat-Ukrajna „magasabb vállalkozó kedvét” több „nyugatos” ukrán kutató (Mrinska, O., 2003a, 8. o., 2003b, 3–4. o., 2004, 11–12. o., Hryzak, J., 2002, 45. o.) Galicia és Volhínia Közép-Európához tartozásának bizonyítékeként tartja számon, az egyéni utakra képtelen, a központi irányítástól függő keleti iparvidékek társadalmával szemben. Persze a Donec-medence térsége (Krasznij Liman, Dobropillia) valóban az egyik legalacsonyabb aktivitású térség. Ehhez képest valóban kedvezőbb, de koránt sem a legkedvezőbb helyzetű Lviv térsége.

A rajonok tipizálása – a klaszteranalízis

A klaszterezés módszere, eredménye

Az előzőekben bemutatott 7 faktor faktorértékei képezték a régiótípusizálás kiinduló adatbázisát. A hétdimenziós tér elemeinek csoportosítására a klaszteranalízis módszerét alkalmaztam. A faktorok – azaz a csökkentett számú dimenzió – alkalmazása jelentősen megkönnyítette a létrejött klaszterek értelmezését, ráadásul a kiinduló adatsorokat már standard változók alkották. A faktorok egymással természetesen korrelálatlanok, így annak a veszélyét is elkerülhettem, hogy a hasonlóan „viselkedő” dimenziók egymást befolyásolják.

A faktoranalízishez hasonlóan a klaszteranalízis is új változóval „gyarapítja” a vizsgálati adatbázist; ez az új változó az egyes klaszterekhez tartozást (cluster membership) mutatja. A klaszterek az egyes rajonok dimenziók menti hasonlósága alapján kerülnek

¹² A turizmus és a vállalkozó aktivitás közötti kapcsolat hazánkban a Balaton esetében is rendkívül szoros.

kialakításra. A hasonlóságot a klaszteranalízis két pont távolságaként értelmezi a vizsgált ismérvek (ez esetben a faktorok) többdimenziós terében (Székelyi M. és Barna I., 2004, 109. o.).

A klaszterezés módszerét tekintve két fő út lehetséges: a hierarchikus és a K-Means klaszterelemzés. A 451×7-es adatmátrix a hierarchikus eljárás alkalmazására megfelelőnek bizonyult. A sokféle összevonási variáció közül¹³ a klaszterek belső homogenitásán alapuló megoldást választottam, a távolságok kiszámításához pedig az általánosan elterjedt euklideszi távolságot vettem figyelembe.

A vizsgálat során a 8 és a 3 klaszteres megoldások közötti eredményeket vizsgáltam, mivel 3-nál kevesebb klaszter már túlságosan leegyszerűsítene a képet, míg a 8-nál több főlegesen bonyolítaná azt.¹⁴ Első ránézésre a 6 klaszteres megoldás tűnt a legmegfelelőbbnek, mivel ebben az esetben oszlottak szét a legegyszerűsebben a rajonok a csoportok között (37. ábra).¹⁵ Később az egyes csoportok azonosítása során a 7 klaszteres változat mellett döntöttem.

A klaszterek tartalma, elnevezése

A 7 csoport közül a legnagyobb a 4. klaszter, ami a vizsgált terület egységeinek és a vizsgált rajonok összterületének, népességének harmadát jelenti. Ez a klaszter hasonlít a leginkább a hét dimenzió által leírt átlagos ukrán vidékhez, azaz a klaszterközeppontra és a hét dimenziós tér origója közötti távolság a legkisebb (34. táblázat).

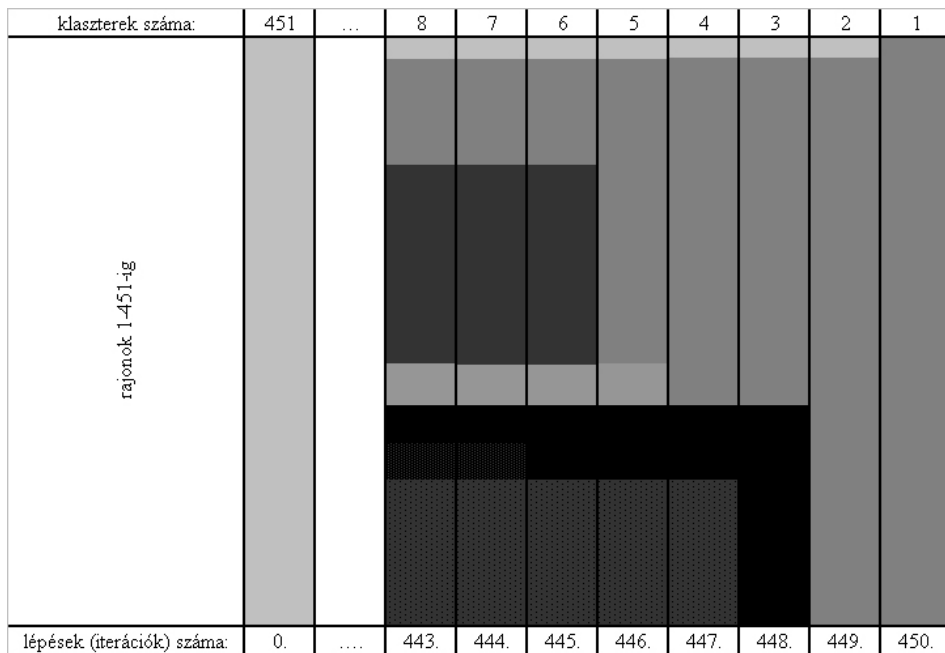
A „különc” klasztereket az 1., a 6., a 3. és a 7. jelenti, míg a 2., a 4., az 5. az átlagos képet differenciálja. Az átlaghoz legközelebb álló 4. csoport hasonlít a legjobban az összes többi klaszterre (35. táblázat). A vizsgált terület egységeinek negyede – a különc faktorok elemei – ahol a népesség egyharmada él, társadalmi-gazdasági struktúráját tekintve számottevően eltér az átlagos képtől, sokkal jobban differenciálódik.¹⁶

¹³ Ez többféle – többé-kevésbé hasonló – eredményt tesz lehetővé, ahogy erről Beluszky és Sikos (2007, 215. o. is) írt. A hierarchikus klaszterezésen belül el kellett dönteni, hogy az egyszerűbb szomszédságon (hasonlóságon) alapuló klaszterezést – legközelebbi, ill. legtávolabbi szomszéd módszer (Nearest/Furthest Neighbour) – vagy a bonyolultabb, a klaszterek belső homogenitását is szem előtt tartó megoldást választjuk (Between-Groups/Within-Groups Linkage). Ez nem csak a klaszterközeppontra, hanem a klaszter minden elemének helyzetét figyelembe veszi. Ezáltal kizárható az ún. láncatás, amelynek során két egymástól távol eső pontthalmaz is összevonódhat, ha egy „összekapcsoló” elem a két pontthalmaz középpontja között fülúton fekszik (Jeney L., 2002, 139. o.).

¹⁴ Elméletileg a lehetséges 450 lépés során a klaszterek száma 451 és 1 között változhat.

¹⁵ Sajátosságként említhető, hogy a 8 klaszteres megoldásban kialakult utolsó klaszter mindössze két tagból áll. Ezek az előző részben alaposan bemutatott Narodicsi és Poliszke rajonok.

¹⁶ A többségtől „lejelölőző” elkülönülő 1. klaszter a legkisebb elemszámú, és a legkisebb arányban részesedik a vizsgálatba vont rajonok népességéből, területéből. Belső homogenitása, az átlagtól való különbözősége rendkívül erős (ezek a hegyvidéki területek). A 6., 3., 7. klaszterek ugyancsak „különc” csoportnak számítanak méretüket és az origótól való távolságukat figyelembe véve. A 3. és a 7. klaszter a 7 klaszteres megoldásban vált külön. Csupán egyetlen jellemző szélsőséges értéke (az átlagos falumérték) közelítette őket annyira, hogy egymásra „kezdték” hasonlítani. A maradék 2 klaszter (2., 5.) egyforma távol fekszik az átlagtól, és a vizsgálati egységekből való részesedésük is nagyjából hasonló.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

37. ábra: A vizsgálati elemek megoszlása különböző számú klaszterek esetében

34. táblázat

A 7 klaszter részesedése a vizsgálati elemekből

	A hétdimenziós tér origójától való távolság	Részesedés a vizsgálati egységekből (%)	Részesedés a népességből (%)	Részesedés a területből (%)
1. klaszter	3.78	4	6	4
6. klaszter	2.37	7	12	8
3. klaszter	2.13	6	9	4
7. klaszter	1.97	7	7	8
2. klaszter	1.32	18	18	18
5. klaszter	1.31	24	16	25
4. klaszter	0.91	34	31	33

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

35. táblázat
A klaszterközpontok „távolsági mátrixa”

(A színezéssel a távolságokat, azaz az egymásra leginkább hasonlító klasztereket emeltem ki)

	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter	4. klaszter	5. klaszter	6. klaszter	7. klaszter
1. klaszter	0	4.26	4.16	3.99	4.20	4.91	4.15
2. klaszter	4.26	0	2.50	1.66	2.10	3.05	2.73
3. klaszter	4.16	2.50	0	2.63	2.66	3.40	2.28
4. klaszter	3.99	1.66	2.63	0	1.96	2.44	2.48
5. klaszter	4.20	2.10	2.66	1.96	0	2.98	2.38
6. klaszter	4.91	3.05	3.40	2.44	2.98	0	2.84
7. klaszter	4.15	2.73	2.28	2.48	2.38	2.84	0

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A klaszterek elnevezését a faktorok által kifeszített sokdimenziós térben elhelyezkedő klaszterközpontok koordinátái adják (36. táblázat, függelék). Az átlagostól jócskán eltérő klaszterek (1, 6, 3, 7) esetében megfigyelhető, hogy ez a szélsőség 1-1 dimenzió eredménye, amely rendkívül elüt az adott jellemző átlagától (ami 0, mivel standardizált adatsorról van szó). A szélsőségeknél „megfogva” ezek a klaszterek a legkönnyebben megnevezhetők. Az 1. klaszter például a természeti viszonyokat feltáró F3 faktor esetében mutat szélső értékeket, mivel azt a csoportot a nagy arányban erdőszült, hegyvidéki rajonok alkotják. A 6. klaszter esetében az F2 faktor szerepe rendkívül „erős”, ezek a magasabban urbanizált, kedvező gazdasági körülményekkel jellemezhető területek. A 3. klaszter a társadalmi-gazdasági értelemben „sűrű” térségekkel azonosítható. A legkisebb szélsőséggel a 4-es klaszter írható le, amely csak az F1 faktor, a demográfiai helyzet esetében mutat szélső értéket.

36. táblázat
A klaszterek tartalma

	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7
1. klaszter	0.87	-0.56	3.44	0.31	-0.89	0.55	-0.42
2. klaszter	0.44	-0.41	-0.22	-0.11	0.85	0.35	0.69
3. klaszter	0.67	-0.56	-0.33	1.86	-0.21	0.11	-0.36
4. klaszter	-0.58	0.14	0.16	-0.16	0.55	0.01	-0.35
5. klaszter	-0.24	-0.14	-0.41	-0.28	1.07	0.11	0.49
6. klaszter	0.52	2.15	-0.35	-0.07	0.16	-0.46	-0.58
7. klaszter	0.93	-0.37	-0.20	0.25	-0.58	1.37	-0.74

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

Az egyes klaszterek a következő tartalommal írhatók le (37. táblázat):

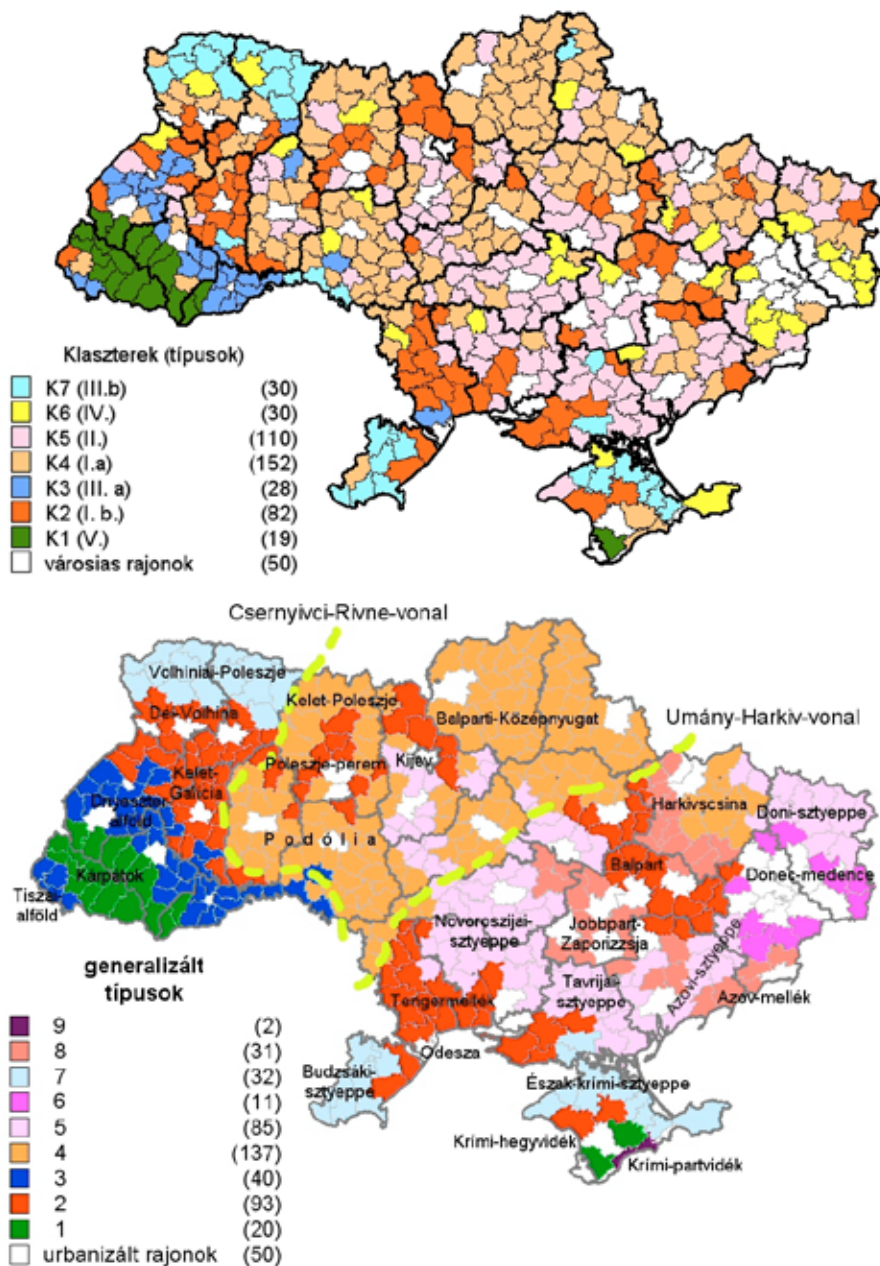
1. Az első klaszter (K1) a kedvező természeti, és ökológiai adottságú, hegyvidéki térségeket jelenti. Ezek a térségek kedvező demográfiai, ám kedvezőtlen gazdasági helyzettel, alacsony vállalkozási hajlandósággal, ennek következtében nagyarányú elvándorlással jellemezhetők. A társadalmi-gazdasági sűrűség azonban átlag körülinek

- mondható, azaz a hegyvidéki területek nem azonosíthatóak „ritka” szövetű tereként ukrán viszonyok között. Az ide tartozó 19 rajonból csupán Bahcsiszeráj rajonja fekszik a Krímben, az összes többi a Kárpátok területén található (38. ábra, felül). Alusta és Szudak viszont magasabb urbanizáltsága miatt nem került ebbe a csoportba.
2. A második klaszter (K2) a negyediktől (K4) lényegében csak a kedvezőbb demográfiai, helyzetében és magasabb vállalkozói aktivitásában tér el. A két típus a vidéki Ukrajna „átlagának” tekinthető. A negyedik klaszter a demográfiai „katasztrófa” egykor „zsíros” agrártérsegeit mutatja, zömmel Középnyugat-Ukrajnára terjed ki, de ide sorolódott néhány urbanizáltabb térség is (Halics, Sztrij, Munkács, Bolhrad, Alusta), amelyek a hatos klasztertől egyes szegmenseikben eltérnek. A második klaszter elemei jellemzően Középnyugat-Ukrajna peremén fekszenek, főként a kedvezőtlen munkaerőpiaci-gazdasági adottságú Ternopil megye területén és Odeszától északra.
 3. A harmadik klaszter (K3) a rendkívül szegényes, sűrűn lakott, nagyfalvas Felső-Dnyeszter-mentét öleli föl. Csernyivci megye nagy része ide sorolható (Herca, Novoszelicja). A magyar többségű, alföldi Beregszászi és Nagyszőlősi járás is ezen kategória részét képezi. A nyugati országrésztől távolabb csupán egy-két sűrűbben lakott, hasonló tulajdonságokkal jellemezhető terület jelenik meg, mint a Vinnicja megyei Sarhorod vagy az Odesza melletti Bilijaivka, továbbá Podólia területén Sepetyivka és Korec.
 4. Az ötödik klaszter (K5) a ritkán lakott sztyepei térségeket öleli föl főként az ország középső-déli területein, a Dnyeper és a Déli-Bug alsó folyása mentén, a Doni-sztyeppén. Ebben a klaszterben azonban kimondottan nem sztyepei területek is megjelennek egy-egy mozaikban (Rohatyin–Ivano Frankivszk, Horodnia–Csernyihiv). A relatíve kevésbé rossz természetes népmozgalmi kondíciók ellenére a népességszám alakulását az elvándorlás nagymértékben befolyásolja. Sok esetben periférikus közlekedési helyzetről is szó van, ám ez Kalancsak és Henicsesz rajonok esetében – amelyek a Krím bejáratai – nyilván nem jellemző.
 5. A hetedik klaszter (K7) az előbbi kettő között áll. Jellemzője a nagyfalvas településstruktúra, az alacsony népsűrűség, melynek következtében az egyéb társadalmi-gazdasági viszonyok is különböznek. Az a tény, hogy a 7-es és a 3-as klaszter a legkorábban egyesült, azt bizonyítja, hogy az átlagos faluméreteknak meghatározó szerepe van az egyéb dimenziók alakulásában is. A hetedik klaszter három – relatíve későn benépesült – térségben jelenik meg, mint a Budzsák, az Észak-Krím és Észak-Volhínia (ez utóbbi Poleszjében fekszik).
 6. A hatodik klaszter (K6) testesíti meg azokat a területeket, amelyek az F2 faktorban a legmagasabb értékeket kapták, azaz a legkisebb mértékben „vidékiesek”, illetve a legkedvezőbb gazdasági adottságokkal rendelkeznek. Ezen térségek mindegyike egy-egy közép- vagy kisváros vonzáskörzeteként jelenik meg (Kuznecovszk, Korosztén, Szlavuta, Zsmerinka, Juzsnoukrainszk). Agglomerációnak azonban csak igen nagy fenntartásokkal nevezhetnénk ezeket. A típus keleten gyakrabban jelenik meg, ahol sok esetben már tényleges városi agglomerációs térséget jelent (Szvitlovodszk–Kremcsuk vagy a Donec-medence).

37. táblázat
Vidéktípusok Ukrajnában

típus	altípus		klaszterek	elemszám
I.		A klasszikus agrár-Ukrajna		
	I.a.	A legnagyobb arányú természetes népességvesztéssel jellemezhető előregedő társadalmú, a XX. század során megtört társadalmi-gazdasági struktúrájú és megszakadt fejlődési pályájú, „zsíros” talaj-adottságú, válsággal küzdő, alacsony társadalmi-gazdasági intenzitású agrártérségek	K4	152
	I.b.	Relatív kedvező demográfiai helyzetű, erőteljesen depressziós gazdaságú, de magas vállalkozói aktivitású klasszikus agrártérségek	K2	82
II.		Belső periférikus sztyepppei Ukrajna Elvándorlás sújtotta, de kevésbé kedvezőtlen természetes népmozgalmi és gazdasági viszonyokkal rendelkező, túlnyomórészt rendkívül ritkán benépesült perifériák	K5	110
III.		Nagyfalvas térségek kedvező demográfiai, kedvezőtlen gazdasági viszonyokkal		
	III. a.	A legsűrűbben lakott, legszegényebb agrártérségek, a mezőgazdaság számára relatív kedvező adottságokkal	K3	28
	III. b.	Periférikus, ritkán benépesült, zömmel késői agrárkolonizációs, kedvezőtlen természeti adottságú területek	K7	30
IV.		Magasabban urbanizált térségek, városi vonzáskörzetek Kedvező gazdasági és demográfiai adottságú területek számottevő vidéki népességgel	K6	30
V.		Hegyvidéki rurális területek Az általános ukrajnai viszonyoktól környezeti adottságait tekintve radikálisan különböző, a mezőgazdaság számára kedvezőtlen viszonyok, amelyek hatással vannak a települési struktúrára, a gazdasági helyzetre	K1	19

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

38. ábra: Az egyes vidéktípusok térbeli elhelyezkedése Ukrajnában, valamint a generalizált típusok eloszlása és a hozzájuk köthető földrajzi nevek

A négy ukrainai nagytérség (Nyugat, Középnnyugat, Kelet, Dél) közül a Középnnyugati mutatja a leghomogénebb képet, amit a legnagyobb elemszámú K4 jellemez. Nyugaton és Délen sokféle típus van ugyan jelen, ám ezek jól megfogható, leírható övezetekbe, térségekbe különülnek el. Nyugaton a Kárpátoktól a Volhíniai-Poleszjéig a K1, K3, K2, K4, K7 klaszterek váltják egymást határozott sávokban, amelyek a „ritkuló” társadalmi-gazdasági sűrűséget mutatják. Délen a sűrűbb tengerparti zónák (K2) mögött hol apró (K5), hol nagyfalvas (K7), ritkán lakott perifériákat találunk. Kelet-Ukrajnában a hét klaszterből négy jelenik meg, ezek közül három (K2, K4, K5) lényegében az átlag körül differenciálódik. A kép összességében Keleten a legmozaikosabb.

VIDÉKIES RÉGIÓK UKRAJNÁBAN

A klaszteranalízis eredményeinek földrajzi interpretációja

Az eredményül kapott klaszterek elemei ugyan nem alkotnak a térben homogén régiókat, de területi eloszlásuk meglehetősen szabályos képet mutat. Az előzőekben már kísérletet tettem arra, hogy a klasztercentroidok alapján elnevezsem az egyes csoportokat, de a regionális földrajz ennél komolyabb elvárást támaszt: a klaszteranalízis eredményeit a földrajzi térben kell értelmezni, az egyes elemek lokális megoszlása alapján pedig régiókat kell lehatárolni. Erre a magyar szakirodalomból is láthatunk példát, amikor Beluszky Pál és Sikos T. Tamás (2007, 347. o.) a klaszteranalízis eredménye alapján falutájákat határolt le. A lehatárolás módszere sokféle lehet; általánosan az egyszerű grafikus (térképi) generalizáló megoldás elterjedt, ami ugyan nem kvantitatív eljárás, de a regionális földrajz módszertani eszköztárának szerves része. Beluszky és Sikos (2007) mellett Enyedi György és Bernát Tivadar (1977, 83. o.) is ezt a módszert alkalmazta.

A térképi generalizálás során több szempontra is figyelni kell: egyrészt fontos ismerni, hogy az egyes klaszterek tulajdonságaikat tekintve mennyire állnak közel egymáshoz, mivel ha hasonló klaszterek fordulnak elő vegyesen egy térségben, akkor azt egy régióként kezelhetjük. Vannak viszont olyan klaszterek, amiket nem szabad generalizálni, mivel az összes szomszédostól merőben különbözők.

Másrészt lényeges, hogy az egyes megoszlás típusokat a földrajzi tér valamely egységéhez tudjuk kapcsolni; hiszen egy-egy klaszter vagy egymáshoz hasonló klaszterek dominanciája egy adott régió szerves társadalmi-gazdasági fejlődésének eredménye.

Harmadrészt a hasonló megoszlástípusok (klaszterek és klaszterkombinációk) meghatározása során megvizsgálandó az egyes típusok belső homogenitása, illetve térbeli kontinuitása. Ha az adott típus a térben egymástól elkülönülő területekre oszlik, akkor azok külön-külön vidékies régiókat jelentenek. Emellett a térben egységes régiók is – főként a nagyobbak – lehetnek differenciáltak, annak ellenére, hogy azokat csak egy-egy klaszter dominálja.

A negyedik fontos dolog, hogy az egyes klaszterkombinációkat is értelmezni tudjuk tartalmuk alapján. Az adott régióban miért azok a típusok fordulnak elő, és milyen lokális adottság az oka annak, ha épp elűtő tulajdonságú klaszter fordul elő bennük.

A klaszterek térbeli rendeződése kapcsán az első, ami feltűnik, hogy Középnyugat-Ukrajnát szinte csak egy csoport határozza meg. A középnyugati térség nyugati széle – az egykori szovjet–lengyel határ, nagyjából a Csernyivci–Rivne vonal – és délkeleti határa – az Umány–Harkiv vonal – rajzolódik ki a legmarkánsabban (38. ábra, alul). Térbeli eloszlását tekintve a városias vidék (6.) klasztere a legszórtaabb, így ennek lényegében csak keleten, a Donec-medence térségében kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani, míg máshol a generalizálás során – lokális hatást feltételezve – „beolvaszthatjuk” környezetébe. Ezzel

szemben a hegyvidéki területek klasztere – mind klaszterközpontját, mind térbeli fekvését tekintve – markánsan elkülönül. Hasonló a helyzet a 3., a 7. és térbeli fekvését tekintve részben az 5. klaszterrel is. A 2. klaszter a legtöbb helyen a 4.-kel kombinálva jelenik meg, így a kettő együtt alkot önálló típust, részben ugyanez igaz az 5. és a 6. klaszterre is.

A hasonló klaszter-megoszlással jellemezhető térségeket megkíséreltem grafikusan lehatárolni (kék vonalak a 38. ábrán, alul), majd a domináns klaszter (vagy klaszterek) alapján földrajzilag generalizáltam az egyes térségeket (38. ábra, alul). A korábbi hét klaszter helyett így kilenc típust alakítottam ki, amelyek közül hetet egy-egy klaszter dominál, míg kettő valamiféle jellegzetes klaszterkombináció eredménye (38. táblázat). A 2-es és a 4-es kombinációja a klasztercentroidok közelsége miatt természetes. Az 5-ös és a 6-os esetében viszont jellegzetes helyi térstruktúráról, a ritkán lakott térben elszórt ipari megaközpontokról van szó. A generalizált típusok elhelyezkedése és földrajzi kapcsolata nyomán 23 vidékies régió különíthető el (39. táblázat, 38. ábra, alul), a következőkben ezek belső társadalmi-gazdasági viszonyait vizsgálom meg.

38. táblázat

A generalizált típusok klaszterkombinációja és előfordulása

generalizált típus	klaszter vagy klaszterek	előfordulás
1	1	Kárpátok és a Krími-hegyvidék
2	2 és 4	mind a négy fő térségben
3	3	két térségben, Tiszai-alföld és a Dnyeszter-mente
4	4	Középnnyugat és Harkiv megye
5	5	sztyeppei területek és Középnnyugat
6	6	Donec-medence
7	7	három térség: Budzsák, Krím, Volhínia
8	5 és 6	sztyeppe, ipari centrumokkal
9	4	a Krím déli partja

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

39. táblázat

Ukrajna vidékies régióinak területi hierarchiája és típusai¹

generalizált típus	vidékies régiók (a földrajzi térben értelmezett)	makrorégió
vidékies hegyvidék (1)	Kárpátok	Nyugat
sűrűn lakott vidék (3)	Tiszai-alföld	
	Dnyeszter-alföld	
„stabil társadalmú” vidék (2)	Galíciai-Volhíniai-„peremvidék”	
periférikus vidék (7)	Volhíniai-Poleszje (Észak-Volhínia)	Középnnyugat
valódi „ukrán” depressziós vidék (4)	Podólia	
	Balparti-Középnnyugat	
„stabil társadalmú” vidék (2)	Poleszje peremi vásárvonal	
	Kijev térsége	

¹ Fontos megjegyezni, hogy a vidékies régiók nevei nem mindig azonosíthatók teljes egészében a természeti-történeti tájbeosztással (lásd részletesen Friedlein, G., 1993, 2000) – ez nem is volt cél, hisz itt a vizsgálat eredményeként meghatározott társadalomföldrajzi „tájakról” van szó.

generalizált típus	vidékies régiók (a földrajzi térben értelmezett)	makrorégió
„stabil társadalmú” vidék (2)	Tengermellék	Dél
	Dnyeszterentúl	
periférikus vidék (7)	Budzsáki-sztyeppe	
	Észak-Krími-sztyeppe	
belső periférikus vidék (5)	Novoroszijai-sztyeppe	
	Tavrijai-sztyeppe	
vidékies hegyvidék (1)	Krími-hegyvidék	Kelet
idegenforgalmi szerepű vidék (9)	Krími-partvidék	
városias régió (város-vidék perem) (6)	Donec-medence	
„stabil társadalmú” vidék	Balpart -Harkivcsesina	
belső perifériákkal (2 és 8)	Jobbpart-Zaporizzsja	
	Azov-mellék	
belső periférikus vidék (5)	Doni-sztyeppe	
	Azovi-sztyeppe	

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A vidékies térségek arculata

Nyugat-Ukrajna sokszínű vidékies régiói

Nyugat-Ukrajna hosszú évszázadokon át, egészen 1945-ig a közép-európai fejlődési utat járta, így társadalmi-gazdasági viszonyaiban számos közép-európai vonás tapasztalható. A vidéki térségeket szervesen fejlődött kisváros- és faluhálózat jellemzi. Habár Közép-Európához képest mindig is volt egyfajta elmaradottság (pl. Bukovina a Monarchián, Kárpátalja hazánkon belül), a falvak és kisvárosok polgári házai, kövezett utcái mégis megkülönböztették e régiót az orosz uralom alatt sínylődő szegényes vidékektől.

Nyugat-Ukrajnát nem érintette az 1930-as évek sztálinista genocídiuma, az itt élő öntudatos vidéki parasztságot – a milliós kitelepítések, az erőszakos kollektivizálás ellenére – 1945 után sem sikerült igazán megtörni. Az 1940-es évek végén a szovjethatárolom kiemelt prioritásként kezelte a térség mezőgazdaságának gyors kollektivizálását. Az 1960-as évektől a térségben erőltetni kezdték az állattartást (főként szarvasmarha), ami az 1970-es évekre érte el a csúcst (Bosch, B., Endlicher, W., 2001, 33. o.). A függetlenné váláskor a kolhozok és szovhozok hamar szétbomlottak, helyüket azonban sokszázezer rossz felszereltségű, elaprózott, főként önellátásra termelő törpegazdaság vette át. Az állattartás és a hozzá kötődő takarmánytermesztés is leépült, szinte kizárólag a háztáji kerekbe szorult vissza. A terület nagy részén mindmáig nagyszámú agrárnépeség él, ami – figyelembe véve a kedvező demográfiai tendenciákat – komoly agrártúlnépesedést jelent (Süli-Zakar I., 2000, 62. o.).

1945 előtt a térség sosem volt egységes irányítás alatt, Galícia és Volhínia Lengyelországhoz, Bukovina Romániához, Kárpátalja hol Csehszlovákiához, hol pedig hazánkhoz tartozott², ezért a térség mindmáig megőrizte sokszínűségét. A terület változatos termé-

² A terület 1918 előtt sem volt egységes: északkeleti részei Oroszországhoz, míg Galícia, Bukovina a Monarchiához tartozott.

szeti képe mellett – a magyarok lakta Alföldtől a Kárpátokon át a Nyugat-Poleszje renga-
tegiéig – a vidék néprajzi arcátát is számos etnikai, kisebbségi csoport (ruszin, ma-
gyar, román) tarkítja. Ukrajna legváltozatosabb vidéke ez, ahol szinte minden egyes
régió sajátos társadalmi viszonyokkal rendelkezik. Nem csoda, hogy a vidék-klaszte-
rek közül az összes megtalálható itt. A térséget négy vidéktípus jellemezi, öt vidék-
régióra bontható.

A (1) **Kárpátok vidéke** már a klaszteranalízis során kikristályosodott homogén ré-
gióként (39. ábra). A vidékies régió az Uzsoki-hágótól a Prut forrásvidékéig öt megyére
terjed ki, az ország legnagyobb átlagmagasságú térsége, magába foglalja Ukrajna leg-
magasabb pontját, a Hoverlát is.

A térségben ugyan tizennégy város rangú település van, de ezek három (Rahó, Szolyva,
Jaremcsa) kivételével mind a hegyvidék peremén fekszenek, a kárpátaljai vagy a galícia
vásárvonal részei. A városi népesség (a város típusú településekkel együtt is) csupán a tel-
jes népesség bő negyedét teszi ki, de az Ilosvai járásban még a tizedét sem éri el.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

39. ábra: Nyugat-Ukrajna vidékies régiói

A régióban a természetes népmozgalmi adottságok különösen a délkeleti részekben – rela-
tíve – kedvezők. A viszonylag jó elérhetőség és a kedvező környezeti adottságok ellenére
rossz a gazdasági helyzet, amit a nagyarányú elvándorlás is mutat. Különösen a régió
félreesőbb délkeleti felén jellemző ez (40. táblázat). A térség fő gazdasági profilja az
erdőgazdálkodás és a fafeldolgozás (erdőkémia, papíripar), ami részben leépült, jószeri-

vel csak az erdővagyon korlátlan kirablásában nyilvánul meg.³ Az élelmiszergazdaság a szarvasmarha-, juh- és kecsketartásra, kisipari jellegű tejfeldolgozásra (brindza) korlátozódik.

40. táblázat

A Kárpátok vidéki térségének további felosztási lehetőségei⁴

1. társadalmi-gazdasági helyzet		Északnyugat (Vereckétől nyugatra)	Délkelet (Vereckétől keletre)
rajonok (járások)		Nagyberezna, Perecseny, Ilosva, Volóc, Szojva, Turka, Szkole	Rahó, Técső, Ökörmező, Huszt, Dolina, Putyila, Viznyica, Verhovina, Nadvirna, Bohorodcsani, Rozniativ
terület		30%	70%
népesség		27%	73%
a hegyvidéki területekre értelmezve	természetes népmozgalmi helyzet	kedvezőtlen (fogyás)	kedvező (gyarapodás)
	migrációs helyzet	elvándorlás	elvándorlás
	gazdasági helyzet	kedvezőtlen (de relatíve magasabb átlagbérek)	kedvezőtlen
	településviszonyok	aprófalvak	szórványok nagyobb központi településsel
	elérhetőség	kedvező tranzithelyzet (vasút, közút stb.)	félreeső fekvés
	etnikai, néprajzi csoportok	ukránok (lemákok, bojkok)	ukránok (huculok), románok, cigányok
természeti kép		kisebb reliefkülönbségek, felszabdalt vonulatok	nagyobb reliefkülönbségek, „zordabb” táj
2. kultúrtáj-természet		Északkelet (a Kárpátok délnyugati oldala)	Délnyugat (a Kárpátok északkeleti oldala)
rajonok (járások)		Kárpátalja rajonjai	Lviv, Ivano-Frankivszk és Csernyivci megye rajonjai
terület		46%	54%
népesség		54%	46%
a hegyvidéki területekre értelmezve	természeti kép	lombos, vegyes erdők, nagy esésű völgyek, széles medencék	tülevelű erdők, fokozatosan alacsonyodó dombhátak
	tájhasználat	erdőgazdálkodás, állattartás, kertművelés	erdőgazdálkodás
	településviszonyok	viszonylag sűrű faluhálózat	falvak relatív, városok teljes hiánya

Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

A dél felé kifutó folyóvölgyek alján kiszélesedő kisebb nagyobb laposok köves hordaléktalaján aprócska parcellák osztoznak, a kiegészítő jellegű kiskertekben burgonyát, kukor-

³ Különösen igaz volt ez az 1990-es években. Az egyre fokozódó tiszai árvizek is jószerivel ennek a következményei.

⁴ Ezekre a különbségekre – a településszerkezet kapcsán – Mendöl Tibor is fölhívta a figyelmet (Bulla B. és Mendöl T., 1947, 460–464. o.).

ricát, tőköt, babot, káposztát vetnek. A nagyobb központi települések (Perecseny, Szolyva, Volóc, Ökörmező, Körösmező) csak a fő vonulatok között kiszélesedő medencékben jöttek létre. A hegyoldalakon itt messze fölűsznek a kaszálók, a szénát mindenütt kézi erővel gyűjtik, szénabálákat sehol sem látni. A térség legdélibb részén húzódó – hegyekkel körülvett – Máramarosi-medencébe⁵ a szőlőskertek is behatolnak. Az északi (galíciai) oldalon azonban már a tülevelű rengetegek kerülnek túlsúlyba, a Gorgánok (Horhani) vidékén falvakat is alig találni. Ez az igazi Erdős-Kárpátok. A települések arculatára itt a boronaházak és kisebb-nagyobb díszes fatemplomok nyomják rá bélyegüket.

A „posztindusztriális” gazdaság egyik vezető ágazatának, a turizmusnak a kedvező adottságai nem jelennek meg sem a gazdasági helyzetben, sem a vállalkozási hajlandóságban.⁶ Nem csak a hegyvidéki fekvés, de az ásványvizek révén a gyógyturizmus (Saján, Beregvár, Kékesfüred, Morsin, Truszkavec) is komoly potenciállal rendelkezik a térségben. A falusi turizmust a kedvező természeti adottságok mellett erősíthetné a kulturális sokszínűség is. Az Uzsoki-hágó környékén a lemákok, a Vereckei-hágónál és a Szkolei-Beszkidekben a bojkok apró falvai sorakoznak. Kultúrtáji arculatát tekintve különösen értékesnek tartom a Hucul-vidék (Pokottya, Verhovina, a Bukovinai-Kárpátok és Körösmező)⁷ irtásain (az obscsinákon) sorjázó ezernyi hegyi pásztorszállást (erre utal Hanusz Árpád 2005, 137. o. is).⁸ Az előnyöket egyelőre csak a frekvenciátaltabb helyeken használják ki.⁹ A félreeső völgyekben a turizmus minimális infrastruktúrája is hiányzik (burkolat nélküli utak a Talabor [Alsó- és Felsőkalocsa] vagy a Tarac völgyében). A kárpáti turizmust hátráltatják nyelvi és adminisztratív (Schengen) akadályok is. A magyar fizetőképes kereslet például az alföldi falvakat és a Máramarosi-medencét részesíti előnyben, ahol szintén (részben) magyarok élnek, míg a hegyeket az ukrán újjazdag rétegek mellett főként a kisebb pénzü belföldi kirándulók keresik föl.

Az egyik legkisebb területű és népességű, illetve legnyugatabbra fekvő vidékies régió, a (2) **Tiszai-alföld** (Beregi-síkság, Ung, Ugocsa) Ukrajnába nyújtózó része mindösszesen négy rajon területét foglalja magában. A Beregszászi és Nagyszőlősi járásban a magyar lakosság abszolút többséget, míg az Ungvári és Munkácsi járásban jelentős kisebbséget alkot. A térség demográfiai, népsűrűségi és települési viszonyait tekintve nagyban rokonítható a Kárpátok túloldalán fekvő Dnyeszter-menti területekkel, ám gazdaságát illetően jobb helyzetben van annál. Fontos szerepet játszik ebben a térség magasabb urbanizáltsága (Alföld peremi vásárvonal: Ungvár-Munkács-Ilosva-Nagyszőlős), kedvezőbb nemzetközi forgalmi helyzete (Csap). Az elmúlt tíz esztendőben az ukrán kormányzat jelentős adókedvezményekkel csábította az ide települő külföldi cégeket (Almásy S., 2004, 127. o.).

⁵ A terület arculatát tekintve nem is igazán a Kárpátokhoz tartozik. A rajon szintjén azonban kevésbé részletes ezen térség regionális heterogenitáshoz mérten.

⁶ Véleményem szerint Hanusz Árpád kissé eltúlozza a turizmus kárpátaljai szerepét, amikor azt kifogásolja, hogy az nem vált húzóágazattá (2005, 125. o.).

⁷ Göttke-Krogman (2000, 111. o.) szerint a Hucul-vidék 3 oblaszty 6 rajonjára terjed ki – Ivano-Frankivszk (Verhovina, Kosziv, Nadvirna), Csernyivci (Putyila, Viznyica), Kárpátalja (Rahó) – ami a fent felsorolt tájegységeknek felel meg.

⁸ Az Európa „egyik” elméleti közepén fekvő Hucul-vidék sanyarú hétköznapijairól, a falvak arculatáról Göttke-Krogmann (2000, 128–135. o.) szép, érzékletes leírást ad.

⁹ A Ivívi vasúti fővonal mentén fekvő Szkolei-Beszkidék, a Tatár-hágónál fekvő Hoverla (Jaremsca, Vorohota, Verhovina, Rahó).

A külföldi befektetésekben fontos szerepe van a magyar–magyar és ruszin–cseh (!) kapcsolatoknak. Ez utóbbi a két világháború közötti – jelentős fejlődést hozó – időszakból ered, amikor a prágai kormányzat komoly infrastruktúra-fejlesztéseket hajtott végre az ország legelmaradottabb keleti tartományában (Rusinszko, Podkarpatska Rus). A Csap melletti Tiszasalamonban valósult meg a térség legnagyobb ipari beruházása a Škoda művek jóvoltából (az egész kelet-európai piacra termelő autógyár). A prosperáló cseh gazdaság emellett ezrével vonzza a térségből az ukrán vendégmunkásokat (közvetlen Prága–Ungvár buszjárat is működik), akiknek a nyelvi akadályok sem okoznak komoly gondot. A magyar–magyar gazdasági kapcsolatok az agrárszférán túl (Almásy S., 2004, 125. o.) sajnos egyelőre inkább csak a bevásárló- és benzinturizmusra korlátozódnak. A térségben a gazdasági fejlettség nyugat felé javul (a legfejlettebb Ungvár–Csap térsége), míg a Beregszászi járást jellemzi a legrosszabb gazdasági, a Nagyszőlősi járást a legrosszabb demográfiai helyzet.

Az ország egyik legintenzívebben művelt agrárregiója ez, természetesen csak a területi intenzitásra vonatkoztatva. A munkaerőhatékonyság (egy mezőgazdasági dolgozóra jutó mezőgazdasági jövedelem) rendkívül alacsony, aminek fő oka az elaprózott birtokstruktúra és a tőkehiány (Süli-Zakar I., 2000, 63. o.). A mezőgazdasági vállalkozások zömmel kényszervállalkozások (Süli-Zakar I. 2000, 66. o.).¹⁰ A sík térszíneken tágas szántók terpeszkednek, ahol a viszonylag bőséges csapadék és a nyári meleg Ukrajnában itt kedvez a leginkább a kukoricának, de a dohánytermesztés számára is kiválók a feltételek. A dimbes-dombos hegylábakon és a síkság egyhangúságát megszakító rögökön (Beregszász és Mezőkaszony mellett) pedig szőlőskertek, gyümölcsösök nyújtóznak. Nem véletlen, hogy az ország egyik legnagyobb gyümölcsfeldolgozó üzeme is Beregszászba települt. A belső kárpáti vulkánöv (Szinyák, Borló, Nagyszőlősi-hegység) kiváló talajjal borított délnyugati lankáin, Ungvár és Nagyszőlős között húzódik a kárpátaljai borvidék, ahol a kislelők egész tengere alakult ki (Bulla B. és Mendöl T., 1947, 460. o.).

A kicsi Beregi-síksággal szemben a (3) **Dnyeszter-mentén** él a nyugati régió vidéki népességének majd 40%-a, a nyugati területek harmada ide tartozik. A vidék-regió a lengyel határnál fekvő Felső-Dnyeszter-mente tökéletes síkságától a Rosztoce, a Közép-Dnyeszter-mente, és Bukovina dombvidékén át több tájegységre is kiterjed, a megyehatárokat átlépve jócskán „beleharap” az észak-besszarábiai (Szokirjani) és podóliai (Mohiljiv-Podilskij, Jampil) dombvidékbe is, amelyek már relatíve ritkábban benépesült térségek. Csak megye szinten ezeket a részleteket aligha lehetett volna feltárni. Nyugat és Közép-nyugat határát nem a megyehatárok mentén, hanem általánosabban a Rivne–Csernyivci vonalnál érdemes kijelölni. A klaszterek megoszlása – a Beregi-síksághoz hasonlóan – itt is többféle.

A legsűrűbben lakott vidéket Ivano-Frankivszk és Csernyivci között találjuk, ahol a Prut mentén egymást érik a falvak. Ezek a térségek jellemezhetők a legrosszabb gazdasági adottságokkal, csupán demográfiai szempontból kedvező a helyzet. Különösen igaz ez a román többségű és jelentős roma kisebbségű Novoszelicja és Herca rajonokra. A terebélyes falvak közötti apró földjeit gondosan műveli a parasztság, de jövedelmet

¹⁰ A térség mezőgazdasági átalakulására nagy figyelem irányult a magyar tudomány és a sajtó részéről. A kérdéssel részletesen foglalkozott Almásy (1994, 1998, 2000, 2004), Almásy és Káli (2004), Hofer (1996), Orbánné Nagy Mária és Szabó Márton (1994), Vass I. (1997) továbbá Réti és Molnár (1999).

ebből csak keveset remélhet, csupán némi burgonyával, kukoricával egészül ki a szerény asztalra való. Nyugaton Szambir, Drohobics, Sztrij és Lviv térsége magasabb városodottságával és a határ közelsége miatt jobb gazdasági helyzetével, a Podóliai-hátság 400 méteres „csúcsai”¹¹ között megbúvó Rohatyn és Peremisljani térsége – ahol a táj már inkább hegyvidéki, mint például a mi Bakonyunkban – belső periférikus fekvésével és nagyarányú elvándorlással tűnik ki.

Nem csak a társadalmi-gazdasági helyzet, de a kultúrtáj arculata is megváltozik Galícia és Bukovina határán. A teljesen lapos, árvízjárta, zöldellő rétek és marhalegelők között kanyargó Dnyeszter¹² Ivano-Frankivszktól délkeletre hirtelen bevágódik a Podóliai-hátságba. Hotin környékén a széles lapos platókat, ahol a szántókon cukorrépát, illetve a sertések számára kukoricát termelnek, már sokszor ötven-száz méter mély folyó és patak völgyek szabdalják. Bukovina Prut-menti területei már a Monarchia idején is komoly cukorrépa-termő területek voltak. Számos kisebb-nagyobb, az egykori helyi zsidóság által alapított cukorgyár (Szambir, Hodoriv, Horodenka, Hotin, Borscsiv) található erre. A térségben előállított cukor mennyisége azonban szinte jelentéktelen a középnyugati térségekhez viszonyítva.

A Roztocétól északra fekvő Kis-Poleszje és Ternopil megye – a Nyugati- és a Déli-Bug forrásvidéke közti térség – Galícia legkeletibb csücske, ami a Volhíniai-dombsággal együtt az egykori Monarchia északkeleti határvidéke ([4] **Galíciai-Volhíniai-határvidék** (vagy **peremvidék**), mindmáig Nyugat-Ukrajna legrosszabb gazdasági és demográfiai helyzetű térsége. A Volhíniai-dombság extrém alacsony átlagkereseteivel (Rozsiscse rajon), a Podóliai-dombság magas munkanélküliségével (Sumszk rajon) emelkedik ki. A térségben két – a középnyugati térségekre is jellemző – klaszter dominál, így a terület sok tekintetben átmenetet – határvidéket – képez Nyugat és Középnyugat között (40. ábra). A vidéki térségek központjaiban szinte kizárólag egy-egy válságban lévő takarmány, cukor- vagy a húsipari üzem (volt) a legnagyobb foglalkoztató és jövedelemtermelő, egyéb gazdasági tevékenység alig jellemző. Ezen üzemek csak a nagyobb városokban, vasúti csomópontokban (Dubno, Sepetyivka) mutatnak gazdasági életképességet. A két ágazat országos leépülésével a relatíve sűrűn lakott vidék is válságát éli.

A szegényes vidéket csak északon szakítja meg Novovolinszk, Luck és Rivne városi agglomerációja, ami a Poleszje alföldje és a Volhíniai-, Podóliai-dombság találkozásában kialakult vásárvonal része. Osztroh, Korec és Sepetyivka térsége – a magasabb urbanizációs szint következtében – már Zsitomir és Berdicsiv környékéhez hasonló gazdasági és demográfiai helyzetet mutat.

Nyugat-Ukrajna legészakabbi térsége, a (5) **Volhíniai-Poleszje** vagy Nyugat-Poleszje főként ritka népsűrűségében tér el a nyugati átlagtól. A legjobb természetes népmozgalmi viszonyok egész Ukrajnán belül e térséget jellemzik. A terület egyedisége a ritka, de – különösen az északi részen – nagyfalvas településhálózatban mutatkozik, ami sok tekintetben nem az erdővidéken, hanem a sztyeppén megszokott képpel azonosítható. Ez

¹¹ Itt fekszik a Podóliai-hátság legmagasabb pontja, a 471 m magas Kamula, amely egyben a Kelet-Európai-síkság egyik legmagasabb pontja.

¹² A szovjet időkben komoly ár- és belvíz-mentesítési, lecsapolási és meliorációs (drénezés) munkálatok zajlottak a térségben (Bosch B., Endlicher, W., 2001, 34. o.). Ennek ellenére a Kárpátokból leszaladó Dnyeszter, Sztrij és mellékfolyói gyakran elöntik ezt a lapos, mocsaras, részben lakatlan süllyedékterületet. Az idei (2008-as) nyári dnyeszteri árvíz is ezt a térséget érintette a legsúlyosabban.

véleményem szerint arra vezethető vissza, hogy egyrészt a mocsaras térség falvai a kevés ármentes térszínre települtek (Mendöl T., 1946, 264. o.), s ezek főként a folyók mentén fekszenek.¹³ Másrészt az erdővidéken egykor a folyók – Pripjaty, Horiny – jelentették a faszállítás (faúsztatás) és a közlekedés fő útőereit, az első irtványokat is a vízfolyások mentén alakították ki, ahol némi földművelésbe kezdhettek.¹⁴ A térségben mindmáig az erdőgazdálkodás a legjelentősebb tevékenység, ami csupán kiegészül a tejirányú szarvasmarhatartással, rétgazdálkodással és némi burgonya, rozs termesztésével. A korábban még jelentős rostlen-termesztés mára teljesen visszaszorult. A Pripjaty és mellékfolyói, a térség tavai (Sacki-tóvidék) számottevő halgazdálkodásnak adnak teret, különösen elterjedt tradicionális „sport” a kemény téli időkben a lékhorgászat. A lengyel-fehéroroszukrán hármast határ közelében fekvő Sacki-tóvidék nemzeti park, ahol a falvak komoly rekreációs potenciállal rendelkeznek (Nahirna et al., 2003, 188. o.).

A Poleszje depressziós rajonjainak tipizálása (Baranovszkij, M. O., 2007) eredményeként a térség nyugati (Volhínia) és keleti területei szintén jól elkülönültek egymástól, illetve a Poleszje területe a „társadalmi térben” is jól meghatározható volt.¹⁵

Az ukrán vidékiség alaptípusa: az egyveretű Középnnyugat-Ukrajna

Középnnyugat-Ukrajna az Umány-Harkiv vonaltól északra, a Déli-Bug felső folyásától Szumi megyéig terjed, nagyjából az erdőssztyepp övezettel esik egybe, de északon az erdőövezetbe is benyúlik (Csernyihiv és Szumi megyék). A klaszterek megoszlása alapján is szembetűnő, hogy ez Ukrajna leghomogénebb, legnagyobb területű régiója, ami az ország harmadát, a lakosság hatodát jelenti, a vidéken élők aránya itt a legmagasabb. A régió az ukránság törzsterülete, az ország etnikailag legegységesebb vidéke.¹⁶ A homogenitás mind a táji arculatra, mind a társadalmi képletre igaz. A Déli-Bugtól a Dnyeperig, a (6) **Pódoliai-hátság** területén amerre a szem ellát, kisebb-nagyobb szegényes falvak sorjáznak a dimbes-dombos, erdősávokkal szabdalta tágas szántóföldek között (40. ábra). Laposabb vidéket csak a Dnyeperen túl, a (7) **Balparton** találunk, de a falvak arculata nem változik – a széles, poros utcákat kísérő girbe-gurba világoskék deszkakerítések mögött legtöbbször a kolhoz által emelt szerényebb, bádoggal vagy hullámpala tetejű, vályog- és téglaházak sorakoznak, csak a települések és a népsűrűség nagysága csökken,

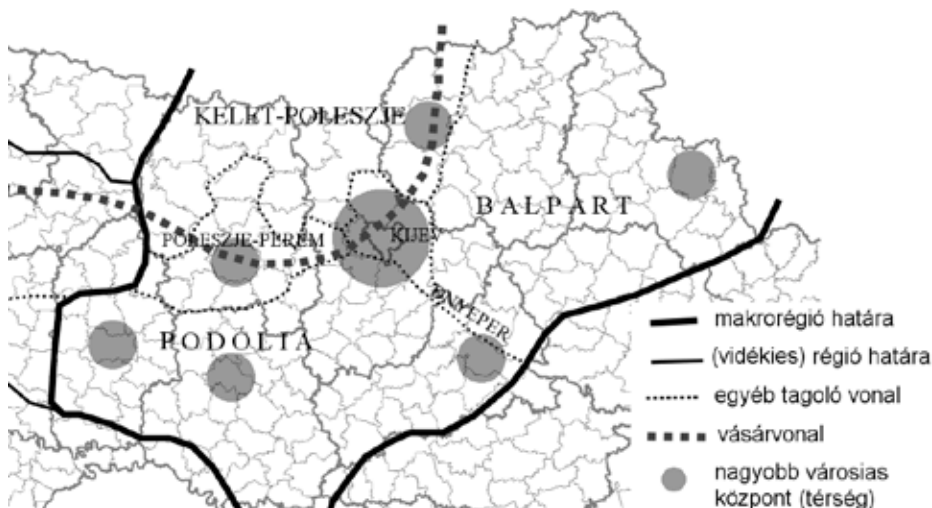
¹³ A természetföldrajz a sík területeken futó folyók menti magasabb, árvízmentes térszíneket levée-nek nevezi. Ez úgy alakul ki, hogy a folyó áradása esetén nyilván a hozzá legközelebb eső területekre teszi le a hordalékát, így a hosszú idők során a folyópartok lesznek egy lapos tájon a legmagasabban fekvő területek.

¹⁴ Fehéroroszországban, az Ubarci (Uborty – ukránul) Poleszjében járva magam is meggyőződhettem erről, ahol a helyi iskola tanára nagy örömmel mutatta be a térséget, és egy helytörténeti monográfiával is megajándékozott.

¹⁵ A tipizálás (K-Means klaszteranalízis) során a szerző 15 mutató felhasználásával (pénzügyi helyzet, foglalkoztatottság, demográfiai viszonyok, urbanizációs viszonyok, szolgáltatás) 5 csoportot alakított ki. Ebben a Poleszje nyugati térségei (1. klaszter) jól elkülöníthetők a keletiekétől (4. klaszter). A többi három klaszter a három vizsgált oblaszty (Volhíniai, Rivnei, Zsitomiri, Csernyihivi) nem poleszjei területeit jellemezte. Kár, hogy a szerző a pusztá felsoroláson túl a részletes tartalmi elemzésre nem vállalkozott.

¹⁶ Számottevő kisebbséget csak a Zsitomir környéki lengyelek és az északkeleti orosz határmentén élő oroszok képeznek. Arányuk Putyivl rajon kivételével sehol sem éri el a 20–30%-ot.

különösen északkelet felé. Az erdőövezetben fekvő Szlobozsanscsina területén már szinte kizárólag csak törpefalvakat találunk.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

40. ábra: Középanyugat-Ukrajna vidékies régiói

A falvakat a kisvárosok (szervesen fejlődött lokális piacközpontok) ritkás, de térben rendkívül egyenletes eloszlású hálózata követi, a legtöbb rajon város rangú gazdasági és feldolgozóipari központtal rendelkezik, ahová valamilyen ágazághoz kötődő ipari funkció – gép- és javítóállomás, takarmánykeverő- vagy kisebb élelmiszerfeldolgozó-üzem – települt. A Podóliai-hátságban számos, a kozák időkben alapított, a közlekedési folyosóktól távol fekvő (isten háta mögötti), a fejlődés bizonyos fokán megakadt, **csöndes agrárvárost** találunk, mint Sarhorod, Tomaspil vagy Bersagy.¹⁷ A szovjet időkben ide telepített – sok esetben túlméretezett, túlcentralizált – üzemek azonban a mezőgazdaság visszaesése nyomán leépültek, súlyosbítva ezzel nem csak a falvak, de a központi funkciójú kisvárosok munkaerőpiaci helyzetét is. A kisvárosokban legalább másfélszáz – zömmel még a XIX. század végi cukorkonjunktúra idején alapított – kiskapacitású cukorgyár vegetál (Siedenberg, A. és Hoffmann, L. 1999, 274. o.). Igazi sikertörténetet – szinte kizárólag – csak a Nemiriv (Nemiroff) névvel összefonódott vodka (ukránosan horilka) gyártás jelent.

Középanyugat-Ukrajna a XVIII. századig mind Lengyelország, mind Oroszország ritkán benépesült agrárius periferiája volt, de hasonló szerep jutott e sokat gyötört vidéknek a Szovjetunióban is. A vidékies térség társadalmi felemelkedésére csak az 1920-as évek

¹⁷ A Déli-Bug középső folyása mentén komoly múltra tekint vissza a halászat. A selíd esésű Déli-Bugot és kisebb mellékvizeit felduzzasztva – a csehországi Třeboň környéki híres halgazdaságokhoz hasonlóan – hatalmas halastörédszereket alakítottak ki már a XVIII–XIX. századtól, ahol nemcsak ponty, de édesvízi rák tenyésztésével és feldolgozásával is foglalkoznak. Ez utóbbról különösen a Déli-Bug partján fekvő Raki falucska híres, ahol az út mellett hatalmas fazekakban árulják a főtt rákot, de a különféle sózott, füstölt és szárított halak is mindenhol kapható, közkedvelt csemegének számítanak.

NEP-időszaka kínált páratlan lehetőséget, de az ekkor meggazdagodott falusi középosztályt (és általában a teljes paraszti osztályt) az 1930-as évek során a sztálinista terror fizikailag semmisítette meg (Holodomor), ami az embereket egészen napjainkig a totális gazdasági érdektelenség és a társadalmi nemtörődömség „csipkerózsika álmába”¹⁸ sodorta. A kizárólag ukránok lakta vidék mind társadalmi-kulturális, mind gazdasági szempontból válságban van, a falvak rendkívül elöregedett lakosságából hiányzik a vállalkozó szellemű, fertilis fiatal nemzedék. Ezzel együtt mégis vitatkoznék Illés Iván (2002, 85. o.) meglehetősen általánosító megállapításával, amely szerint „a szovjet rendszer muzsik színvonalra süllyesztette a vidéki lakosság életkörülményeit és helyzetét”.¹⁹

A Középnnyugat az ország legjelentősebb mezőgazdasági övezete, innen kerül ki a mezőgazdasági termelés döntő hányada. A nagyüzemi mezőgazdaság azonban épp csak túlélte az átalakulást. A piaci körülmények között teljességgel versenyképtelen ágazatok – mint a cukoripar, takarmánytermesztés, húsipar – drasztikusan leépültek, míg a verseny-képesek relatíve jobb helyzetbe kerültek – főként az extenzív nagyüzemi gabonatermesztés. A déli, Dnyeper menti területeken – Cserkaszi megye – produkálja a mezőgazdaság országosan a legmagasabb termésátlagokat, de a csernobili katasztrófa és a sugárterhelés is ezt a régiót sújtotta a Poleszje keleti része után a leginkább.²⁰ A mezőgazdasági termelés szerkezete északról dél felé szabályosan változik. A Poleszje területén még a zömmel háztáji keretekben zajló burgonyatermesztés és tejgazdálkodás (burgonya-rozs-tej) jellemző, a szántókon néhol még lent is vetnek a teljesen leépült textilipar örökségeként. Délebbre, az erdőssztyepp övezetben a rozst felváltja a búza (búza-cukorrépa-marhahús), a lent pedig az egyre növekvő jelentőségű repce. Ternopiltól Szumiig húzódik az egykor jelentős cukorrépa-övezet, ami Ukrajnát a világ második legnagyobb termelőjévé tette. A Vinnyica-Cserkaszi-Poltava térségében (búza-cukorrépa-kukorica-sertés) és az attól délre elterülő 2-300 kilométeres sávban található a kelet-európai térség legfőbb – ám világméreteken jelentéktelen – kukoricatermő területe, ahol a csapadék még, a nyári meleg már elégséges a relatíve jobb – világviszonylatban alacsony – hozamok eléréséhez. A sertéssűrűség Kárpátalja és Bukovina mellett itt a legnagyobb. Délebbre az ipari növények terén a cukorrépát felváltja a napraforgó.

A Poleszje és a Podóliai-hátság határán – a hegyvidékekhez pereméhez hasonló – **(8) vásárvonal (Poleszje-perem)** fut Rivnétől Zsitomiron át egészen Kijevig.²¹ A városokat a Poleszjét délről elkerülő főutak és vasutak fűzik föl. A kedvező közlekedési fekvés

¹⁸ Neffjodova (2008b, 401. o.) periférikus orosz kisvárosok kapcsán utal a „mély álomba merülésről”, a társadalmi „bágyadtságról” – ez Ukrajnára is épp oly érzékletes kép. Az alkoholizmus mértéke – nem csak szemmel láthatóan – elképesztő a „félreeső” vidéki térségekben: a keleti szakirodalomban is számos – a magyar földrajzban szokatlanul durva – utalás van erre a társadalmi problémára (Van Zon, H., 1998, 78. o., 2001, 87. o.; Trejvis, A., 2008, 195. o.).

¹⁹ Fontos a különbségtétel a „balkáni” (délelet-európai) és a lengyel kisparaszti vidékiséghöz képest is. Az ukrán vidék általában jól „gépesített”, a falvakban lovakat, lovaskocsikat – a nyugati térségeket kivéve – alig látni, viszont az azt helyettesítő traktort, teherautót annál inkább. Más kérdés ezek leromlott műszaki állapota. Éppen ezért az átalakulás során fellépő üzemanyaghány a vidék gazdaságát Ukrajnában sokkal jobban lebénította, mint azokban az országokban, ahol a parasztság lóval szántotta föl kisparcelláit.

²⁰ A térség kapcsán elkerülhetetlen megemlíteni a Kelet-Poleszje katasztrófa sújtotta zónáját – benne az Uzs-menti hatalmas lezárt területet –, ami minden valószínűség szerint hosszú évszázadokra vált lakhatatlanná az ember számára. A nem kevés visszatelepült, a sugárszennyezéssel dacoló „pionír” inkább a saját által felfűjt szennázó kategóriájába tartozik, míg az általános jelenség a tágabb régióban is az elvándorlás, a menekülés.

²¹ Lásd szintén Mendöl Tibor, 1946, 270. o.

hatására jellemző a jobb gazdasági helyzet, ami főként a magasabb vállalkozói aktivitásban, a kedvezőbb demográfiai viszonyokban és a fiatalosabb korstruktúrában mérhető le. Ez a térség a középnyugati átlaghoz viszonyítva jóval stabilabb társadalommal rendelkezik. Általános kelet-európai (oroszl) jelenség, hogy a vidékies perifériák „tengerében” egy-két jelentős – ötszáz ezer főnél népesebb – centrum szigetként emelkedik ki, amelyek körül kedvezőbb társadalmi-gazdasági adottságú városperemi régiók alakulnak ki. A vidékies régiók közül csupán ezek tekinthetők életképesnek (Nefjodova, T., 2008b, 402–405. o.).

Annak ellenére, hogy (9) **Kijev környékén** a szuburbanizálódás már az 1980-as években a városkörnyéki, vízparti részeken gombamód szaporodó dácsákkal elkezdődött (Friedlein, G. et al., 1998, 99. o.), a főváros népessége továbbra is növekszik. A dácsák azonban – a nyugat-európai vagy az észak-amerikai elővárosoktól eltérően – csupán ideiglenes szuburbán lakhelynek, amolyan hétvégi otthonnak tekinthetők (Nefjodova, T. 2008b, 413. o.). Az elmúlt másfél évtizedben a kijevi agglomeráció és Kijev népessége gyarapodott a legdinamikusabban, ami a bevándorlásnak, és nem a természetes szaporulatnak tudható be. A környező településekre – ahol az ingatlanárak kedvezőbbek – nagy számban érkeznek az ország minden térségéből, azaz Oroszországhoz hasonlóan itt sem állt meg az urbanizálódás folyamata (Nefjodova, T., 2008b, 398. o.). A kijevi agglomerációhoz 9 város (pl. Brovari, Irpiny, Boriszpil), 14 város jellegű település és 154 falu tartozik, népessége Kijevvel együtt 3,1 millió fő (Friedlein, G. et al., 1998, 99. o.). A prosperáló növekedési pólus gazdasági kisugárzása jelentős hatást gyakorol a szuburbán térségeken túl fekvő város-vidék perem életére is. Az eleve jobb helyzetű városellátó mezőgazdaság kevésbé esett vissza, a térségben állítják elő az Ukrajnában megtermelt hús harmadát (Nahirna, V. P., 2006, 31. o.). A mezőgazdasági nagyüzemek az egész országban itt működnek a legeredményesebben, a leghatékonyabban. Az állattartás részesedése a növénytermesztés kedvező adottságai ellenére is magasabb a mezőgazdasági kibocsátásban. A falvak lakossága – Középnyugat egyéb térségeihez képest – kevésbé előregedő, a munkaképes korúak aránya relatíve magas, ami kedvező eltartási arányokat eredményez.

A rurális terekben szigetként megjelenő Zsmerinka, Kozjatin vagy Konotop rajon kedvező gazdasági adottsága sok tekintetben a vasúti csomóponti fekvésnek tudható be. A csomópontok ipari klaszterei magtárakat, cukorgyárakat, malmokat, hús- és tejüzemeket foglalnak magukba, amelyek a kedvező, olcsó szállítási lehetőségek miatt komoly „túlélő potenciált” jelentettek a helyi mezőgazdaság számára.²² A vasút megléte vagy hiánya – alföldi városainkhoz hasonlóan – már a XIX. században jelentősen differenciálta az itt lévő központi településeket. A nagy múltú visszatekintő – egykori vajdasági székhely (!) – Braclav mára csupán a főbb útvonalaktól távol fekvő csendes város típusú település a Déli-Bug partján. A vasúti csomópontokat a nagyobb helyszükséglet és a tehermentesítés miatt nem a nagyobb városokhoz, hanem attól relatíve nem túl távoli falvak mellé telepítették.

²² Az áruk mozgásában hagyományosan fontos szerep hárul a nagykapacitású vasútra, mivel az úthálózat és a tehergépkocsi park rendkívül rossz állapotú, ráadásul az 1990-es években az üzemanyaghány, azóta pedig az ukrán viszonyokhoz mért magas benzinárak is komoly problémákat okoznak. A gépkocsiállomány rossz műszaki állapotát mutatja, hogy a főbb utak mentén betakarítási időszakban szinte kilométerenként látni valamiféle termékkel megrakott teherautókat, amelynek motorteréből csak a szereléssel bajlódó sofőr lábai lógnak ki. Előfordul olyan is, hogy Magyarországról érkeznek gépek és brigádok, akik bérbetakarítást vállalnak akár Vinnicja cukorrépaöldein is.

Így kapott Zdolbunyv (Rivne helyett), Szmila (Cserkaszi helyett), Szinelnjikove (Dnyipro-petrovszk helyett) jelentős vasúti csomópontot, aminek hatására ezek a települések dinamikus fejlődésnek indultak, mára közepes vagy legalább kisvárosokká fejlődtek (Friedlein, G., 2001, 124. o.).

Ipari megacentrumok a ritkán lakott sztyeppén: Kelet-Ukrajna

Kelet-Ukrajna lényegében a nagy déli sztyeppövezet része, annak ipari centrumok által tarkított vidéke. A keleti és déli területek határának kijelölése rendkívül nehéz feladat, mivel azok lényegében egymásba kapcsolódnak, átfedik egymást. Krivij Rih vagy Nikopol iparosodott térsége mélyen a belső periférikus déli sztyeppövezetbe hatol, míg az Azovi-sztyeppe a Donec-medence tözsomszédságában fekszik.

A térség a XVIII. század végéig a dél-ukrán, a Doni- és az Alsó-Volga menti sztyeppékhez hasonlóan ritkán lakott frontierterület, sztyeppői periféria volt (Karácsonyi D., 2008). A XIX. századi iparosítás során jelentek meg az első ipari központok, amelyek a XX. században fejlődtek hatalmas népességgócokká a szinte lakatlan sztyeppén. Ez a kettősség – sűrűn lakott nagyvárosok, köztük lakatlan sztyeppék – mindmáig rányomja bélyegét a vidék kultúrtáji, társadalmi-gazdasági arculatára, amelynek domináns alakítói az ipari centrumok.²³ A nagyvárosi centrumok térbeli elhelyezkedésében viszont nem a felszín formái vagy a táji zónák fekvése – mint általános esetben –, hanem a felszíntől független, ahhoz képest véletlenszerű ásványkincs-előfordulások²⁴ játszottak szerepet, ezért a vidéki térségek is mozaikosak, ritkán alkotnak homogén, egységes zónát.

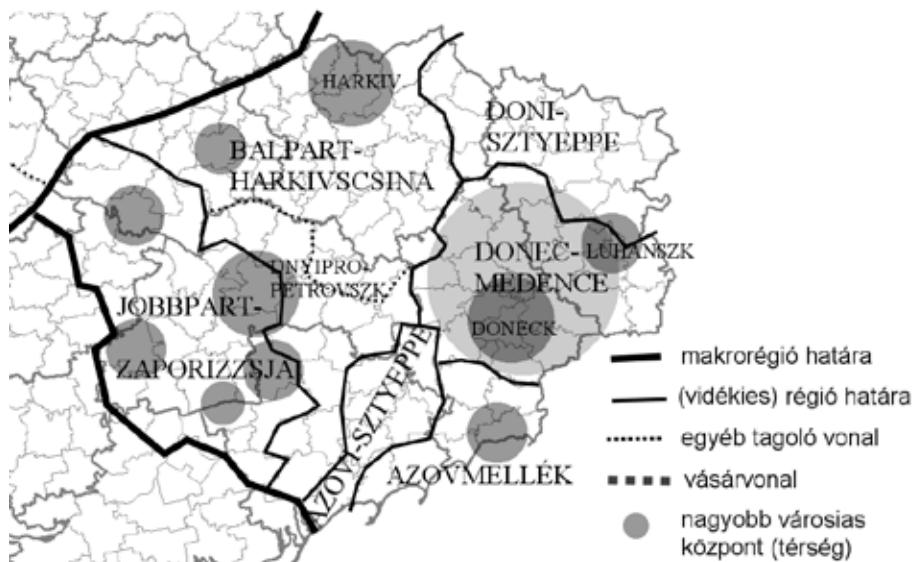
A terület alacsony agrárnépsűrűsége és kiváló talajadottságai rendkívül kedvezőek a mezőgazdaság, különösen a nagyüzemi gabonatermesztés számára. A növénytermesztés még a városodottabb térségekben is a mezőgazdasági értéktermelés zömét adja. A végtelen szántóföldeken az ősibúza mellé ipari növényként napraforgó társul. Ennek egyre nagyobb szerepe van a vetésterületben és a mezőgazdasági jövedelemtermelésben egyaránt; itt is egyre inkább biodízel készítés céljára vetik. Az ipari célú feldolgozást az iparvidékek közelsége (finomítók: Kremencsuk, Liszicsanszk, vegyipari koncentrációk: Liszicsanszk-Szeverodoneck-Rubizsne) is segíti. A növényolaj-ipar – a cukoriparral szemben – telephelyi megjelenését tekintve koncentráltabb (Dnyipro-petrovszk, Kirovohrad, Polohi, Vovcsanszk, Milove), méretgazdaságosabb és modernebb technológiával dolgozik. A nagyvárosi felvevőpiacok közelében hatékonyan működő agrárvállalatok nagyobb állattartó telepeket (szárnyas, sertés) üzemeltetnek, a város környéki dácsák kertjeiben vagy a nagyobb kertészetekben zöldségféléket, gyümölcsöt (pl. dinnyét) termelnek.

A (10) **Donec-medence** tágabb környezete Ukrajna egyetlen olyan térsége, ahol a magasan urbanizált rajonok és az urbánus peremzóna „vidék”-típusa (városperem) több egymás melletti rajonban önálló régiót alkot (41. ábra). A vidéki térségekhez mérten ezekben

²³ Mendöl Tibor (1946, 242. o.) nagyon érzékletesen így írja le Kelet-Ukrajnát: „Az itt uralkodó nehéz-ipari ágazatok... építményei... nem valami régi városoktól népes tájba illeszkednek. Itt a szó szoros értelemben minden a földből nőtt: az ásványi kincs tartja fenn a bányát, a bánya a gyárat, a gyár a várost. Mindehhez semmi köze a környező világnak, mert az meg búza-tengeri-napraforgó tábláival a sztyeppégahajlat terméke.”

²⁴ A Donec-medence neve is a szénmedencére utal, ami valójában a Doneci-hátságban fekszik. Ezért jelent komoly problémát a száraz térségben a medence iparivíz-ellátása is.

a térségekben rendkívül kedvezőek a gazdasági adottságok. A vidéki népesség a városi peremzónában azonban csak alig ötödét teszi ki a teljes lakosságnak, és a legvidékiesebb, relatíve legkedvezőtlenebb gazdasági adottságú Sztarobeseve és Amvroszijivka rajonokban sem éri el az 50%-ot. A térségben falvak – különösen a Donec-medencében – alig vannak. Népességük vagy időszakosan ott tartózkodó nyaralókból áll („dácsa-falvak”) vagy a közeli városba ingáznak. A ritka faluhálózat főként egy-két száz lelkes aprófalvakból áll, amik csak a városoktól távolabbi térségekben maradtak fenn, míg például a fő közlekedési utak mentén a városok beolvasztották azokat. Az egykori falvakból felduzzadt, rendkívül sűrű hálózatot alkotó város típusú települések – vidéki térségekben lévő „tár-saikkal” szemben – központi funkciókkal egyáltalán nem rendelkező alvótelepülések, munkástelepek.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

41. ábra: Kelet-Ukrajna vidékies régiói

A mezőgazdasági termelés a kedvezőtlen adottságok – szárazság, gyakori aszályok – ellenére relatíve intenzív és rendkívül hatékony, a kisszámú agrárnépesség mellett a városi lakosság jelentős része is foglalkozik városperemi kertjeiben önellátó agrártermeléssel.

A keleti térségben a Dnyeper az alapvető választóvonal. A (11) **Balparton** – a Harkiv-Poltava-Zaporizzsja-Doneck négyszögben – a városodottabb térségek (harkivi, dnyipro-petrovszki agglomeráció) között a Középanyagathoz hasonló gazdasági helyzetű, de annál ritkábban benépesült és kedvezőbb demográfiai adottságú, zömmel kistelepülési vidéket találunk. A vidéki városhálózat a középanyagatinál ritkásabb de koncentráltabb, főként 20–50 ezres vagy annál nagyobb városok (Kupjanszk, Izjum, Lozova, Krasznohrad, Ohtirka) jellemzik, amelyek profilja nem csak az agrártermékek feldolgozására szorítkozik. Harkiv térsége, a szabad földek vidéke – a Szlobozsanscsina – már a XVI. századtól fontos orosz

agrárkolonizációs terület volt, ahová főként a szomszédos feketeföld-övezeti tartományokból érkeztek telepesek. A vidék – előbb felsorolt – „kisebb”²⁵ központi településeit is ebben az időszakban alapították, azaz szerves fejlődésen átesett, valódi központi funkciójú városokról van szó.

Harkiv térsége – hangulatát tekintve – sokkal inkább az orosz Feketeföld-övezetet idézi, annak szerves délnyugati folytatása. Kurszk, Belgorod és Voronyezs (Voronyizs) vidéke lényegében csak abban különbözik, hogy Oroszország része. Az orosz-ukrán vegyes etnikai terület a határ túloldalán is jellemző, csak az arányok tolódnak el az oroszok javára. A mezőgazdasági termelés szerkezete is – az azonos agroklmatikus adottságoknak köszönhetően – a Feketeföld-övezetéhez hasonló: búza, burgonya, cukorrépa, kukorica, amit kiegészít a tejirányú szarvasmarha- és sertéstartás.

A (12) **Jobbparton**, az egykori Zaporizzsjai Szics területén ezzel szemben már a ritkán lakott, periférikus, társadalmi arculatában megrekedt sztyeppe húzódik, ahol a XX. században kifejlődött és túlbujánzott iparvárosok (Dnyipropetrovsk-Dnyiprodzerzsinszk, Krivij Rih, Nikopol, Zsolti Vodi, Tokmak, Melitopol) a térben egyenlőtlenül, idegenül terpeszkednek, míg a vidéki kisvárosálózat teljesen hiányzik. A 700 ezres Krivij Rihhez szomszédos Szofijivka vagy a milliós Dnyipropetrovskzal szomszédos Krinicski rajonban még csak város rangú település sincs, a népsűrűség a 30 fő/km²-t sem éri el. A térség periférikus fekvését csak fokozza, hogy három égtáj felől a Dnyeper hatalmas víztározói veszik körül.

A feldolgozóüzemek (magtárak, malmok, olajgyárak) relatív közelsége, az aszályra hajlamos klíma ellenére jó termőhelyi adottságok és az alacsony agrárnépsűrűség miatt igen kedvezők a gazdasági feltételek a parasztgazdaságok számára – magas a vállalkozói aktivitás. A családi gazdaságok megfelelően nagy – 100–150 ha közeli – átlagos birtokméretekkel rendelkeznek. A mezőgazdasági termékszerkezet azonban itt már lényegesen egyszerűbb, sokkal inkább a piaci igényeket tükrözi: a hatalmas búzatáblákat napraforgóföldek szabdadják, állattartás pedig alig – csak a nagyvárosokhoz közel – jellemző.

Az Azovi-sztyeppétől és a Donec-medencétől délre fekvő (13) **Azov-mellék** társadalmi gazdasági fejlődésében a Fekete-tengernél fekvő stabil társadalmú, nagyobb városi centrumokkal megtűzdelt Tenger-mellék kisebb keleti darabkájának tekinthető, ám méreteiben – Mariupol, Berdjanszk, mint városi központok – elmarad attól. A fő mezőgazdasági profil – Odesza térségéhez hasonlóan – a búza mellett a kertészetekben termesztett dinnye és szőlő (Hajdú-Moharos J., 1995, 51. o.). A Krímhez hasonlóan ezen a területen már az ókorban is voltak görög kereskedőtelepek (pl. Mariupol térségében).

Az iparosodott vidékeket ritkán benépesült városhiányos, periférikus területek határolják: délen az Azovi-sztyeppe, északon a (14) **Doni-sztyeppe**. Mindkét terület rajonjaiban a déli sztyeppékre jellemző klaszter-típus dominál, csupán a vállalkozói aktivitás (parasztgazdaságok) magasabb. A két peremvidék a XIX. századig egységes társadalmi arculatú régiót, a kozák Donscsina sztyeppéit alkotta, amit később a Donec-medence iparvidéke „vágott ketté”. Az Azovi-sztyeppe – a Tavrijai-sztyeppe szerves északkeleti folytatódásaként – Dél-Ukrajnához sorolható. A Doni-sztyeppéről fekvése miatt – Ukrajnán belül nincs kapcsolatban a déli sztyeppékkal – itt szólunk. A Doni-sztyeppe Ukrajnához tartozó része az Oszkil (Oszkol) és a Donec folyótól az orosz határig terjedő vidéket,

²⁵ Persze csak ukrán viszonylatban számítanak ezek az Eger nagyságú városok kisebb vidéki központoknak.

a sztarobilszki pusztákat jelenti, ami a határ orosz oldalán szervesen folytatódik a Donig. A ritkán lakott, vízmosások szabdalta területen a falvak a kisebb folyók (Oszkil, Kraszna, Ajdar) menti völgyek védelmébe húzódnak (Mendöl T., 1946, 264. o.), amit a Donec-mendencétől észak felé futó főbb útvonalak is követnek. A szomszédos völgyek közötti közúti kapcsolat sokszor csak nagy kerülő árán valósul meg. A Feketeföld-övezet déli folytatásaként a dombháton búza-, kukorica-, napraforgótáblák sorakoznak (Hajdú-Moharos J., 1995, 51. o.). Az egységes terület periférikus voltát az azt kettévágó vonal orosz-ukrán államhatárrá minősülése csak fokozta, hisz előtte hosszú évszázadokon át e határ fizikai értelemben nem létezett.²⁶

A sztyeppéktől a krími hegyekig: Dél-Ukrajna vidékies térségei

Dél-Ukrajna területe a Fekete- és az Azovi-tenger partvidékétől nagyjából az ország közepén fekvő Kirovohrad megyéig, a Podóliai-hátság legkeletibb nyúlványaiig terjed. A Tengermellék magasabban urbanizált tereitől és a Krími-hegyvidéktől eltekintve ritkán lakott sztyepei tájak jellemzik. Az ország területének bő tizedét jelentő térségben a népesség alig 6%-a él, az átlagos népsűrűség országosan a legalacsonyabb (31 fő/km²). A sztyepei térség, ahol a XVIII–XIX. században jelentős kolonizációs folyamat zajlott le (ez volt egykor „Új-Oroszország”, Novorosszija illetve Új-Szerbia²⁷), a XX. század elejéig társadalmi-gazdasági frontierterület volt (Karácsonyi D., 2008). Azóta a tengerparti urbánus zónák mögötti belső perifériák alakultak ki, amelyek Ukrajna legritkábban benépesült, legalacsonyabb szinten birtokba vett területei.

A magasan városodott, sűrűbben lakott (15) **Tengermelléken** már a XVIII. század végén megalapították az első orosz telepeket, amelyekből később hatalmas kikötővárosok, agglomerációk fejlődtek (42. ábra). A terület két részre, a fekete-tengeri (Odesza, Mikolajiv-Herszon) és az azovi Tengermellékre (Berdjanszk, Mariupol) oszlik (ez utóbbi már Kelet-Ukrajna része). A kedvező gazdasági körülmények, és a bevándorlás hatására az itt elterülő agglomerációk népessége gyarapszik (vagy kisebb mértékben fogy), sőt a környező tengerparti falvakba való kiköltözés (a szub- és dezurbanizáció) is számottevő. Különösen jellemző ez a folyamat az odeszai agglomerációban, ahol a tradicionális *szuburbán üdülőhelyek* (Csornomorka, Fontanka, Zatoka) mellett egyre több újjgazdagok lakta „aranyfalu”, zárt közösség (gated community) jelenik meg. A tágabb térségben fekvő vidéki térségek is életképesebbek az „átlagos ukrán” vidékhez mérten.

A mezőgazdasági termelés az exportkikötőkhöz, az olcsó tengeri szállításhoz való közelség miatt kedvező adottságokkal rendelkezik. A sztyepei térségre jellemző búza- és napraforgó-termelés mellett számos intenzív ágazat is megtelepült itt. Nyugatról bevándorolt telepések honosították meg a szőlőművelést²⁸ a Dnyeszter-limán térségében (Bilhorod-Dnyisztrovszkij). Herszontól délre, a Kahovkai-víztározóból kiágazó, az 1950-es

²⁶ A helyzet kuszaságát mutatja, hogy számos esetben a falu a határ egyik oldalán, míg bekötőútja a másik oldalán fekszik.

²⁷ Erzsébet cárné uralkodása idején nagyszámú, a Balkánról elmenekült szerbet telepítettek le a térségben, akik megalapították Jeliszavetgrádot, a mai Kirovohradot. A Donec mentén is történtek telepítések (Szlavjano-szerbszk).

²⁸ Ez a térség szolgáltatja a kiváló nyersanyagot a világhírű „Odesza” pezsgőkhöz.



Szerkesztette: Karácsonyi Dávid

42. ábra: Dél-Ukrajna vidékes régiói

1960-as években épült öntözőcsatornák mentén intenzív zöldség- és gyümölcstermelést (dinnye, paprika, paradicsom) honosítottak meg. A termékeket az országutak mentén kialakított kilométeres piacokon adják „nagyker áron”, amit innen szállítanak tovább a kiskereskedők teherautón vagy akár személygépkocsikkal a nagyvárosok piacára. Emellett persze a klasszikus városellátó mezőgazdasági övezetek is jelen vannak a régió két nagy tengerparti agglomerációja körül. A hatalmas, tengertől elzárt limánokban (Alibej-, Sza-szik-tó) jelentős számú akvakultúra, halgazdaság működik.

Ehhez a típushoz tartozik az (16) **ukrán Dnyeszterentúl**, ami a XVIII. században orosz-török határvidék volt, az itt alapított sztanyicákba (Bilajivka, Troicke, Veliki Mihajlivka, a moldáv oldalon Tiraszpól, Szlobozija) jelentős számú orosz-kozák helyőrséget telepítettek. A falvakban kelet felé egyre csökkenő arányban, szörványban moldávok, románok is élnek. A terület táji arculatát tekintve is – észak-déli irányba futó nyílegyenes, párhuzamos völgyek – a szomszédos Moldvai-dombság szerves folytatódása, ahol jelentős búza- és napraforgó-termesztés, Odeszához közel kertgazdálkodás (dohány, paradicsom, dinnye, szőlő) honosodott meg. A gabonatermesztés a XIX. században az után lendült fel igazán, hogy 1819-ben Odesza szabadkereskedelmi státust kapott (Topcsiev, O. G., 2003, 150. o.) – ami a város életében is a legprospérálóbb időszakot hozta. Ekkor települt a városba a napjainkig is meghatározó, kereskedelemmel foglalkozó zsidóság. Ukrajna első vasútvonala is a gabonakereskedelmet szolgálta, Odeszából futott észak felé.²⁹ A vasútvonala térsége ma is kedvezőbb társadalmi-gazdasági adottságokkal (pozitív

²⁹ A Monarchia területén persze a Przemyśl-Lemberg vasút átadása (1861) megelőzte ezt (Friedlein, G., 2001, 122. o.). A vasút Tiraszpól, illetve Balta irányába épült ki. Első szakaszát 1865-ben adták át (Topcsiev, O. G., 2003, 150. o.). A vasút vonal a párhuzamos völgyek közötti dombháton fut, ahonnan szép kilátás nyílik az összes közül a leghosszabb, majd száz kilométer hosszú, észak-déli futású, széles, lapos Kucsurhan-völgyre, aminek alján a kozák sztanyicákat hatalmas búza- és napraforgótáblák, a dombsorokon kopár legelők övezik.

migrációs szaldóval) jellemezhető. A főbb vasúti csomópontokban fekvő egykori sztanyicák (Rozdilna, Kotovszk) pedig jelentős regionális centrumokká fejlődtek.

A tengerparttól távolabb, a Déli-Bug-menti Novoroszijai-sztyeppe (Mikolajiv és Kirovohrad megye) és a Dnyeper-könyökön túli Tavrijai-sztyeppe (Herszon és Zaporizzsja megye) már a sztyeppei belső periféria része, ahol a társadalmi-gazdasági fejlődés bizonyos szinten megakadt. A XVIII. század legvégén, a XIX. század első felében jelentős telepítések zajlottak itt, ahol oroszok mellett a már említett szerbeket, németeket, sőt svédek is telepítettek le. A periférikus térségekben a viszonylag kedvező természetes népmozgalmi adottságok ellenére jelentős a népesség elvándorlása. A kisváros-hálózat rendkívül fejletlen, a nagyobb központok főként a tengerpartot a belső területekkel összekötő közlekedési utak mentén fekszenek, mint a Déli-Bug mentén Nova Odesza, Vozneszenszk és Pervomajszk, az Inhul mentén Bastanka és Novi Buh. A főbb utaktól távolabb kisebb-nagyobb foltokban az érintetlen sztyeppei táj is megmaradt, amelyek természetvédelmi területek mint a Jelaneci-sztyeppe vagy Aszkanija-Nova. A (17) **Novoroszijai-sztyeppe** a térségen belül relatíve sűrűbben és korábban benépesült, emellett kiváló csernozjommal fedett, élénkebb domborzattal és intenzívebb mezőgazdasággal (gabona-termesztés) rendelkezik.

A Dnyeper-könyöktől délre fekvő (18) **Tavrijai-sztyeppe** benépesítésére ezzel szemben a legkésőbb, csak a XIX. század végén került sor. Igazi város rangú településsel se dicsekedhet a régió – ez Ukrajna „legvároshiányosabb” belső térsége. A területet – az észak-amerikai Mississippi-alföldhöz hasonlóan – mérnöki pontossággal parcellázták föl, amit mindmáig mutat az utak, a falvak rendkívül szabályos négyzethálós elhelyezkedése és a sakktáblás határhazsnálat. A legszélsőségesebb adottságok mind társadalmi, mind természeti értelemben ezt a területet jellemzik. Ameddig a szem ellát végtelen, lapos, szikes pusztaság, kitikkadt legelők, gyéren művelt, gesztenyebarna talajú szántók mindenfelé, a népsűrűség rendkívül alacsony, a településhálózat ritkás és elszórt, a gazdasági helyzet rendkívül kedvezőtlen. A szovjet időkben megpróbálták az elszórt falusi lakosságot a rajonok központjában kialakított népesebb – tízezres – agrárvárosokba koncentrálni, ekkor duzzadt föl Csaplinka, Novotroicke, Mihajlivka, Kalancsak vagy Novoolekszijivka lakossága, amelyek azonban – utóbbi kettőt kivéve – a közlekedési folyosóktól igencsak távol fekszenek, ezért gazdasági kilátásaik is rosszak. Az ide „kényszerített” agráripari telephely rég bezárta kapuit, a pangó városkák központi szerepét az adminisztráció rozzant, klasszicista épülete, egy-két rozsdás benzinkút és szegényes kolhozbolt vagy kicsiny piac jelzi, míg a környező kisebb falvak jó részét utolsó lakója is elhagyta. A nagy távolságok a többség számára, akinek még autója sincs, semmi jóval nem kecsegtetnek.

A vízmósások szabdalta, hátsági fekvésű, dimbes-dombos, csernozjommal fedett (19) **Azovi-sztyeppét** csak a Moszkvát Szevasztopollal összekötő főút mentén fekvő Tokmak és Melitopol térsége választja el a Tavrijai lapálytól. Itt kanyarog a Krivij Rihet és Zaporizzsjét Doneckkel összekötő vasúti fővonal is, ami a térséget Kelet-Ukrajna vérkeringésébe kapcsolja. A vasút mentén kisebb városok fekszenek, ahol a térségben megtermelt mezőgazdasági terményekre (búza, napraforgó) jelentősebb ipar települt (pl. növényolaj-feldolgozó Polohiban). A térség arculata inkább a Novoroszijai-sztyeppével rokonítható, de a természetes fogyás nagyobb mértéke már egyértelműen a kelet-ukrajnai viszonyokra utal.

A periférikus sztyeppe, amit egyetlen klaszter dominál, két térségben, a Budzsáki-sztyeppén és az Észak-Krímbe jelenik meg. Mind a két terület – ahol jelentős nem ukrán

etnikum él – relatíve későn, a második világháború után került Ukrajnához. A (20) **Budzsáki-sztyeppe** – ami Besszarábia szerves déli folytatódása – valóságos etnikai mozaik, ahol a betelepített ukránok és oroszok mellett nagyszámban élnek románok, sőt bolgárok is. A Budzsák a periféria perifériája, amit a Dnyeszter-limán teljesen elválaszt Ukrajna többi területétől, nyugaton, Románia felé a Duna, északon a Moldáviához tartozó Gagauzia zárja el. A határok a felszabdalt dombvidéken az észak-déli futású párhuzamos völgyeket is kettévágják emiatt mind a vasúti, mind a közúti közlekedés rendkívül nehézkes, csak mindenféle ellenőrzőpontokkal tarkított korridorokon (Palanca, Renyi-Giurgiulești) keresztül lehetséges. A nagyobb központi települések (Ceadâr-Lunga, Basarabeasca, Stefan-Vodă), a falvakat összekötő utak az orosz–ukrán határhoz hasonlóan itt is sokszor a túlsó oldalon fekszenek. A vidék rendkívül kopár, a kelet-európai sztyeppövezet legnyugatibb darabkája, ahol az elszórt óriásfalvakban a legfőbb megélhetést a juh- és kecsketartás jelenti.³⁰ A legelők között ritkásan fekvő szántókon búzát, néhol dohányt vetnek. A Csenyivci-Rivne vonalhoz hasonlóan a falvaknak nem csak a mérete, de az arculata is megváltozik a Dnyeszteren átlépve. A térség tarka társadalmi arculatát tekintve is komoly turisztikai potenciált rejt, ám a legnagyobb jelentőségű ilyen tényező a Duna-delta Ukrajnához tartozó része (Kilijai-ág). A turisztikai infrastruktúra – a periférikus fekvés és a román konkurencia ellenére (vagy épp okán) – meglepően fejlett. A delta mellett a környező hatalmas limán-tavak (Jalpug-, Kahul-tó) is színes madárvilágnak adnak otthont. A delta halat, nádat ad az itt élőknek, akik a Vilkové környéki szigeteket teljesen belakták, a kiváló öntéstalajt kertszerűen művelik (káposzta, paradicsom, alma, szőlő). A renyi-bolhrad-izmail háromszögben – a dél-moldáv borvidékek szerves folytatásaként – Dunára néző déli domboldalak kiváló szőlőt teremnek, amiből Bolhradban konyak készül (Topcsiev, O. G., 2003, 115. o.).

Az ország legdélibb része a mélyen a Fekete-tengerbe nyúló, ámde sekély, télen befagyó tengermedencékkel (Azovi-tenger, Karkinit-öböl) körülvett Krim-félsziget. Csupán a mélytengerre néző déli partszakaszon, a Jajlák védelmében alakulhatott ki a szubmediterrán klíma, míg az északi pusztákon a nyári forróság mellett télen a hideg sarki szelek is akadály nélkül söpörnek végig. Táji arculatát tekintve így megkülönböztetjük a sztyepes és a hegyes Krímet (Székely A., 1978, 257. o.), utóbbin belül a déli piciny, mediterrán jellegű partvidéket.

A vidék társadalmi arculata is nagyban ezen formákhoz illeszkedett. A nagyobb központi települések, városok a déli tengerparton (Szevasztopol, Jevpatorija, Kercs), a félsziget bejáratánál (Armjanszk, Dzsankoj) illetve a sztyepes és a hegyes Krim találkozásánál kialakult vásárvonalon (Szimferopol, Bilohirszk, Bahcsiszeráj) fekszenek. Ezekről, és a főbb utaktól távolabb ritkán benépesült, periférikus térségeket találunk. A félsziget északi felén, a Karkinit-öböltől a Kercsi-szorosig húzódik ez a sztyepes periféria, az (21) **Észak-Krími-sztyeppe**. Csupán az Észak-Krími-öntözőcsatorna és az ezzel párhuzamosan futó kercsi vasút mentén fekvő területek tűnnek ki nagyobb településeikkel és sűrűbb faluhálózattal. A mezőgazdasági termelés intenzifikálására, a kopár szikes, sovány gesztenyebarna talajú legelők feltörésére csak az 1950-es évektől – a csatorna megépülésével – nyílt lehetőség, hisz a Jajlából lefutó legnagyobb patak, a Szalhir vize is csak ritkán

³⁰ A juh- és kecsketartás főként a bolgárok lakta területekhez kötődik, akik valószínűleg balkáni hagyományait hozták magukkal. Ebben a térségben a legnagyobb a birka- és kecskesűrűség egész Ukrajnában.

jutott el idáig. A csatorna mentén egész sor agrárvárost (Szovjetszkij, Kirovszke, Lenine) hoztak létre, ahová jelentős számú ukránt telepítettek, így itt a legalacsonyabb többségi orosz lakosság aránya. A mára elhanyagolt, elhagyott öntözőrendszerek mentén csak elvétve látni szőlőket vagy dinnye-kertészeteket, a területet újra a sovány marhagulyák, juh- és birkanyájak veszik birtokukba. Az 1990-es években a Közép-Ázsiából visszatelepülő tatároknak³¹ köszönhetően – mintegy demográfiai „lökésként” – még nőtt a csatorna menti falvak lakossága. A csatornától távolabb fekvő települések jóval kisebbek, siralmas állapotúak és sokszor a főutaktól távol, a kietlen füves pusztaság közepén fekszenek.³² A Tarhankut- vagy a Kercs-félsziget periferiáit még a szovjethatalom se tudta igazán „meghódítani”, nem csoda, hogy a Jajlák mellett a Krím rezervátumai (pl. az opuki) itt fekszenek. Az egykori pionírfalvak népessége már az 1990-es években is gyorsan apadt az elvándorlás és a természetes fogyás hatására.

A legintenzívebb tradicionális agrárvidéket a (22) **Krími-hegyvidék** északi előterében, a Jajlákból lefutó patakok által öntözött, sűrűn lakott hegylábbon, a Jevpatorija-Szimferopol-Szevasztopol háromszögben találjuk. Az északnyugat felé lealacsonyodó kuesztákon hatalmas szőlő-, gyümölcs- és illóolaj-termelő gazdaságok terpeszkednek. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar nagy értékű, piacképes, minőségi termékek – bor, pezsgő, konyak – előállítására szakosodott. A legjobb minőségű borokat azonban a déli lejtőkön szüretelt szőlőkből készítik, ám ott a rendelkezésre álló mezőgazdasági terület sokkal szűkebb. A leghíresebb bor- és pezsgőkombinátok a Szudak melletti meredek hegyormok alatt fekvő Novi Szvit és a Szevasztopotól keletre lévő széles, lapos „Aranyvölgy”, a Zolotaja Balka. A demográfiai (bevándorlás) és gazdasági viszonyok igen kedvezőek, hisz a nagyvárosok közel vannak, a legfontosabb tranzit utak behálózják a vidéki térségeket. Az etnikai kép itt a legtarkább, a krími tatárság kulturális központja, Bahcsiszeráj évente több ezer turistát vonz. A ritkán benépesült Krími-hegyvidék meghatározó szerepe csak Bahcsiszeráj rajon esetében mutatható ki. A kietlen – egykor a tatárok nyári legelőiként szolgáló³³ – karsztfennsíkok itt a legszélesebbek, amelyeken a legmagasabb – 1000–1500 méteres – csúcsok (Ai Petri) és a legnagyobb természetvédelmi területek sorakoznak.

A Jajláktól délre, Jalta és Alusta között zajos üdülőváros-agglomeráció húzódik, ahol az egykori halászfalvak a XX. század során mind-mind várossá nőtték ki magukat. Alusta és Szudak között azonban sokkal csendesebb térség, a vidékies (23) **Krími-partvidék** húzódik, ahol a falusi lakosság aránya az 50%-ot is megközelíti. A Beregi-síkság mellett ez Ukrajna legkisebb vidék régiója, területe csupán két-három rajonra (Alusta, Szudak, Feodoszia) terjed ki részben vagy egészben. Ukrán viszonylatban az itt fekvő falvak (Morszkoje, Veszeloje, Ribacse) jellemezhetők a legjobb gazdasági adottságokkal, mivel a rendkívül munkaintenzív kertészet (szőlő, gyümölcs, levendula, rózsza) mellett régóta a turizmus jelenti a legfőbb jövedelemforrást.

³¹ A szovjet időszakban a tatároknak még az emlékét is igyekeztek kitörölni a Krímbe. Az ősi tatár falvak még ma is a proletárhatalom hírhedt vezéreinek (Lenin, Kirov) nevét viselik, de az egykori német telepesfalvakat is átnevezték, így lett Rosentalból Aromatnoje (valószínűleg illóolaj-termelés folyt a környéken).

³² A legérzékenyebb példát talán a Dzsau-Tepe iszapvulkánról híres Vulkanivka faluja szolgáltatja. A település 10–15, sorba rakott egyenházból és egy aprócska kenyérboltból áll a kelet-krími pusztaság közepén. A „vulkán” tetejéről más lakott települést közel-távol se látni – ez a világ vége.

³³ Innen a hegyvidék török eredetű elnevezése is: Jajla.

ÖSSZEGZÉS

Az empirikus vizsgálat eredménye „egy a lehetségesek közül”, a lehetőségekhez (adatforrásokhoz) mérten. A vizsgálat tehát nem, csupán a dolgozat tekinthető ezen a ponton lezártnak, kereknek, és csak bízhatom abban, hogy sikerült Ukrajnát a Bevezetésben Hajdú-Moharostól idézett mottó szerint a „tiszteletteljes figyelemben” részéssíteni.

A **főbb eredményeket** a következő pontokban foglalom össze:

1. A nemzetközi szakirodalom áttekintése, a külföldi és hazai empirikus vizsgálati példák feldolgozása alapján kísérletet tettem a **vidékiség** – általános és térség-specifikus – differenciáló **jellemzőinek** meghatározására, összefoglalására, majd ezeket Ukrajna esetében is teszteltem. A szakirodalom alapján összefoglalást igyekeztem adni a **vidéktérkép**, mint viszonylag fiatal tudományterület meghatározásáról, kutatási kérdéseiről.
2. Ukrajna regionális viszonyait – a lehetőségekhez mérten – az egész országra olyan **részletes területi szinten** próbáltam meg föltárni, ami eddig a szakirodalomban csak elvétve jelent meg. A rendelkezésre álló különböző adatforrások adatait egy egységes adatbázisba – területi adatmátrix, metaadatok táblája, vektoros alaptérkép – rendeztem.
3. Kísérletet tettem az **ukrán vidékiséget** alapjaiban **differenciáló tényezők** meghatározására. A legfontosabb differenciáló tényezőket a vizsgálat eredménye szerint a **demográfiai** – a természetes népességfogyás – **munkaerőpiaci-gazdasági**, és a **népsűrűségi viszonyok** jelentik. Emellett a **természeti környezet** is fontos szerepet tölt be a vidéki térségek differenciálódásában. A városi hatások – egy-két turizmus orientált tengerparti területet kivéve – azonban a monofunkcionális – agrárius – ukrán vidéken nem különülnek el a gazdasági tényezőktől. A fekvés dimenziója Ukrajnában alapvetően a városoktól való távolság és a természetes övezetesség-zonalitás eredője, ami nagyban megjelenik a népsűrűségi viszonyokban is. Az elvándorlás, a közlekedési távolság problematikája és a vállalkozói aktivitás csak egy-egy kisebb térségben meghatározó, de országos szinten ezen dimenzióknak kicsi a magyarázó ereje.
4. A tipizálás eredményeképp elkülönítettem az ukrán vidéki térségek lehetséges **5 fő- és 7 altípusát**. Ezek között a városi peremzónáktól az agrárszektor dominálta, illetve a demográfiai depresszió jellemezte vidéken át a periférikus és „hegyvidéki” vidékig az általános vidéktípusok klasszikus jellemvonásai kimutathatók, így az ukrán vidékiség a legtöbb tekintetben rokonságot mutat az általános európai vidékiséggel. Ennek ellenére mégis több egyediség ismerhető föl, amelyek főként a nagy népsűrűségi különbségekben, az urbanizáltság – a vidéki kisváros-hálózat – nagy területi különbségeiben mutatkoznak. Ezek részben a kelet-európai fejlődési út történelmi távlatú eredője (sztyeppe frontier benépesülése), részben a szovjet korszak eredményei (erőltetett urbanizáció).

5. A rajon típusok területi megoszlása alapján az ukrán vidékiség területi differenciálódása – az „azonális” hegyvidéki és városi peremzóna típusokat kivéve – nagyban kötődik az ország hosszú történelmi fejlődési folyamat eredményeként létrejövő **regionális tagolódásához** (Nyugat, Középnugat, Kelet, Dél, illetve az ezeket elválasztó **Umány-Harkiv vonal**). Emellett a nyugati területek vizsgálati eredménybeli markáns elkülönülése nyomán kijelölhető volt a **Csernyivci-Rivne vonal** is. A déli sztyepp-övezettől fejlődése során elkülönülő keleti magasan urbanizált iparvidékek régiójának határa azonban nem jelölhető ki határozottan, mivel azok a térben egyenlőtlenül, elszórva „úsznak” periférikus, belső periférikus sztyeppén.
6. A munka végeredményeként elkészítettem Ukrajna lehetséges **vidékirégió-beosztását**, regionális földrajzi „rajonírozását”, amelynek során a négy makrorégiót további **23 vidékies régióra** osztottam. A vidékies régiók belső társadalmi-gazdasági viszonyait, kultúrtáji arculatát az adott területi keretek között igyekeztem jellemezni. Az egyes vidékies térségek belső viszonyait tekintve már nagyjából homogénnek, a térben folytonosnak tekinthetők, illetve szerves társadalmi-gazdasági fejlődésment eredményei – azaz magukon hordozzák a régió általános ismérveit.
7. A dolgozat járulékos „hozományának” tekinthető, hogy az egy a **külföldi ország kutatásáról** szól. Az ennek kapcsán felmerülő problémák, illetve azok megoldásának kérdése a munkában többször a felszínre kerül (adathiányok, „infrastrukturális” hiányosságok: előzmények, adatbázisok, alaptérképek), ami (elvileg) hozzájárulhat a külföld regionális földrajzi kutatásának elméletéhez és gyakorlatához – persze ennek erősítésére ez a kísérlet (dolgozat) még kevés, csak az első lépésnek tekinthető.

A legfontosabb további teendő a munka tartalmának megismertetése, vitája hazánkban és persze Ukrajnában, ahol ezek az eredmények igazán termékeny talajra találhatnak. A másik fontos lépés a kutatómunka további folytatása mind a tágabb posztszovjet térség regionális földrajza, mind a vidékföldrajz irányában. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy ez a dolgozat csupán egy lehetséges kísérlet – megoldási „stádium” –, az újabb információk (adatok) megszerzése tükrében az eredményeket tovább lehet csiszolni, finomítani.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agricultural Policy in Ukraine (2003), Analysis and research, Kijev, 486 o.
- Ahropromiszlovi Komplex Ukrajini (2002): Sztan, tendenciji ta perszpektivi rozvitku, Informacijno-analiticsnij zbirnyik. Insztitut Ahrarnoji Ekonomiki, Ukrainszkoj Akademiji Ahrarnih Nauk, Kijev, 9–121. o.
- Alasia, A. (1996): Mapping the socio-economic diversity of rural Canada: A multivariate analysis. *Agriculture and Rural Working Paper*, 67., Statistics Canada, Agriculture Division, Ottawa, 41 o.
- Almásy S. (1994): *Kárpátalja élelmiszerellátási problémáinak megoldásáról, Kárpátok Eurorégió*, 106–118. o.
- Almásy S. (1998): Átalakulás Kárpátalján, *Magyar Mezőgazdaság*, 30., 8–9. o.
- Almásy S. (2000): Agrárreform Ukrajnában. in: A MTA SzSzB Megyei Tudományos Testülete tudományos ülésének előadás összefoglalói, Nyíregyháza, 183 o.
- Almásy S. (2004): Új típusú mezőgazdasági vállalkozások Kárpátalja síkföldi régiójában. *Gazdaság és Társadalom*, 15., 2., 123–128. o.
- Almásy S. – Káli T. (2004): Kárpátalja mezőgazdasága az ezredfordulón. *Gazdaság és Társadalom*, 15., 1., 91–131. o.
- Allina-Pisano, J. (2007): Ländliche Transformation in der Ukraine: ein nachhaltiges Modell? – *Geographische Rundschau* 59. 12., 34–39. o.
- Andor M. – Kuczi T. – Nigel, J. S. (1996): Közép-európai falvak 1990 után. *Szociológiai Szemle*, 3–4., 125–147. o.
- Antal Z. (1975): A szovjet mezőgazdaság fejlődésének néhány fontos gazdaságföldrajzi kérdése 1928–1973 között. *Földrajzi Értesítő*, 24., 2., 169–190. o.
- Antal Z. (1980): Mezőgazdaság földrajza. in: *Szovjetunió II. kötet Gazdaságföldrajz* (szerk.: Antal Z.), Gondolat Kiadó, Budapest, 343–413. o.
- Antal Z. – Kulcsár V. (1978): *A magyar élelmiszergazdaság földrajza*. ELTE TTK-Tanönyvkiadó, Budapest, 257 o.
- Antal Z. – Vidéki I. (1998): *A magyar mezőgazdaság átalakulása*. ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest, 123 o.
- Anucsín V. A. (1966): A szovjet leíró földrajz alapjai. *Földrajzi Közlemények*, 14. 90., 3., 191–196. o.
- ARIS (2005): Ukraine Agricultural and Rural Investment Strategy – <http://www.eastagri.org/meetings/docs/meeting16/ARIS%20Main%20Report.pdf>
- Åslund, A. (2005): The Economic Policy of Ukraine after the Orange Revolution – *Eurasian Geography and Economics* 46. 5., 327–353. o.
- Åslund, A. (2008): Reflektions on Ukraine's Current Economic Dilemma – *Eurasian Geography and Economics*, 49. 2., 152–159. o.
- Atlasz Geografija Ukrajini (2000) – DNVP Kartohrafija, Kijev, 47 o.

- Atlasz Avtomobilnih Sljahiv (2004) – Ukrajna, Kijev, 164 o.
- Aumayr, C. M. (2007): European Region Types in EU-25 – *The European Journal of Comparative Economics* 4. 2., 109–148. o.
- Bagrov, N. B. szerk. (2006): *Informacionno-geograficseszkoe obeszcpecsenije planyirovanyija sztrategicseszkovo pazvitija Krima* – Planyirovanyije regionalno razvitija 4. Szimferopol, 188 o.
- Balabanov, G. V. – Friedlein, Günter (1995): Kornkammer Ukraine – Behauptung oder Tatsache – *Europa Regional* 2., 2–7. o.
- Balabanov, G. V. – Nagirna, V. P. – Nizhnik, O.M. (2003): *Transformatsya structuri gospodarstva Ukraini*. Institute of Geography, National Academy of Science of Ukraine. Kiev, 403 o.
- Balázs J. – Horváth R. (1995): Bevezetés a demográfiába – JATEPress, Szeged, 181 o.
- Barabás J. (1960): A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában – in: Gunda B. szerk.: *Műveltség és hagyomány*, Tankönyvkiadó, Budapest, 219–247. o.
- Baranovszkij, M. O. (2007): Depreszivniszty rehioniv Polisszja: metodika viznacsennja, konkreti rezultati, cinniki formuvannja – Rehionalna Ekonomika 1. sz. Lviv, 116–127. o.
- Bartlett School of Planning (2004): Spatial Dimensions of Rural Policy in South East England – Final Report, South East England Regional Assembly, South East England Development Agency, Government Office for the South East, The Countryside Agency, London, 91 o.
- Bassa L. (2006): *Övezetek, régiók, körzetek Ukrajnában* – Harmadik Magyar Földrajzi Konferencia, Konferencia CD, MTA FKI, Budapest, 16 o.
- Baum, S. – Weingarten, P. (2004a): Typisierung ländlicher Räume in Mittel- und Osteuropa – *Europa Regional* 12. 3., 149–159. o.
- Baum, S. – Weingarten, P. (2004b): Interregionale Disparitäten und Entwicklung ländlicher Räume als regionalpolitische Herausforderung für die neuen EU-Mitgliedstaaten – IAMO Diskussion Papier No. 61., 24 o.
- Baum, S. – Weingarten, P. (2005): Current situation and future prospects of rural areas in the Central and East European Candidate Countries – Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft für Agrarökonomie, 135–150. o.
- Baum, S. – Trapp, C. – Weingarten, P. (2004): Typology of rural areas in the Central and Eastern European EU new Member States – IAMO Diskussion Papier No. 72., 27 o.
- Baum, S. – Trapp, C. – Weingarten, P. (évszám nélkül): Typology of rural areas in the CEE new Member States – 87th EAAE Seminar, Assessing rural development of the CAP, 21 o.
- Baum, S. et al. (2004): The future of rural areas in the CEE new Member States – IAMO, Network of Independent Agricultural Experts in the CEE Candidate Countries, 214 o.
- Becsei J. (1998): *Fejezetek az általános társadalmi földrajz tanulmányozásához* – Egyetemi jegyzet, JATE, Budapest Média Intézet, 161 o.
- Beluszky P. (1965): Falusi településeink osztályozása – *Földrajzi Értesítő* 14. 1., 149–163. o.
- Beluszky P. (1973a): A településosztályozás néhány elvi-módszertani szempontja (Adalékok Magyarország településhálózati térképének magyarázójához) – *Földrajzi Értesítő* 22. 4., 453–466. o.

- Beluszky P. (1979a): Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai (Településformáló folyamatok a megye falusi térségeiben) – *Földrajzi Értesítő* 28. 3–4., 339–370. o.
- Beluszky P. (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete – *Tér és Társadalom* 4., 3–28. o.
- Beluszky P. (1999): *Magyarország településföldrajza, Általános rész* – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 584 o.
- Beluszky P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza* – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 274 o.
- Beluszky P. – Sikos T. T. (1982): *Magyarország falutípusai* – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 167 o.
- Beluszky P.- Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón) – Magyarország az ezredfordulón*, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 459 o.
- Benaříková, Z. et al. (2006): Regional differentiations of rural villages in the Czech Republic – *Agricultural Economy* 52. 6., 513–517. o.
- Bernát T. – Enyedi Gy. (1961): *A magyar mezőgazdaság termelési körzetei* – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 168 o.
- Bernát T. – Enyedi Gy. (1968): A magyar mezőgazdaság területi fejlődésének néhány kérdése – *Földrajzi Értesítő* 17. 4., 407–428. o.
- Bernát T. – Enyedi Gy. (1977): *A magyar mezőgazdaság területi problémái* – Akadémia Kiadó, Budapest, 205 o.
- Bernát T. (1967): A mezőgazdasági földrajz általános kérdései – in: Radó S. szerk.: *A világgazdaság földrajza*, Gondolat kiadó, Budapest, 147–206. o.
- Bernát T. et al. (1997): *A magyar mezőgazdaság területi szerkezetének változásai* – Agroiinform, Budapest, 116 o.
- Bernát T. – Udovec G. (1975): A természeti erőforrások és a gazdálkodási színvonal kapcsolata a mezőgazdasági termelészövetkezetekben – *Földrajzi Értesítő* 24. 3., 271–279. o.
- Birkbeck College (2004) – http://www.statistics.gov.uk/geography/downloads/Methodology_Report.pdf
- Blunden, J. R. et al. (1996): The Classification of Rural Areas in the European Context: An Exploration of a Typology Using Neural Network Applications – *Regional Studies*, 32. 2., 149–160. o.
- Bodnár D. – Karácsonyi D. (2005): Ukrajna az átmenet tükrében – in: szerk.: Perczel György – Szabó Szabolcs *Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok, 100 éve született Mendöl Tibor*, Emlékkötet, Trefort Kiadó, Budapest, 217–231. o.
- Bogomolov, O. T. (2000): Russia Facing the Challenges of the 21st Century – in: Blahó A. szerk.: *Nemzetgazdaság – Regionalitás – Világgazdaság, Tanulmányok Simai Mihály akadémikus 70. születésnapja tiszteletére*, 319–336. o.
- Boháčková, I. et al. (2003): Role of agriculture in the development of rural regions – *Agricultural Economy* 49. 5., 229–232. o.
- Boscacci, F. et al. (1999): *A typology of rural areas in Europe* – SPESP, Strategic Study: Towards a New Urban Rural Partnership in Europe, Milánó, 17 o.
- Bosch, B. – Endlicher, W. (2001): Veränderungen in der Landwirtschaft der Vorkarpaten in der Oblast Lwiw seit der Unabhängigkeit 1991 – *Europa Regional* 9. 1., 32–43. o.

- Bot, A. J.; Nachtergaele F. O.; Young A. (2000): *Land resource potential and constraints at regional and country levels* – World Soil Report 90, FAO, Róma, 114 o.
- Brebuda, J. (1971): *Landwirtschaftliche Probleme der Ukraine* – Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe 1; Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens, Band 56; Wiesbaden, 235 o.
- Brouwer, F. et al. (évszám nélkül): *Marginalisation of agricultural land in Europe* – LSIRD Naplio conference papers; <http://www.macauley.ac.uk/livestocksystems/naplio/proceedings/brouwer.htm>
- Bulla B. – Mendöl T. (1947): *A Kárpát-medence földrajza* – Egyetemi Nyomda, Budapest, 611 o.
- Bulla B. et al. (1953): *Általános természeti földrajz I. kötet* – Tankönyvkiadó, Budapest, 554 o.
- Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung (1999): *Spatial Indicators for European Regions* http://www.mcrit.com/SPESP/SPESP_reg_ind_final%20report.htm, 13 o.
- Burgerné Gimes A. (2001): *A közép-európai átalakuló országok gazdaságának és mezőgazdaságának összehasonlító elemzése* – Századvég Kiadó, Budapest, 196 o.
- Ceccato, V. – Persson, L. O. (év nélkül): *Dynamics of Rural Areas (DORA): The Swedish case studies* – Nordregio, Nordic Centre for Spatial Development, Stockholm, <http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa01/papers/full/71.pdf>, (oldalszám nélkül)
- Clement, H. (1994): *Ukraine: Kornkammer und Schwerindustriezentrum oder Problemregion Europas?* – *Geographische Rundschau* 46. 4., 200–206. o.
- Clement, H. (1997): *Wirtschaftliche Anpassungs- und Transformationsprobleme in der Ukraine* – *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie* 41. 2-3., 133–142. o.
- Cloke, P. (1977): *An Index of Rurality for England and Wales* – *Regional Studies* 11. 1., 31–46. o.
- Cloke, P. (1978): *Changing Patterns of Urbanisation in Rural Areas of England and Wales, 1961-1971* – *Regional Studies* 12. 5., 603–617. o.
- Cloke, P. – Edwards, G. (1986): *Rurality in England and Wales 1981: a replication of the 1971 index* – *Regional Studies* 20. 4., 289–306. o.
- Copus, A. K. – Crabtree, J. R. (1996): *Indicators of Socio-Economic Sustainability: An Application to Remote Rural Scotland* – *Journal of Rural Studies*, 12. 1., 41–54. o.
- Czene Zs. (2007): *A vidéki térségek a programban* – Falu Város Régió 4. sz., Az európai területi kutatások magyar szemmel 25–35. o.
- Cromartie, J. B. – Swanson, L. L. (1996): *Census Tracts More Precisely Define Rural Populations and Areas* – *Rural Development Perspectives*, 11. 3., 39. o.
- Csáki Cs. (2005): *A mezőgazdaság átalakulása Közép- és Kelet-Európában: a reformok helyzete* – *Fejlesztés és Finanszírozás 2005/2.*, 3–14. o.
- Csáki Cs. – Lerman, Z. (1997): *Land reform in Ukraine – The first five years*, The World Bank, Washington D. C., 100 o.
- Csáki Cs. – Lerman, Z. (2000): *Ukraine: Review of farm restructuring experiences* – The World Bank, Washington D. C., 55 o.
- Csatári B. (1993): *Az Alföld tünetcsoport újraéledése 1990–1994* – *Tér és Társadalom* 7. 3-4., 1–11. o.
- Csatári B. (2000a): *Kísérlet a magyarországi kistérségek komplex fejlődési típusainak*

- meghatározására – in: Dövényi Zoltán szerk.: *Alföld és nagyvilág, Tanulmányok Tóth Józsefnek*, MTA FKI, Budapest, 151–168. o.
- Csatári B. (2000b): *A magyarországi kistérségek vidékiség-kritériumai* – Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 193–217. o.
- Csatári B. (2001): *Az európai vidékiség és az Alföld* – MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány, 44–63. o.
- Csatári B. (2004): A magyarországi vidékiségről, annak kritériumairól és krízisjelenségeiről – *Területi Statisztika*, 7. (44.) 6., 532–543. o.
- Csatári B. (2005): A területi konfliktusokról és a magyar vidékről – in: Dövényi Z. – Schweitzer F. szerk.: *Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek*, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 185–194. o.
- Csatári B. (2006a): *A vidékföldrajz és annak honi megnyilvánulásai* – III. Magyar Földrajzi Konferencia, absztrakt kötet, MTA, Budapest, 60 o.
- Csatári B. (2006b): A megélt tér élménye, Gondolatok a táj, a terület- és a vidékfejlesztés kapcsolatáról – *Falu, Város, Régió* 3., 23–25. o.
- Csatári B. – Farkas J. (2006a): A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira – *Tér és Társadalom*, 20. 4., 97–109. o.
- Csatári B. – Farkas J. (2006b): Kísérlet a vidéki terek új kategorizálására – *A Falu*, 21. 4., 65–71. o.
- Csete L. (1963): *A Szovjetunió mezőgazdasága* – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 269 o.
- Csöte A. (1999): A paraszti közösségtől a ruralitásig – *Szociológiai Szemle* 3., 134–153. o.
- Csöte A. – Kovács I. (1995): Posztszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában – *Szociológiai Szemle* 2., 49–65. o.
- Csornij, Sz. (2001): Nacionalnij Szklad Naszelennja Ukrajini v XX. sztoriccsji – DNVP Kartografija, Kijev, 86 o.
- Dancs L. (2006): Regionális különbségek Ukrajna átalakuló gazdaságában – in: Rácz Sz. szerk.: *Regionális Átalakulás a Kárpát-medencében*, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, 96–109. o.
- Den Hollander, A. N. J. (1975): A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise – *Ethnographia*, 86. 2-3., 313–321. o.
- Den Hollander A. N. J. (1980): *Az Alföld települései és lakói* – Mezőgazdasági kiadó, Budapest, 113 o.
- Diercke Weltatlas (2000) – Westermann, Braunschweig, 275 o.
- Dolenyina, O. E. (2005): Nyekatorije oszobennosztyi dinamiki platnosztyi szelszkovo naszelenyija rosszii v period 1913-1989 – *Izvesztyija Ruszkovo Geograficeszkovo Obcsesztya* 137. 5., 25–33. o.
- Dorgai L. (1998a): Néhány gondolat a „Mi tekinthető vidéknek?” című vitacikkhez – *Gazdálkodás* 42. 5., 60–64. o.
- Dorgai L. (1998b): Az agrárgazdaság helye és szerepe a vidékfejlesztésben – *A Falu* 13. 4., 31–37. o.
- Dörr, H. – Kals, R. (2003): Zur Zukunft der Kulturlandschaft angesichts der Agrar-Reform am Beispiel des österreichisch-süddeutsch-nordschweizerischen Raumes – *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 145., 179–216. o.

- Dövényi Z. – Karácsonyi D. (2008): A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában – *Tér és Társadalom* 22. 4., 159–188. o.
- Du Plessis et al. (2002): Definitions of Rural – Agriculture and Rural Working Paper Series 61., Statistics Canada, Agriculture Division, Ottawa, 37 o.
- Duró A. (2000): Az alföldi tanyaközségek történeti útja – in: szerk. Horváth Gy. – Rechnitzer J.: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 176–192. o.
- Enyedi Gy. (1957): A kukorica Magyarországon – *Földrajzi Közlemények* 5. (81.) 1., 17–32. o.
- Enyedi Gy. (1958): Cukorrépatermesztésünk agrárföldrajzi vázlata – *Földrajzi Közlemények* 6. 82. 2., 131–160. o.
- Enyedi Gy. (1959): Lucernatermesztésünk agrárföldrajzi vázlata – *Földrajzi Közlemények* 7. 83. 3., 265–281. o.
- Enyedi Gy. (1960a): A Délkelet-Alföld mezőgazdasági képe – *Földrajzi Közlemények* 8. 84. 1., 45–64. o.
- Enyedi Gy. (1960b): A lengyel mezőgazdaság két területi típusa – *Földrajzi Értesítő* 9. 1., 77–90. o.
- Enyedi Gy. (1963): A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon – *Földrajzi Közlemények*, 11. 87. 4., 313–335. o.
- Enyedi Gy. (1965b): A világ mezőgazdaságának földrajzi típusai – *Földrajzi Közlemények*, 13. 89. 3., 239–263. o.
- Enyedi Gy. (1965c): *A Föld mezőgazdasága (Agrárföldrajzi tanulmány)* – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 298 o.
- Enyedi Gy. (1975a): Falukutatás a falufejlesztésért – *Földrajzi Közlemények* 23. 99., 269–275. o.
- Enyedi Gy. (1975b): A magyar mezőgazdasági tér felosztása (körzetesítése) – *Földrajzi Értesítő* 24. 1., 33–53. o.
- Enyedi Gy. (1975c): A magyar falu átalakulása – *Földrajzi Közlemények* 23. 99., 109–123. o.
- Enyedi Gy. (1976): Dinamikus falusi térségek Magyarországon – *Földrajzi Értesítő* 25. 2-4., 327–332. o.
- Enyedi Gy. (1977): A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon – *Földrajzi Értesítő* 26. 1., 67–85. o.
- Enyedi Gy. (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza* – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 292 o.
- Enyedi Gy. (1980): *Falvaink sorsa* – Magvető Kiadó, Budapest, 184 o.
- Enyedi Gy. (2006): Városrobbanás hanyatlás mellett: a fejlődő országok – *Földrajzi Közlemények* 130. 54. 1-2., 1–13. o.
- ESPON Final Report (2006): Urban-rural relations in Europe – Espo 1.1.2 Final Report, Centre for Urban and Regional Studies, Helsinki University of Technology, 279 o.
- ERS (1999): ERS Typology – <http://www.ers.usda.gov/Publications/RDRR89/> (oldalszám nélkül)
- Európa Tanács (1988): *The future of Rural Society* –Luxembourg, 67 o.
- FAO (2001): *Farming Systems and Poverty – Improving Farmer's Livelihoods in a Changing World*, FAO és World Bank, Washington, 412 o.

- FAO (2007): *Rurality in motion in West Africa* – FAO Rural Development Division, OECD Sahel and West Africa Club, 23 o.
- Farkas J. (2007): Neurális hálózatok térségi tipizálásban – *Tér és Társadalom* 21. 1., 103–115. o.
- Farkas T. (2001): *Kistérségek a vidékfejlesztésben* – doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 142 o.
- Fehér A. (1998): A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról – *Gazdálkodás* 42. 5., 54–59. o.
- Fehér A. (2004): A vidékkel kapcsolatos fogalmi rendszer értelmezési és adaptációs kérdései, s az erre vonatkozó magyar szabályozások szakmai megalapozása – Integrációs és Fejlesztéspolitikai Munkacsoport, Agrár- és Vidékfejlesztési Témacsoportja, Debrecen, 64 o.
- Fehre, H. (1961): Die Gemeindentypen nach der Erwerbsstruktur der Wohnbevölkerung – *Raumforschung und Raumordnung*, 19. 3., 138–147. o.
- Fodor F. (2006): *A magyar földrajztudomány története* – MTA FKI, Budapest, 820 o.
- Friedlein, G. (1993): Regionen in der Ukraine – *Europa Regional* 1. 1., 25–30. o., Institut für Länderkunde, Lipcse
- Friedlein, G. (1998): Zentrensysteme und Raumentwicklung in der westlichen Ukraine – in: Brande I.-Dieter F. szerk.: *Städtesysteme und Regionalentwicklung in Mittel- und Osteuropa – Beiträge zur Regionalen Geographie*, Institut für Länderkunde, Lipcse, 75–125. o.
- Friedlein, G. (2000): Grundzüge der Raumstruktur der Ukraine – *Österreichische Osthefte*, 42. 3–4., 11–42. o., Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Bécs
- Friedlein, G. (2001): Die Verkehrsnetze der Ukraine – ihre Strukturen, ihre Nutzung und ihre Einbildung in europäische Strukturen – *Europa Regional* 9. 3., 122–132. o.
- Friedlein, G. – Rudenko, L. (2002): Die Relativität des Strukturbegriffs „peripherer Raum“ in den Nachfolgestaaten der Sowjetunion – *Europa Regional* 10. 3., 96–99. o.
- Gábris Gy. et al. (1998): *Csillagászati földrajz* – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 338 o.
- GAO (1993): *Rural Development, Profile of Rural Areas* – United States General Accounting Office, Fact Sheet for Congressional Requests <http://archive.gao.gov/t2pbat6/149199.pdf>, (oldalszámozás nélkül)
- Geograficeszkij Atlasz (1982): *Geograficeszkij Kartigrafij Insztitut*, Moszkva, 238 o.
- Glatz F. szerk. (1997): *A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai* – Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián II. Az agrárium helyzete és jövője, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 203 o.
- Gorlenko, I. et al. (1996): Die ökologische Situation in der Ukraine und Grundsätze einer ökologischen Landesentwicklungspolitik – *Europa Regional* 4. 2., 11–16. o.
- Gosar, L. – Roblek, I. (2001): Die Zukunft des ländlichen Raumes in Slowenien – *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 143., 131–148. o.
- Göttke-Krogman, U. (2000): Huzulen – Vergangenheit und Gegenwart – *Österreichische Osthefte*, 42. 3–4., 109–138. o.
- Greif, F. (1998): Das Ende der Traditionellen Agrargesellschaft – und was weiter? – *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 140., 25–52. o.
- Grigg, D. B. (1980): *A világ mezőgazdasági rendszerei* – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 258 o.

- Gudowski, J. (1997): Political framework of agrarian transformation in independent Ukraine – szerk. Eraktan G. et al. *Transforming rural sector to the requirements of market economy, examples from Turkey, Poland and Ukraine*, Varsói Egyetem, Varsó, 43–51. o.
- Györi R. (2005): A történeti régió – Régiók távolról és közléről, *Regionális Tudományi Tanulmányok* 12., 63–71. o., ELTE, Regionális Földrajzi Tanszék
- Haggett, P. (2006): *Geográfia, globális szintézis* – Typotex, Budapest, 842 o.
- Hajdú-Moharos J. (1988): *Történeti-gazdasági terület egységek Európa országaiban* – ELTE TTK, Tankönyvkiadó, Budapest 214 o.
- Hajdú-Moharos J. (1995): *Ukrajna, Fehéroroszország, Moldávia* – Egyetemi jegyzet, ELTE, Budapest, 173 o.
- Hahlweg, H. (1968): Die Gemeindentypenkreise 1961 für Baden-Württemberg – *Raumforschung und Raumordnung*, 26. 2., 68–74. o.
- Hanusz Á. (2005): Adatok és tények Kárpátalja turizmusáról – *Természettudományi Közlemények* 5. 1., 125–140. o.
- Haran, A. (2002): Der regionale Faktor in der ukrainischen Politik – in: Simon G. szerk.: *Die neue Ukraine*, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, 99–126. o.
- Hassapoyannes, K. et al. (évszám nélkül): Identifying endogenous rural development paradigms in the Greek countryside – CIHEAM, Options Méditerranéennes pp. 11–21 <http://ressources.ciheam.org/om/pdf/c30/CI020821.pdf>, (oldalszámozás nélkül)
- Heilig, G. K. (2001): Dimensions of Rural Development in Europe: A Synthesis of Research Perspectives – Banská Bystrica, Scientific Script, Vol. 4. http://www.iiasa.ac.at/Research/ERD/net/pdf/heilig_1.pdf, (oldalszámozás nélkül)
- Heller, M. (2000): *Orosz történelem – I. kötet, Az Orosz Birodalom története*, Osiris Kiadó, Budapest, 667 o.
- Heller, M. – Nyekrics, A. (2003): *Orosz történelem II. kötet, A Szovjetunió története* – Osiris Kiadó, Budapest, 677 o.
- Hevesi A. (1997): *Természetföldrajzi kislexikon* – Pannon Klett Könyvkiadó, Budapest, 194 o.
- Hodge, I. et al. (1996): Redefining the rural development areas: The limits of spatial targeting – *Regional Studies*, 30 2., 207–214. o.
- Hofer L. (1996): Ukrán mezőgazdaság – *HVG* 18. 35. 1996. augusztus 31., 21–25. o.
- Horváth Gy. (szerk.) (2008): *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*, MTA RKK Pécs, 467 o.
- Hryzak, J. (2002): Die kommunistische Vergangenheit in der Gegenwart – in: Simon G. szerk.: *Die neue Ukraine* – Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, 29–50. o.
- Huigen, P. et al. (1992): The Changing Function and Position of Rural Areas in Europe – *Nederlandse Geografische Studies* 153, 184 o., Utrecht
- IFAD (2002): Assessment of Rural Poverty – Central and Eastern Europe and the Newly Independent States, International Fund for Agricultural Development, Róma, 89 o.
- Illés I. (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón* – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 362 o.
- Illés I. (év nélkül): *Területfejlesztés jegyzet (kézirat)* – (megjelenik: 2008) Regionális gazdaságtan – Területfejlesztés, Typotex, Budapest, 264 o.
- Iliopoulou, P. (2006): Transformation of rural patterns in Greece in a European regional

- development perspective – 46th Congress of the European Regional Science Association, Volos Greece www.ersa.org/ersaconfs/ersa06/papers/608.pdf, 23 o.
- Ioffe, G. V. (1991): Shifts in Rural Population Patterns and Changes in the Agriculture of the Central Regions of the European U.S.S.R. – *Geoforum* 22. 1., 91–97. o.
- Ioffe, G. – Nefedova, T. (1997): Persistent features of the Russian countryside: communal attachment and reform – *GeoJournal* 43. 3., 193–204. o.
- Ioffe, G. – Nefedova, T. (2001): Russian Agriculture and Food Processing: Vertical Cooperation and Spatial Dynamics – *Europe-Asia Studies* 53. 3., 389–418. o.
- Ioffe, G. – Nefedova, T. – Zaslavszky, I. (2004): From Spatial Continuity to Fragmentation: The Case of Russian Farming – *Annals Association of American Geographers*, 94. 4., 913–943. o.
- Irish Rural Structure and Gaeltacht Areas, National Spatial Strategy (2000): – Centre for Local and Regional Studies, NUI, Maynooth 83 p. <http://www.irishspatialstrategy.ie/docs/report10.pdf>, (oldalszámozás nélkül)
- Izsák T. (2007): *Ukrajna természeti földrajza* – Rákóczi-füzetek XXIX., PoliPrint, Ungvár, 215 o.
- Jaksch, T. – Mertens, H. – Siebert, R. (1997): Die landwirtschaftlichen Produktionspotentiale Polens – *Europa Regional*, 5. 2., 2–7. o.
- Janzen, J. (1998): Agrarstrukturenwandel in Westpolen – *Geographische Rundschau*, 50. 1., 42–48. o.
- Jeney L. (2002): A nagyvárosok növekedésének területi jellegzetességei Európában – *Regionális Tudományi Tanulmányok* 7., 133–154. o., ELTE REF, Budapest
- Johnson, T. G., Meyers, W. et al. (2005): *Refocusing Agricultural and Rural Development Policies in Ukraine* – USAID, Washington, 138 o.
- Jordan, P. (2000): Ethnische Struktur der Ukraine. – *Österreichische Osthefte*, 42. 3–4., 55–108. o., Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Wien
- Kairytė, E. – Meyers, H. W. et al. (2007): Territorial dimensions of Lithuanian Rural Development Plan 2004–2006: lessons for 2007–2013 – *Žemės Ūkio Mokslai* 14., 11–18. o.
- Karácsonyi D. (2006): A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában – *Földrajzi Értesítő* 55. 3–4., 375–391. o.
- Karácsonyi D. (2007a): Ukrajna régióinak települési arculata és a településfejlődés eltérő vonásai – *Földrajzi Közlemények* 131. 55. 1–2., 21–38. o.
- Karácsonyi D. (2007b): A FÁK európai tagállamai – in: Probáld F. – Szabó P. szerk. *Európa regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 474–521. o.
- Karácsonyi D. (2007c): A vidéki térségek lehatárolásának kérdése Ukrajnában – in: Gulyás L. szerk.: *IV. Európai Kihívások konferencia, konferenciakötet*, Szeged, 483–488. o.
- Karácsonyi D. (2007d): Az ukrán agrárszektor regionális vonatkozásai – in: Gulyás L. szerk.: *„Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” nemzetközi tudományos konferencia konferenciakötet*, Baja, 80–84. o.
- Karácsonyi D. (2007e): Ukrajna regionális tagoltságának történelmi háttere – in: Gulyás L. szerk.: *„Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” nemzetközi tudományos konferencia konferenciakötet*, Baja, 461–465. o.
- Karácsonyi D. (2008): A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier területek – *Földrajzi Értesítő* 57. 1–2., 185–211. o.

- Kapronczai I. szerk. (2003): *A magyar agrárgazdaság a rendszerváltástól az Európai Unióig* – Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 147 o.
- Kavetsky, I. – Ostaphychuk, Y. (2005): Notes on the service economy of the Ukrainian capital during the 1990s transformation. – *Geographica Polonica*, 78. 1., 53–66. o.
- Khomra, A. U. (1989): Rural depopulation trend in the Ukrainian SSR: The delimitation and spatial differentiation – in: szerk. Stasiak, A. – Mirówski, W. The process of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe, Lengyel Tudományos Akadémia, Földrajzi és Területfejlesztési Intézet, 173–182. o.
- Knappe, E. – Krauklis, A. (1998): Der Wandel des ländlichen Raumes in Lettland – *Europa Regional*, 6. 2., 18–25. o.
- Knappe, E. – Labauskaite, D. (2002): Die Landwirtschaft als stabilisierender Faktor ländlicher Räume (Beispiele Litauen und Weißrussland) – *Europa Regional*, 10. 3., 100–106. o.
- Kocsis K. et al. (2008): *Ukraine in Maps* – Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine, Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, Kijev–Budapest, 147 o.
- Kompleksnij Atlasz Ukrajini (2005) – DNVP Kartohrafija, Kijev, 95 o.
- Kondor A. (2006): A demográfiai átmenet hatása az európai volt szocialista országok öregségi nyugdíjrendszereire – *Földrajzi Közlemények* 130. 54. 1–2., 39–54. o.
- Kornai J. (1993): Transzformációs visszaesés: egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján – *Közgazdasági Szemle* 40. 7–8., 569–599. o.
- Kornejew, W. S. – Knappe, E. (1996): Die Viehwirtschaft im Gebiet Kaliningrad. Zum Transformationsprozeß im ländlichen Raum – *Europa Regional*, 4. 3., 24–30. o.
- Kovács K. (1998): A vidék kutatása az MTA Regionális Kutatások Központjában – *A Falu* 13. 4., 15–29. o.
- Kovács T. (1998): Mi tekinthető vidéknek? – *Gazdálkodás* 42. 5., 39–48. o.
- Kovács T. (2003): *Vidékfejlesztési politika* – Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 284 o.
- Kovács Z. (2001): *Társadalomföldrajzi kislexikon* – Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 175 o.
- Kovács Z. (2002): *Népesség- és településföldrajz* – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 239 o.
- Krajko Gy. (1987): *A Szovjetunió gazdaságföldrajza* – Tankönyvkiadó, Budapest, 239 o.
- Kravchuk, R. S. (2002): *Ukrainian Political Economy, The First Ten Years* – Palgrave Macmillan, New York, 353 o.
- Kuhn, A. – Wehrheim, P. (1999): Kalssifizierung russischer Regionen unter besonderer Berücksichtigung der Agrar- und Ernährungswirtschaft – *Europa Regional*, 7. 2., 2–9. o.
- Kulcsár V. (1969): *A magyar mezőgazdaság területi kérdései* – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 201 o.
- Kulcsár V. (1974): Falvaink gazdasági fejlődése – *Területi Statisztika*, 24. 4., 353–360. o.
- Kulcsár V. (1975): A mezőgazdaság szerepe a falvak gazdasági fejlődésében Magyarországon – *Földrajzi Közlemények* 23. 99. 3–4., 296–304. o.
- Kulcsár V. (1976): *A változó falu* – Gondolat Kiadó, Budapest, 340 o.
- Kurtán L. (1996): *A közgazdaságtan alapjai* – Egyetemi jegyzet, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 271 o.
- Laczko I. (1999): Vidék, vidékfejlesztés – *Gazdálkodás*, 43. 1., 65–71. o.

- Laki L. (2004): A vidék és a falvak a „mezőgazdaság után” – *Társadalomkutatás*, 22. 2–3., 245–269. o.
- Laszisz, J. B. (1959): A falusi településmegoszlás tipológiájának kísérlete a Volga-Agtubinszk völgy példáján – *Voproszi Geografi* 45., 113–137. o.
- Lettrich E. (1976): Faluhálózatunk fő vonásai – *Földrajzi Értesítő*, 2–4., 313–319. o.
- Lindner, P. (2003): Kleinbäuerliche Landwirtschaft oder Kolchos-Archipel? – *Geographische Rundschau*, 55. 12., 18–24. o.
- Lindner, P. – Nikulin A. (2004): Collectivism and Egalitarianism: A Red Thread Through Russian History – *Europa Regional* 12. 1., 32–41. o.
- Lissitsa, A. (2002): *Der Transformationsprozess in der Landwirtschaft der Ukraine* – Shaker Verlag, Aachen, 184 o.
- Lissitsa, A. – Odening, M. (2001): Die Entwicklung des ukrainischen Agrarsektors nach 1990 – in: *Effizienz und totale Faktorproduktivität in der ukrainischen Landwirtschaft im Transformationsprozess*; Wirtschafts- und Sozialwissenschaftliche Fachgebiete der Landwirtschaftlich-Gärtnerischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin, 23 o.
- L. Rédei M. (2001): *Demográfia* – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 191 o.
- Ludvig Zs. (2003): *Ukrajna európai ambíciói és a realitások* – Kihívások sorozat 166. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, 9 o.
- Ludvig Zs. (2007): Ukrajna – a gazdaság kettős kötődésének dilemmája – *Kelet-Európa Tanulmányok* 1. 1., 133–151. o.
- Madu, I. A. (2007): The Underlying Factors of Rural Development Patterns in the Nsukka Region of Southeastern Nigeria – *Journal of Rural and Community Development* 2., 110–122. o.
- Majerová, V. (2007): Social factors influencing the differences between developed and less developed regions – *Agricultural Economy* 53. 11., 513–517. o.
- Maksymenko, S. (2000): Ukrajna regionális politikája: az átmanet kihívásai – in: Horváth Gy. szerk.: *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban*, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 119–129. o.
- Malinen, P. et al. (1994): *Rural area typology in Finland – A tool for rural policy* – University of Oulu, Research Institute of Northern Finland, Oulu, 78 o.
- Marosi S. (1981): Táj és környezet – *Földrajzi Értesítő*, 30. 1., 59–72. o.
- Mattányi Zs. (2005): Kistáj – Kistérség? – *Regionális Tudományi Tanulmányok* 12, 73–81. o., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék
- Mendöl T. (1946): A kultúrtáj képe a Szovjetunióban – in: Bolgár Elek szerk.: *A Szovjetunió I. kötet* – Athenaeum, 567 o.
- Mendöl T. (1963): *Általános településföldrajz* – Akadémia Kiadó, Budapest, 567 o.
- Meredith, D. (2006): Identification of Rural Regions for Planning Purposes in Serbia – RERC Working Paper Series, <http://www.agresearch.teagasc.ie/lerc/downloads/workingpapers/06wpre16.pdf>, 19 o.
- Meredith, D. (2007): Identification and Classification of Rural Spaces for Planning Purposes in Data Poor Environment: Bosnia Herzegovina – RERC Working Paper Series, 19 <http://www.agresearch.teagasc.ie/lerc/downloads/workingpapers/07wpre16.pdf>, (oldalszámozás nélkül)
- Mészáros R. (1979): A szovjet faluföldrajz fő vonásai – *Földrajzi Értesítő* 28. 3–4., 401–407. o.

- Mészáros R. (1982): *A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 141 o.
- Minamizuka, Sh. szerk. (1996): *The Transformation of the Systems of East-Central Europe Rural Societies Before and After 1989* – Tiberias Bt., Kecskemét, 124 o.
- Mittenzwei, K. et al. (2004): *A cluster analysis of Norwegian municipalities with respect to agriculture's multifunctionality* – Working paper 22, Norwegian Agricultural Economics Research Institute, Oslo, 72 o.
- Molnár D. I. (2005): Migrációs tendenciák Ukrajnában a függetlenség kivívását követően – in: Süli-Zakar I. szerk.: „Tájak-Régiók-Települések”, *Tisztelgés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt*, Debrecen, 274–278. o.
- Mrinska, O. (2003a): *Regional disparities in Ukraine – consequences of transitional period* – National Taras Shevchenko University, Kijev, 18 o.
- Mrinska, O. (2003b): Traditional industrial regions of Ukraine – Paper for RSA International Conference, Pisa, 16 o.
- Mrinska, O. (2004): Ukrainian cities as a gateway to the global innovative economy – in: Eckardt, F., Hassenpflug, D. szerk.: *Urbanism and Globalisation*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 47–63. o.
- Mukomel, I. F. (1954): *Az Ukrán SzSzR mezőgazdasági övezetei* – dokumentációs kivonat magyar nyelven, Tarasz Sevcsenko Állami Egyetem, Kijev, 42 o.
- Murdoc, J. – Pratt, A. C. (1993): Rural Studies: Modernism, Postmodernism and the 'Post-rural' – *Journal of Rural Studies* 9. 4., 411–427. o.
- Murdoc, J.-Pratt, A. C. (1994): Rural Studies of Power and the Power of Rural Studies: a Reply to Philo – *Journal of Rural Studies* 10. 1., 83–87. o.
- Nahirna, V. (1998): Tipizacija szilskih rehionov Ukrajini iz suszspilno-geograficsnih poziciji – *Rehionalna Ekonomika*, 3., Lviv, 69–78. o.
- Nahirna, V. P. (2003): *Szilski rehioni Ukrajini na tli suszspilnih transformaciji – Sztrani i regioni na puti*, Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete, Kijev, 151–171. o.
- Nahirna, et al. (2003):
- Nahirna, V. P. (2006): Kijivszkij rehion v ahrarnomu szektori Ukrajini – *Ukrainszkij Geograficsnij Zsurnal*, 3., 30–37. o.
- Nedoborovsky, A. (2004): Landwirtschaftliche Subsistenzwirtschaft in der Ukraine – *Europa Regional*, 12. 3., 141–148. o.
- Nefedova, T. et al. (2001): The Town and the Country in European Russia: One Hundred Years of Change – *A Book Review Essay, Eurasian Geography and Economics*, 2002, 43. 4., 336–348. o.
- Nefjodova, T. (2008a): A mezőgazdaság térségi átrendeződése – in: Horváth Gy. szerk.: *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*, MTA, RKK, Pécs, 214–236. o.
- Nefjodova, T. (2008b): Az orosz perifériák terjeszkedése – in: Horváth Gy. szerk.: *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*, MTA, RKK, Pécs, 397–421. o.
- Nemes-Nagy J. (1995): A piacgazdasági átmenet terei – *Falu, Város, Régió*, 7–8., 6–11. o.
- Nemes-Nagy J. (1998): Tér a társadalomkutatásban – „Ember-Település-Régió” Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 195 o.

- Nemes-Nagy J. szerk. (2005): Regionális elemzési módszerek – *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 12., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 284 o.
- Németi L. (2003): A magyar agrárgazdaság az ezredfordulón – Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 201 o.
- Newby, H. (1986): Locality and Rurality: The Restructuring of Rural Social Relations – *Regional Studies*, 20., 209–215. o.
- Nijnik, M. (2001): Agriculture in Ukraine: Trends and impacts of transition – ACE Seminar on Environmental Effects of Transition and Needs for Change, September 10–16, 2001, Nitra, Slovakia paradies.agrar.hu-berlin.de/wisola/ipw/ceesa/NitraPapers/Maria_Nijnik.pdf, (oldalszámozás nélkül)
- Nikolov, D. – Yanakieva, I. (2006): Rural Areas Typology in Bulgaria – *Ikonomiczeszka Misl*, 7., 127–143. o.
- Nuttonson, M. Y. (1947): *Ecological crop Geography of the Ukraine and the Ukrainian agro-climatic analogues in North America* – International Agro-Climatological Series, n.o. 1 Washington D. C., American Institute of Crop Ecology 24 o.
- OECD (1993): What Future for our Countryside? – Paris
- OECD (2003): Agricultural Outlook 2003–2008; The main driving forces in Ukraine's future agricultural and trade development, 69–83 o.
- OECD (2004): Achieving Ukraine's Agricultural Potential, Világbank, Washington, 151 o.
- OECD (2005): Investment and Entrepreneurship Development in the Tourism Sector: the Case of the Autonomous Republic of Crimea, Ukraine – Yalta, 27 o.
- Olijnyik, J. B. (2006): *Szuszpilno-heohraficsni osznovi rehionalnovo prirodokorisztuvannja* – Kijevi Tarasz Sevcsenko Nemzeti Egyetem, Nyika-Centr, Kijev, 283 o.
- Onegina, V. M. (2001): Employment and agricultural sector development – Kharkiv State Technical University of Agriculture <http://www.ifama.org/tamu/iama/conferences/2003Conference/posters/onegina.pdf>, (oldalszámozás nélkül)
- Orbán N. M. – Szabó M. (1994): Versenyhársunk vagy piacunk? – *Európa Fórum, Budapest*, 4. 3., 61–70. o.
- Page, M. et al. (2003): Rural economic diversification – A community and regional approach – *Rural and Small Town Canada Analysis Bulletin, Statistics Canada, Ottawa*, 4. 7., 12 o.
- Penkatis, N. (1994): *Entwicklungstendenzen der Agrarstrukturen in der Ukraine* – Ost-europastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe 1; Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens, Band 208; Berlin, 92 o.
- Pécsi M. (1972): A környezet komplex kutatásának földrajzi problémái – *Földrajzi Közlemények*, 20. 96. 2–3., 127–132. o.
- Penz, H. (1995): Wettbewerbsfähigkeit österreichischer Agrarregionen – *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 137., 417–426. o.
- Penz, H. (2000): Regionale Entwicklung und Zukunftsperspektiven der österreichischen Landwirtschaft – *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 142., 87–114. o.
- Perpar, A. – Kovačič, M. (évszám nélkül): Typology and development of rural areas in Slovenia – http://www.ff.uni-lj.si/oddelki/geo/Publikacije/Dela/files/Dela_17/Perpar_Kovacic.pdf, (oldalszámozás nélkül)

- Philo, C. (1992): Neglected rural geographies: a review – *Journal of Rural Studies*, 8., 193–207. o.
- Philo, C. (1993): Postmodern rural geography? A reply to Murdoch and Pratt – *Journal of Rural Studies*, 9. 4., 429–436. o.
- Pinto-Correira, T. et al. (évszám nélkül): Dealing with land abandonment: The challenge of policy intervention in marginal rural areas. Examples from a municipality in South-Eastern Portugal – University of Evora, 9 o.
- Pomusz, M. I. (1952): Vita a lakosságföldrajz (településföldrajz) kérdéseiről a Szovjet-unióban – *Földrajzi Értesítő*, I. 3., 470–485. o.
- Porter, M. E. et al. (2004): *Competitiveness in Rural U. S. Regions: Learning and Research Agenda* – Institute for Strategy and Competitiveness, Harvard Business School, 70 o.
- Pospelowa, G. (1995): Anbau und Verarbeitung von Ölpflanzen in der Ukraine – Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe 1; Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens, Band 201; Berlin, 200 o.
- Póti L. (2003): Ukrajna: a nemzetalkotó állam – in: Kiss J. L. szerk.: *Nemzeti identitás és külpolitika Kelet- és Közép-Európában*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 77 o.
- Probáld F. (1969): A népesség területi elhelyezkedésének változása a Szovjetunióban – *Földrajzi Közlemények*, 17. 93. 1., 57–68. o.
- Probáld F. (1980): A Szovjetunió népessége és települései. – in: Antal Zoltán szerk.: *Szovjetunió II.*, Gondolat Kiadó, Budapest, 42–83. o.
- Probáld F. (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában (Háttérvázlat) – *Regionális Tudományi Tanulmányok* 2., 35–62. o., ELTE Regionális Földrajzi tanszék
- Probáld F. (1999): A földrajz fejlődése a XX. század második felében – in: Perczel Gy. szerk.: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*, ELTE Eötvös Kiadó, 224–258. o.
- Probáld F. (2001): Megjegyzések a magyar természeti földrajz jövőképehez – *Magyar Tudomány*, 5., 588–590. o.
- Probáld F. (2002): A Regionális Földrajzi Tanszék 50 éve – *Regionális Tudományi Tanulmányok* 7., 9–26. o., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest
- Probáld F. – Szabó P. (2007) szerk.: *Európa regionális földrajza, Társadalomföldrajz* – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 539. o.
- Réti L. (1999): Agrárreform Kárpátalján – *Gazdálkodás*, 43. 2., 72–76. o.
- Rey V. et al. (2000): Atlasul României – Enciclopedia RAO, Bukarest, 167 o.
- Romány P. (1998): Miért fontos a vidék? – *Gazdálkodás*, 42. 5., 49–53. o.
- Roszkowska-Mądra, B. et al. (2006): Diversity of rural less-favoured areas in Podlasie province, Poland – *Journal of Central European Agriculture*, 7. 4., 723–729. o.
- Rudenko, L. G. (2007): Nacionalnij Atlasz Ukrajini, Naukovi osnovi stvorennja ta ih realizacija (Ukrajna Nemzeti Atlasza, A készítés tudományos alapjai és a megvalósítás) – Ukrajna Nemzeti Tudományos Akadémiájának Földrajzi Intézete, Kijev, 406. o.
- Rudl J. (1999): *A Szovjetunió utódállamainak földrajza* – Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 333 o.
- Rudl J. (2000): Ukrajna a XXI. század küszöbén – in: Tóth J. szerk.: *Globalitás, Regionális, Lokális. Tiszteletkötet Golobics Pál tanár úr 60. születésnapjára*, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Pécs, 129–138. o.

- Rudl J. – Krajók Gy. – Sz. Ancsin G. (2001): *A Szovjetunió utódállamai* – JATE Press, Szeged, 298 o.
- Sablíj, O. I. (1994): *Szocialno-ekonomicsna heohrafija Ukrajini* – „Szvít” kiadó, Lviv, 606 o.
- Saktiņa, D. – Meyers, H. W. et al. (2007): Targeting development policies for lagging rural areas – Latvia case study – *Žemės Ūkio Mokslai*, 14, 113–119. o.
- Sandu, D. (1999): Development and poverty in the Romanian villages – *Romanian Sociology, Annual English Electronic Edition*, 1., 188–212. o.
- Sárfalvi B. (1965b): A társadalmi átrétegződés és a mezőgazdasági munkaerőhelyzet területi alakulása – *Földrajzi Értesítő*, 14. 2., 243–253. o.
- Saxena, R. et al. (2001): *Delineation and Characterisation of Agro-Ecoregions* – PME Note 6 NATP, ICAR, New Delhi, 3. o.
- SERA (2006): Study on Employment in Rural Areas – szerzőkollektíva; http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/ruralemployment/sera_report.pdf, 233 p.
- Schubert, W. (1997): Ukraine – Agrarstrukturen im Umbruch – *Europa Regional*, 5. 1., 15–21. o.
- Shabad, T. (1951): *Geography of the USSR – A regional survey*, Columbia University Press, New York, 584 o.
- Shamshur, O. (1998): Migration Situation in Ukraine: International Cooperation Related Aspects – Migration, 29–30–31, The Former Soviet Union, Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, Berlin, 29–44. o.
- Siedenberg, A. – Hoffmann, L. (1999): *Ukraine at the Crossroads, Economic Reform in International Perspective* – Physica Verlag, Heidelberg, New York, 437 o.
- Siselina, L. – Gazdag F. szerk. (2004): *Oroszország és Európa – Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 446 o.
- SPESP Final Report (2000) – <http://www.nordregio.se/spespn/Files/chapter%201%20-%20april.pdf>
- Subtelny, O. (2000): *Ukraine, a history*, Third Edition – University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, 736 o.
- Süli-Zakar I. (1997): Régiók a földrajzi térben – *Comitatus Önkormányzati Szemle*, 7. 3–4., 7–16. o.
- Süli-Zakar I. (2000): A falusi térségek átlakulása a Kárpátok Eurorégióban – *A Falu*, 15. 1., 61–70. o.
- Süli-Zakar I. szerk. (2003): *A terület- és településfejlesztés alapjai* – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 471 o.
- Szabó P. (2005): Régió: „meghatározott területi egység” – *Regionális Tudományi Tanulmányok* 12, 7–61. o., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék
- Székely A. (1978): *Szovjetunió, Természetföldrajz* – Gondolat Kiadó, Budapest, 560 o.
- Székelyi M. – Barna I. (2004): *Túlélőkészlet az SPSS-hez* – Typotex Kiadó, Budapest, 453 o.
- Szőrényiné Kukorelli I. (2001): Vidékkutatás előzményekkel és tényekkel – *Tér és Társadalom*, 15. 2., 71–85. o.
- Szőrényiné Kukorelli I. (2005): A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben – *Tér és Társadalom*, 19. 3–4., 111–137. o.
- Tatai Z. (2002): Wallner Ernő egyetemi tanári pályája – *Regionális Tudományi Tanulmányok* 7., 27–47. o., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest

- Thieme, S. – Heller W. (2000): Transformation id der Landwirtschaft und im ländlichen Raum der ostdeutschen Bundesländer – *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 44. 2., 86–99. o.
- Tímár E. (1979): Falutipológiai kutatások az NDK-ban – *Földrajzi Értesítő*, 28. 3–4., 415–423. o.
- Topcsiev, O. G. (2003): *Odeszkij rehion: priroda, naszelennja, hozszipodarsztvo* – Odeszai Mecsnikov Nemzeti Egyetem, Odesza, 182 o.
- Tóth J. et al. (2002): Rajon és régióelméletek – in: Tóth J. szerk.: *Általános társadalomföldrajz II.*, Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 289–304. o.
- Trejvis A. (2008): A fejlődés természeti és társadalomföldrajzi korlátai – in: Horváth Gy. szerk.: *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*, MTA, RKK, Pécs, 127–150. o.
- Turnock, D. (2005): Rural poverty in Romania and the need for diversification: Carpathian studies – *Europa Regional*, 13. 3., 102–114. o.
- Ukraine Tourist Map (2004) – Institute of Advanced Technologies, Kiev, 1 o.
- Ulianetz, A. A. – Vlasenko, N. S. – Kurylo I. O. et al. (2004): *First all-national population census* – Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia, Ukrán Állami Statisztikai Bizottság, Kijev, 217 o.
- USAID (2005): Tourism in the Crimea and the Carpathian Mountains – in: Part II. Ukraine: Competing in the Global Economy, Strategies for Success, 145–160. o.
- Vajdovíchné Visy E. (2007): Az ESPON program – *Falu Város Régió*, 4., Az európai területi kutatások magyar szemmel 6–14. o.
- Van Zon, H. – Batakó, A. – Kleslavská, A. (1998): *Social and Economic Change in Eastern Ukraine* – Ashgate, Adlershot-Brookfield-Singapore-Sydney, 182 o.
- Van Zon, H. (2001): *The Political Economy of Independent Ukraine* – University of Sunderland, England, 236 o.
- Varga L. (1993): *Ukrajna – Történeti áttekintés* – Szovjet füzetek VII., Magyar Russzisztikai Intézet, Budapest, 96 o.
- Vass I. (1997): Átszervezés, és privatizáció Ukrajnában – *Magyar Mezőgazda*, 52. 2., 6. o.
- Věžník, A. (2002): Regionale geographische Aspekten der Transformation der Landwirtschaft in der Tschechischen Republik – *Europa Regional*, 10. 4., 177–189. o.
- Vidal, C. (2000): Agriculture as a Key Issue for Rural Development in the European Union – *Changes in Social Aspects of Agriculture*, 131–140. o.
- Vlakh, M. (1997): Problems of agriculture transformation in Ukraine: example of the Carpathian Region – in: szerk. Eraktan G. et al. *Transforming rural sector to the requirements of market economy, examples from Turkey, Poland and Ukraine*, Varsói Egyetem, Varsó, 43–51. o.
- Wallner E. (1953): A Szovjetunió városfejlődése – *Földrajzi Értesítő*, 2. 1., 1–36. o.
- Wallner E. (1956): *A Szovjetunió gazdasági földrajza* – Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 207 o.
- Wallner E. (1958): A Szovjetunió városainak fejlődése a nagy honvédő háború után – *Földrajzi Közlemények* 6. 82. 2., 105–129. o.
- World Bank (1994a): Ukraine, Food and Agriculture Sector Review, 118 o.
- World Bank (1994b): Ukraine, The Agriculture Sector in Transition – A World Bank Country Study, Washington D.C.

- Word Bank (2002): Ukraine: Moving Forward on Regional Development & Regional Policy, Washington D. C., 53 o.
- Word Bank (2005): Ukraine: Poverty Assessment, Poverty and Inequality in a Growing Economy, Washington D. C., 91 o.
- Zabbini, E. et al. (2007): *Relative remote rural areas (RRRA) in developed regions: an analysis of the Emilia-Romagna region to support policy decision making* – University of Bologna, 29 o.
- Zajoncskovszkaja, Z. A. (1986): Demograficeszkaja szituacija raszeleennyie – *Voproszi Geografi*, 129., 53–54. o.
- Zasztavnij, F. (2005): Depreszivni rehioni Ukraini: analiz, ocinka, problemi – *Rehionalna Ekonomika* 1. Lviv, 76–90. o.
- Zorya, S. I. (2003): *Interdependencies between Agriculture and Macroeconomics in Ukraine* – Doctoral Dissertation, Georg-August-University of Göttingen, Göttingen, 192. o.

Közvetett hivatkozások

- Antal Z. (1970): A Szovjetunió vas- és acéliparának gazdaságföldrajzi vázlata – *Földrajzi Közlemények*, 18. 84. 4., 325–343. o.; 19. 85. 4., 338–354. o.
- Antal Z. (1972): A Szovjetunió földgáziparának gazdaságföldrajzi vázlata – *Földrajzi Közlemények*, 20. 86. 1., 65–78. o.
- Barta Gy. – Enyedi Gy. (1981a): *Iparosodás és a modern mezőgazdaság* – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 208 o.
- Barta Gy. – Enyedi Gy. (1981b): *Iparosodás és a falu átalakulás* – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 205 o.
- Baum, S. – Weingarten, P. (2003a): *Typisierung ländlicher Räume in Mittel- und Ost- und Südosteuropa* – Vortrag, IfL és IAMO kooperáció, Lipcse
- Becsei J. (1983): *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 208 o.
- Becsei J. (1995): *Az alföldi város és a külterületi népesség* – MTA, Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 113 o.
- Becsei J. (1996): Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza – in: Frisnyák S. szerk.: *A Kárpát-medence történeti földrajza*, Nyíregyháza, 171–197. o.
- Beluszky P. (1973b): A tanyarendszer időszerű problémái – a tanyafelszámolódás folyamata – *Földrajzi Közlemények*, 21. 87. 1., 19–36. o.
- Beluszky P. (1983): A tanyaátalakulás jellemző folyamatai az elmúlt évtizedekben – in: Dövényi Z. – Tóth J. szerk.: *Társadalmi-gazdasági változások és településstruktúrák fejlődése*, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Alföldi Osztály, Békéscsaba, 81–96. o.
- Beluszky P. (1986): Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez – in: Novák L. – Schelmeczi L. szerk.: *Falvak, mezővárosok az Alföldön, Nagykovács*
- Beluszky P. – Sikos T. T. (1979): Szolnok megye falusi településeinek típusai – *Alföldi Tanulmányok* 3., 89–116. o.
- Beluszky P. (1980): Vas megye falusi településeinek típusai – *Vasi Szemle* 34., 489–517. o.
- Beluszky P. – Sikos T. T. (1986): Szolnok megye falutípusai – *Földrajzi Értesítő* 35. 1–2., 79–111. o.

- Berry B. J. L. (1964): Approaches to Regional Analysis: A Synthesis – *Annals AAG* 54., 2–11. o.
- Csatári B. (1980): A szegedi járás tanyarendszerének néhány jellegzetessége – *Alföldi Tanulmányok* 4., 85 o.
- Csatári B. (1999): A magyar vidék térségi tagozódása – (kutatói zárójelentés, kézirat), MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét
- Cloke P. (1985): *Rural Resource Management* – Sr. Martin press New York
- Demangeon, A. (1927): La géographie de l'habitat rural – in: *Problèmes de géographie humaine*, Armand Colin, Paris, 160–205. o.
- Dimara E. – Skuras D. (1996): *Microtypology of rural desertification in Greece* – Working Paper 20
- Duró A. (1992): Társadalomföldrajzi vizsálatok a mórahalomi tanyavilágban – in: Juhász A. szerk. *Mórahalom, Mórahalom*
- Elliot, F. F. (1933): *Types of farming in the United States* – Washington, 225 o.
- Enyedi Gy. (1965a): *A mezőgazdaság földrajzi típusai* – Földr. Tanulmányok 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 71 o.
- Enyedi Gy. (1988): *A városnövekedés szakaszai* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 116 o.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon* – Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 138 o.
- Enyedi Gy.-né (1976): *Dinamikusan fejlődő agrártérségek Magyarországon* – VÁTI, Budapest
- Erdei F. – Csete L. – Márton J. (1959): *A termelési körzetek és specializáció a mezőgazdaságban*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 413 o.
- Erdei F. (1941): *A magyar paraszttársadalom* – Franklin Társulat, Budapest, 170 o.
- Erdei F. (1977): *Futóhomok* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 279 o.
- Erdei F. (1976): *Magyar tanyák* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 270 o.
- Féja G. (1980): *Viharok* – Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 345 o.
- Finke, H. A. (1953): *Soziale Gemeindetypen* – Geographisches Taschenbuch, Remagen, 509–512. o.
- Flynn, A. – Lowe, P. (1994): Local Politics and Rural Restructuring: The Case of Contested Countryside – in: Jansen A. – Symes D. szerk.: *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*, Wageningen Agricultural University, 247–259. o.
- Fodor F. (1930): *Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó)* – Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Földrajzi Intézet, Budapest, 73 o.
- Fodor F. (1930): *A Szörénység tájrajza* – Athenaeum, Budapest, 219 o.
- Fodor F. (1942): *A Jászság életrajza* – Szent István Társulat, Budapest, 504 o.
- Gorzela, G. (1996): *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe* – Regional Policy and Development 10. RSA, London
- Gyenyiszov, A. A. (1978): A háztáji és kisegítő gazdaságokról – *Nemzetközi Szemle*, 11., 3–5. o.
- Hahn, E. (1892): Die Wirtschaftsformen der Erde – *Petermanns Geographische Mitteilungen*, 38., 8–12. o.
- Harrington, V. – O'Donoghue, D. (1998): Rurality in England and Wales 1991: a replication and extension of the 1981 rurality index – *Sociologica Ruralis*, 32. 2., 178–203. o.

- Howkins A. (1986): The discovery of rural England – In: Colls R. – Dodd P. szerk.: *Englishness: Politics and Culture 1880–1920*, Croom Helm, London, 63–88. o.
- Huttenlocher, F. (1949): Funktionale Siedlungstypen – *Berichte zur Deutschen Landeskunde*, 7., 76–86. o.
- Hüfner W. (1952): *Wirtschaftliche Gemeindetypen* – Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Band III., 43–57. o.
- Illyés Gy. (1974): *Puszták népe* – Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 538 o.
- Känel, von, A. (1969): *Siedlungsstruktur und Siedlungssysteme des Bezirkes Rostock, eine ökonomische-geographische Uktersuchung* – Habilitationsschrift, Greifswald
- Känel, von, A. (1970): Siedlungsstruktur und Siedlungssysteme in den mecklenburgischen Bezirken – *Geographische Berichte*, 15. 4., 249–261. o.
- Kostrowicki (1972): Próba typologii rolnictwa świata – *Przegląd Geograficzny*, 44., 395–435. o.
- Kulcsár V. (1970): *A személyi jövedelmek differenciáltsága a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben* – Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Lehmann, H. (1952): *Zur Entwicklung der Gemeindetypisierung 1950–1952* – Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Band III.
- Lehmann, H. (1956): *Die Gemeindetypen* – Berlin
- Lettrich E. (1965): *Urbanizálódás Magyarországon* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 83 o.
- Lettrich E. (1974): Tanyahálózatunk mai fő vonásai és azok regionális különbségei – in: Hofer T. et al.: *Paraszi műveltség és társadalom a 18–20. században III. Tanyák*. Szolnok, 11–26. o.
- Linde H. (1952): *Grundfragen der Gemeindetypisierung* – Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Band III.
- Marosi S. (1985): *Tájkutatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények* – MTA FKI, Budapest, 119 o.
- Marsden, T. – Murcoch, J. et al. (1993): *Constructing the Countryside* – Restructuring Rural Areas I., Routledge, London
- Marsden, T. – Murcoch, J. et al. (2003): *The Differentiated Countryside* – Routledge Studies in Human Geography, Routledge London – New York
- Mendöl T. (1928): *Szarvas földrajza* – doktori értekezés, Tisza István Tudományos Társaság, Debrecen, 70 o.
- Mendöl T. (1932): *Táj és ember* – Magyar szemle társaság könyvtára 46, Budapest, 80 o.
- Mendöl T. (1936): *Alföldi városaink morfológiája* – Debrecen, 44 o.
- Morgen H. (1960): Ländliche Gemeinde und das Dorf – *Raumforschung und Raumordnung* 18., 31–60. o.
- Mormont, M. (1987): Rural nature and urban natures – *Sociologia Ruralis* 27. 1., 3–20. o.
- Newby, H. (1977): *The Deferential Worker* – London
- Newby, H. (1985): 25 years of rural sociology – *Sociologica Ruralis* 25. 3-4., 207–213. o.
- Pahl, R. (1965): Class and Community in English Commuter Villages – *Sociologica Ruralis* 5., 5–23. o.
- Pahl, R. (1966): The urban-rural continuum – *Sociologica Ruralis* 6. 4., 299–327. o.
- Pahl, R. (1970): *Readings in Urban Sociology* – Pergamon Press, Oxford
- Perlin, R. (1998): Typologic českého venkova. *Zemědělská ekonomika*, 44 (8), 349–358. o.

- Pölöskei F. – Szabad Gy. szerk. (1980): *A magyar tanyarendszer múltja*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 449 o.
- Radó S. (1957): A szovjet földrajztudomány 40 éve – *Földrajzi Közlemények* 5. 81. 4., 305–318. o.
- Radó S. (1960): Lenin és a földrajztudomány – *Földrajzi Közlemények* 8. 84. 3., 225–250. o.
- Rakitnyikov, A. N. (1961): Prirodnoje i szelszkohozajsztenvennoje rajonirovannyije SZSZSZR – *Voproszi Geografii* 55.
- Rakitnyikov, A. N. (1973): Die landwirtschaftliche Rayonierung in der Sowietunion – *Mitteilung für Agrargeographie* 50–56. 92–99. o.
- Rakitnyikov, A. N. et al. (1961): Prirodnoje i szelszkohozajsztenvennoje rajonirovannyije asztrahanszkoj oblasztyi – *Voproszi Geografii* 55.
- Rechnitzer J. (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás* – MTA RKK, Győr, 208 o.
- Sárfalvi B. (1965a): *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 122 o.
- Stola, W. (1990): Functional classification of communes in Poland – in: *Wybrane zagadnienia geografii rolnictwa* 3. Varsó
- Schürmann, C. – Talaat, A. (2007): *Towards a European Peripherality Index* – Final Report, Berichte aus dem Institut für Raumplanung 53, IRPUD, Dortmund
- Schwartz G. (1959): *Allgemeine Siedlungsgeographie* – Berlin
- Slepička A. (1981): *Venkov a nebo město* – Svoboda, Prága
- Svinnen, J. M. et. al. szerk. (1997): *Agricultural privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe* – Ashgate-Aldersuhot, 398 o.
- Swianiewicz, P. (1989): *Social-economic typology of towns and communes in Poland* – Varsó
- Süli-Zakar I. (2005): Régió – régiókialakulás földrajzi aspektusból: regionalizmus – regionalizáció – in: Mező I. Weiner Gy. szerk. *Regionalizmus és önkormányzatiság*, Gondolat, Debreceni Egyetem, 187–199. o.
- Szabó Z. (1986): *A tardi helyzet* – Akadémiai Kiadó, Kossuth Könyvkiadó, Magvető Kiadó, Budapest, 239 o.
- Szabó Z. (1938): *Cifra nyomorúság* – Budapest
- Szakál F. (1998): *A hazai vidékfejlesztés rendszerének EU-konform kialakítási lehetőségei* – GATE Környezet és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő
- Szemjonov-Tian-Sanszkij, V. P. (1910): Város és vidék az európai Oroszországban
- Thieme S. (1989): Regionierung des Bezirkes Potsdam nach der wirtschaftlichen Tätigkeit der Wohnbevölkerung und der Dynamik der Bevölkerung in den Gemeinden – *Potsdamer Geographische Forschungen*, 96., 42–59. o.
- Vajkai A. (1940): Cserszegtomaj (Egy hegyközség élete) – *Néprajzi Értesítő*
- Walsh, J. (1980): Principal Components Analysis of Changes in Agricultural Patterns in the Republic of Ireland – *Irish Journal of Agricultural Economics and Rural Sociology* 9.
- Weingarten, P. – Baum, S. (2003b): *Current situation and future prospects of rural areas in the Central and East European Candidate Countries* – Paper presented at the Conference EU-Enlargement – Chances and Risks for the Rural Area, Ljubljana
- Wunderlich, G. szerk. (1995): *Agricultural Landownership in Transitional Economies* – University Press of America, New York, London, 147 o.

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. ábra: A geográfia ortodox és integrált felfogása Haggett szerint, és ezen rendszeren belül a vidékföldrajz (rural geography) helyzete	19
2. ábra: A vidékiség négy fő (általános) differenciáló tényezője és azok kapcsolata	25
3. ábra: A vidéki térségek markánsabb jellemzői Európa térségeiben	29
4. ábra: Az ukrán közigazgatás területi szintjei (2007. január 1.)	61
5. ábra: A rajonaggregálások esetei	63
6. ábra: Az adatok feldolgozásának folyamata az adatgyűjtéstől az eredmények kiértékeléséig	65
7. ábra: A folytonos jelenségek értelmezése a diszkrét területegységekre a csapadék példáján	66
8. ábra: A teljes népesség gazdasági aktivitás szerinti általános csoportosítása	69
9. ábra: A vidékies területegységek a falusi lakosság aránya alapján, megye és rajon szinten	77
10. ábra: Az ukrán oblasztyok vidékiessége az OECD ruralitás kritériuma alapján	79
11. ábra: A tipizálásból kihagyott 50, magasan urbanizált rajonszintű vizsgálati egység	80
12. ábra: A főbb népmozgalmi mutató, és a lakosság korösszetételének alakulása Ukrajnában	81
13. ábra: Az éves népességszám változás Ukrajna rajonjaiban	82
14. ábra: A természetes szaporodás (fogyás) és a migráció alakulása (2004)	85
15. ábra: A falvak lakosságának demográfiai viszonyai (2001, census)	86
16. ábra: A migráció hatása a népességszám-változásra	87
17. ábra: A falvak méret szerinti megoszlása	89
18. ábra: A népsűrűség rajon szinten (2004)	91
19. ábra: A népsűrűség és a keleti hosszúság közötti összefüggés megye és rajon szinten	92
20. ábra: A városi centrumoktól való távolság	95
21. ábra: A rajonközpontok a lakosságszám és a közigazgatási helyzet tükrében	96
22. ábra: A közlekedési elérhetőség periferiái	98
23. ábra: A teljes GDP változása (1990–2006), illetve a főbb fajtágos gazdasági mutatók az 1995. évi bázisértékhez viszonyított alakulása	99
24. ábra: Főbb munkaerőpiaci-gazdasági mutatók alakulása 2004-ben	101
25. ábra: Hátrányos gazdasági helyzetű területek („gazdasági vidékiség”)	103
26. ábra: A mezőgazdasági foglalkoztatottság és a foglalkoztatottsági szerkezet alakulása	105
27. ábra: A mezőgazdasági termelés jelentősége, szerkezete	107
28. ábra: A mezőgazdasági termelés színvonala (2006)	109

29. ábra: A mezőgazdasági termelés területi szerkezete	110
30. ábra: Domborzati és klimatikus adottságok Ukrajna rajonjaiban	113
31. ábra: A mezőgazdasági termelés típusai és az aszálykár mértéke a 2003-ban	115
32. ábra: A környezet ökológiai állapota és az erdősültség aránya	116
33. ábra: A turizmus adottságai és alakulása Ukrajnában	118
34. ábra: A vizsgálat földrajzi adatmátrixa, a „dimenziók” csökkentésének eljárása	119
35. ábra: A klaszterezés korrelált és korrelálatlan dimenziókkal	120
36. ábra: A faktoranalízis eredményeként kapott főfaktor faktorszórjai	128
37. ábra: A vizsgálati elemek megoszlása különböző számú klaszterek esetében	139
38. ábra: Az egyes vidéktípusok térbeli elhelyezkedése Ukrajnában, valamint a generalizált típusok eloszlása és a hozzájuk köthető földrajzi nevek	143
39. ábra: Nyugat-Ukrajna vidékies régiói	148
40. ábra: Középnnyugat-Ukrajna vidékies régiói	154
41. ábra: Kelet-Ukrajna vidékies régiói	158
42. ábra: Dél-Ukrajna vidékies régiói	161
1. táblázat: Példaként vett tipizálások eredményeinek összevetése	24
2. táblázat: Néhány nyugat-európai empirikus vidékkutatás célja és módszertana	25
3. táblázat: Több országra, illetve az egész EU-ra kiterjedő empirikus vidékkutatók vizsgálati cél és módszertan szerinti megoszlása	31
4. táblázat: A volt európai szocialista országok régióit érintő (nem magyar, ukrán, orosz) empirikus vizsgálatok	36
5. táblázat: Az egyes vizsgálatok során figyelembe vett dimenziók	43
6. táblázat: Magyarországi (komplex) területi tipológiák a mezőgazdaság, a falvak és a vidék kapcsán	44
7. táblázat: A mintaként szolgáló négy (háromféle) vizsgálat főbb jellemzői	46
8. táblázat: A vizsgálatba bevitt mutatók százalékos megoszlása a főbb szempontrendszerek szerint	49
9. táblázat: Az eredményül kapott faktorok elnevezése	49
10. táblázat: Az eredményül kapott típusok	50
11. táblázat: A vidékhez kötődő szemléletmód és kutatás a XX. században nyugaton, keleten és hazánkban	52
12. táblázat: Rajonok száma az aggregálás előtt és után	63
13. táblázat: A kiinduló és a vizsgálati adatbázis néhány alapparamétere	64
14. táblázat: A talajadottságok értékelése a rajonokban	67
15. táblázat: A rajon szinten hozzáférhető adatok Ukrajna egész területére	72
16. táblázat: A városi és a falusi lakosság szám változása Ukrajnában, 1897–2002	76
17. táblázat: A 10 leggyorsabban gyarapodó és fogyó rajon 1989–2001, illetve 2001–2008 között	83
18. táblázat: A legsűrűbben és a legritkábban lakott rajonok Ukrajnában	93
19. táblázat: A vizsgálatból első körben kihagyott mutatók és ennek okai	122
20. táblázat: A faktorvizsgálat végső mutatókészlete	124
21. táblázat: A kommunalitások értékei	125
22. táblázat: A sajátérték alakulása	125

23. táblázat: A létrejött faktorok és a kiinduló változók közötti korrelációs kapcsolat	126
24. táblázat: A faktorok elnevezése	127
25. táblázat: A kiugróan negatív F1 faktorértékekkel jellemezhető Narodicsi és Poliszke rajonok fontosabb demográfiai indikátorai	129
26. táblázat: Az F1 faktor szempontjából legkedvezőbb helyzetben lévő rajonok fontosabb társadalmi-gazdasági jellemzői	129
27. táblázat: A legmagasabb és a legalacsonyabb F2 faktorértékekkel rendelkező rajonok	131
28. táblázat: Az F3 faktor értékei és az egyes természeti dimenziók közötti korrelációs kapcsolat	132
29. táblázat: A legmagasabb és a legalacsonyabb F3 faktorértékekkel rendelkező rajonok természetföldrajzi mutatói	133
30. táblázat: Az F4 faktor értékei és az egyes sűrűségi dimenziók közötti korrelációs kapcsolat	134
31. táblázat: A legmagasabb és a legalacsonyabb F4 faktorértékekkel rendelkező rajonok intenzitási mutatói	134
32. táblázat: Az F5 faktor értékei és az egyes demográfiai dimenziók közötti korrelációs kapcsolat	135
33. táblázat: A legalacsonyabb F5 faktorértékekkel rendelkező rajonok fontosabb demográfiai mutatói	136
34. táblázat: A 7 klaszter részesedése a vizsgálati elemekből	139
35. táblázat: A klaszterközpontok „távolsági mátrixa”	140
36. táblázat: A klaszterek tartalma	140
37. táblázat: Vidéktípusok Ukrajnában	142
38. táblázat: A generalizált típusok klaszterkombinációja és előfordulása	146
39. táblázat: Ukrajna vidékies régióinak területi hierarchiája és típusai	146
40. táblázat: A Kárpátok vidéki térségének további felosztási lehetőségei	149

1. Függelék: A rajon szintű adatok korrelációs mátrixa (a színezés a kapcsolat erősségének nagyságát mutatja)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
1 népességszám változás 1989-2001 (%)	1	0,59	0,66	0,19	0,29	0,04	0,32	0,38	0,38	0,48	-0,02	0,10	0,01	-0,09	-0,44	-0,01	0,23	0,05	0,20	-0,20	0,05	0,19	0,18	0,10	-0,03	-0,32	0,25	0,04	0,25	0,10	0,30	0,20	0,00	-0,08	-0,05
2 népességszám változás 2001-2007 (%)	0,59	1	0,74	0,63	0,04	-0,11	0,52	0,48	0,45	0,49	0,06	0,19	-0,09	-0,15	-0,45	-0,04	0,43	-0,12	0,33	-0,15	0,16	0,40	0,38	0,29	-0,22	-0,39	0,41	-0,10	0,17	0,36	0,37	0,32	-0,08	-0,12	-0,15
3 természetes szaporulat 2004 (ezrelék)	0,66	0,74	1	0,09	0,49	0,08	0,47	0,52	0,52	0,52	-0,02	0,12	-0,07	-0,23	-0,57	-0,09	0,33	0,02	0,19	-0,29	0,00	0,30	0,28	0,35	-0,23	-0,49	0,50	-0,08	0,22	0,36	0,45	0,30	-0,01	0,06	0,00
4 vándorlási egyenleg 2004 (ezrelék)	0,19	0,63	0,09	1	-0,48	-0,22	0,32	0,23	0,17	0,19	0,13	0,19	-0,10	-0,05	-0,08	-0,03	0,29	-0,17	0,26	0,06	0,21	0,30	0,29	0,12	-0,14	-0,09	0,08	0,01	0,00	0,16	0,09	0,16	-0,07	-0,22	-0,21
5 migrációs hatás 2004 (%)	0,29	0,04	0,49	-0,48	1	0,23	0,06	0,17	0,25	0,24	-0,14	-0,01	0,04	-0,14	-0,24	0,04	0,06	0,06	0,02	-0,27	-0,12	-0,06	-0,02	0,22	-0,05	-0,26	0,39	-0,07	0,21	0,25	0,34	0,09	-0,02	0,15	0,05
6 vidéki népesség aránya 2001 (%)	0,04	-0,11	0,08	-0,22	0,23	1	-0,30	0,27	0,15	-0,04	0,15	-0,27	-0,29	-0,22	0,10	-0,07	-0,34	0,30	-0,53	-0,38	-0,53	-0,49	-0,55	0,24	-0,23	-0,16	0,15	0,15	-0,11	0,09	0,10	-0,13	0,17	0,02	0,27
7 népsűrűség 2001 (fő/km2)	0,32	0,52	0,47	0,32	0,06	-0,30	1	0,80	0,51	0,41	0,30	0,42	-0,37	-0,26	-0,23	-0,14	0,81	-0,26	0,33	-0,06	0,19	0,87	0,73	0,38	-0,33	-0,22	0,19	-0,02	0,15	0,18	0,32	0,25	-0,09	-0,19	-0,38
8 vidéki nép-sűrűség 2001 (fő/km2)	0,38	0,48	0,52	0,23	0,17	0,27	0,80	1	0,60	0,40	0,41	0,27	-0,57	-0,38	-0,16	-0,25	0,52	-0,07	0,01	-0,33	-0,15	0,51	0,33	0,53	-0,49	-0,31	0,29	0,08	0,06	0,24	0,38	0,18	-0,03	-0,19	-0,19
9 átlagos falumér-et 2004 (fő)	0,38	0,45	0,52	0,17	0,25	0,15	0,51	0,60	1	0,66	-0,33	0,05	-0,05	-0,54	-0,18	-0,13	0,32	-0,14	0,13	-0,25	-0,03	0,30	0,24	0,25	-0,03	-0,41	0,27	-0,07	0,33	0,20	0,42	0,28	0,28	0,10	-0,11
10 átlagos hroma lakosságszám 2004 (fő)	0,48	0,49	0,52	0,19	0,24	-0,04	0,41	0,40	0,66	1	-0,24	0,13	0,37	0,11	-0,40	-0,12	0,28	-0,20	0,31	-0,21	0,10	0,26	0,28	-0,02	0,21	-0,36	0,21	-0,21	0,48	0,14	0,39	0,32	0,02	0,04	-0,09
11 falusűrűség 2004	-0,02	0,06	-0,02	0,13	-0,14	0,15	0,30	0,41	-0,33	-0,24	1	0,26	-0,61	0,26	0,02	-0,14	0,21	0,06	0,15	-0,06	-0,13	0,22	0,08	0,33	-0,53	0,04	0,00	0,25	-0,32	0,04	-0,03	-0,12	-0,19	-0,28	-0,13
12 2-50 ezres települések sűrűsége	0,10	0,19	0,12	0,19	-0,01	-0,27	0,42	0,27	0,05	0,13	0,26	1	-0,10	0,08	-0,12	-0,17	0,26	-0,14	0,23	-0,04	0,14	0,36	0,34	0,18	-0,19	-0,01	0,09	-0,05	0,14	0,09	0,16	0,07	-0,11	-0,21	-0,18
13 hromadák átlagos területe	0,01	-0,09	-0,07	-0,10	0,04	-0,29	-0,37	-0,57	-0,05	0,37	-0,61	-0,10	1	0,47	-0,21	0,22	-0,24	-0,03	0,21	0,11	0,19	-0,25	-0,07	-0,57	0,63	0,04	-0,14	-0,36	0,37	-0,20	-0,09	0,07	0,04	0,25	0,07
14 egy hromadára jutó falvak száma	-0,09	-0,15	-0,23	-0,05	-0,14	-0,22	-0,26	-0,38	-0,54	0,11	0,26	0,08	0,47	1	-0,14	0,05	-0,19	0,00	0,09	0,13	0,11	-0,16	-0,07	-0,34	0,25	0,18	-0,21	-0,12	0,09	-0,15	-0,13	-0,12	-0,20	-0,03	0,02

1. Függelék: A rajon szintű adatok korrelációs mátrixa (a színezés a kapcsolat erősségének nagyságát mutatja)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
egy főre jutó lakosságterület 2004 (m ² /fő)	-0,44	-0,45	-0,57	-0,08	-0,24	0,10	-0,23	-0,16	-0,18	-0,40	0,02	-0,12	-0,21	-0,14	1	0,09	-0,14	-0,04	-0,11	0,30	0,07	-0,12	-0,12	0,02	-0,04	0,29	-0,24	0,02	-0,24	-0,05	-0,24	-0,19	0,06	-0,13	0,04
ezzer lakosra jutó vállalkozások száma 2004	-0,01	-0,04	-0,09	-0,03	0,04	-0,07	-0,14	-0,25	-0,13	-0,12	-0,14	-0,17	0,22	0,05	0,09	1	0,32	0,00	0,09	0,13	0,13	-0,04	0,04	-0,32	0,40	-0,24	-0,12	-0,18	0,18	-0,26	-0,06	0,11	0,13	-0,03	-0,08
száz négyzetkilométerre jutó vállalkozások száma 2004	0,23	0,43	0,33	0,29	0,06	-0,34	0,81	0,52	0,32	0,28	0,21	0,26	-0,24	-0,19	-0,14	0,32	1	-0,26	0,35	0,06	0,26	0,82	0,73	0,18	-0,11	-0,27	0,12	-0,06	0,21	0,07	0,25	0,29	-0,05	-0,20	-0,37
munkanélküliségi ráta 2004	0,05	-0,12	0,02	-0,17	0,06	0,30	-0,26	-0,07	-0,14	-0,20	0,06	-0,14	-0,03	0,00	-0,04	0,00	-0,26	1	-0,31	-0,23	-0,31	-0,32	-0,34	0,01	-0,06	0,00	-0,02	0,14	-0,07	-0,06	-0,02	-0,14	0,07	0,06	0,20
átlagkeresetek 2004	0,20	0,33	0,19	0,26	0,02	-0,53	0,33	0,01	0,13	0,31	-0,15	0,23	0,21	0,09	-0,11	0,09	0,35	-0,31	1	0,39	0,88	0,49	0,74	-0,05	0,13	0,01	0,02	-0,17	0,27	0,04	0,12	0,15	-0,18	-0,17	-0,22
foglalkoztatottsági ráta (foglalkoztatott teljes népesség) 2004	-0,20	-0,15	-0,29	0,06	-0,27	-0,38	-0,06	-0,33	-0,25	-0,21	-0,06	-0,04	0,11	0,13	0,30	0,13	0,06	-0,23	0,39	1	0,76	0,36	0,43	-0,21	0,17	0,26	-0,32	-0,03	-0,12	-0,17	-0,30	-0,13	0,04	0,00	-0,07
egy lakosra jutó jövedelem 2004	0,05	0,16	0,00	0,21	-0,12	-0,53	0,19	-0,15	-0,03	0,10	-0,13	0,14	0,19	0,11	0,07	0,13	0,26	-0,31	0,88	0,76	1	0,52	0,74	-0,15	0,17	0,13	-0,15	-0,13	0,11	-0,06	-0,09	0,02	-0,10	-0,11	-0,18
egy négyzetkilométerre jutó foglalkoztatottak száma 2004	0,19	0,40	0,30	0,30	-0,06	-0,49	0,87	0,51	0,30	0,26	0,22	0,36	-0,25	-0,16	-0,12	-0,04	0,82	-0,32	0,49	0,36	0,52	1	0,92	0,21	-0,19	-0,08	0,02	-0,04	0,11	0,06	0,14	0,16	-0,09	-0,18	-0,38
egy négyzetkilométerre jutó jövedelem 2004	0,18	0,38	0,28	0,29	-0,02	-0,55	0,73	0,33	0,24	0,28	0,08	0,34	-0,07	-0,07	-0,12	0,04	0,73	-0,34	0,74	0,43	0,74	0,92	1	0,10	-0,06	-0,04	0,01	-0,10	0,20	0,05	0,13	0,15	-0,12	-0,18	-0,35
vegetációs időszakban hulló csapadékmennyiség (mm)	0,10	0,29	0,35	0,12	0,22	0,24	0,38	0,53	0,25	-0,02	0,33	0,18	-0,57	-0,34	0,02	-0,32	0,18	0,01	-0,05	-0,21	-0,15	0,21	0,10	1	-0,80	-0,21	0,61	0,28	-0,09	0,68	0,61	0,21	-0,14	-0,09	-0,09
25 évi besugárzás	-0,03	-0,22	-0,23	-0,14	-0,05	-0,23	-0,33	-0,49	-0,03	0,21	-0,53	-0,19	0,63	0,25	-0,04	0,40	-0,11	-0,06	0,13	0,17	0,17	-0,19	-0,06	-0,80	1	-0,08	-0,42	-0,28	0,39	-0,53	-0,22	0,00	0,22	0,12	0,12
26 évi abszolút hőingás (C°)	-0,32	-0,39	-0,49	-0,09	-0,26	-0,16	-0,22	-0,31	-0,41	-0,36	0,04	-0,01	0,04	0,18	0,29	-0,24	-0,27	0,00	0,01	0,26	0,13	-0,08	-0,04	-0,21	-0,08	1	-0,32	0,09	-0,31	-0,14	-0,52	-0,36	-0,19	-0,13	-0,06

1. Függelék: A rajon szintű adatok korrelációs mátrixa (a színezés a kapcsolat erősségének nagyságát mutatja)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
27 teleadottságok (1-5 pontozás)	0,25	0,41	0,50	0,08	0,39	0,15	0,19	0,29	0,27	0,21	0,00	0,09	-0,14	-0,21	-0,24	-0,12	0,12	-0,02	0,02	-0,32	-0,15	0,02	0,01	0,61	-0,42	-0,32	1	-0,02	-0,02	0,73	0,61	0,35	-0,19	0,18	-0,03
28 ökológiai állapot (1-6 pontozás)	0,04	-0,10	-0,08	0,01	-0,07	0,15	-0,02	0,08	-0,07	-0,21	0,25	-0,05	-0,36	-0,12	0,02	-0,18	-0,06	0,14	-0,17	-0,03	-0,13	-0,04	-0,10	0,28	-0,28	0,09	-0,02	1	-0,06	0,04	0,12	0,00	0,04	-0,14	0,05
29 mezőgazdasági termelés szerkezete (1-12 pontozás)	0,25	0,17	0,22	0,00	0,21	-0,11	0,15	0,06	0,33	0,48	-0,32	0,14	0,37	0,09	-0,24	0,18	0,21	-0,07	0,27	-0,12	0,11	0,11	0,20	-0,09	0,39	-0,31	-0,02	-0,06	1	-0,12	0,42	0,25	0,06	-0,02	-0,08
30 endoterritűlek aránya (1-6 pontozás)	0,10	0,36	0,36	0,16	0,25	0,09	0,18	0,24	0,20	0,14	0,04	0,09	-0,20	-0,15	-0,05	-0,26	0,07	-0,06	0,04	-0,17	-0,06	0,06	0,05	0,68	-0,53	-0,14	0,73	0,04	-0,12	1	0,59	0,33	-0,18	0,06	0,02
31 abszolút relief-különbségek (m)	0,30	0,37	0,45	0,09	0,34	0,10	0,32	0,38	0,42	0,39	-0,03	0,16	-0,09	-0,13	-0,24	-0,06	0,25	-0,02	0,12	-0,30	-0,09	0,14	0,13	0,61	-0,22	-0,52	0,61	0,12	0,42	0,59	1	0,49	-0,04	0,03	-0,07
32 turisztikai adottságok (1-5 pontozás)	0,20	0,32	0,30	0,16	0,09	-0,13	0,25	0,18	0,28	0,32	-0,12	0,07	0,07	-0,12	-0,19	0,11	0,29	-0,14	0,15	-0,13	0,02	0,16	0,15	0,21	0,00	-0,36	0,35	0,00	0,25	0,33	0,49	1	0,05	0,08	-0,11
33 vízűri elérhetőség (km)	0,00	-0,08	-0,01	-0,07	-0,02	0,17	-0,09	-0,03	0,28	0,02	-0,19	-0,11	0,04	-0,20	0,06	0,13	-0,05	0,07	-0,18	0,04	-0,10	-0,09	-0,12	-0,14	0,22	-0,19	-0,19	0,04	0,06	-0,18	-0,04	0,05	1	0,25	0,11
34 közúti elérhetőség (km)	-0,08	-0,12	0,06	-0,22	0,15	0,02	-0,19	-0,19	0,10	0,04	-0,28	-0,21	0,25	-0,03	-0,13	-0,03	-0,20	0,06	-0,17	0,00	-0,11	-0,18	-0,18	-0,09	0,12	-0,13	0,18	-0,14	-0,02	0,06	0,03	0,08	0,25	1	0,28
35 a legközelebbi 50 ezres várostól való távolság (km)	-0,05	-0,15	0,00	-0,21	0,05	0,27	-0,38	-0,19	-0,11	-0,09	-0,13	-0,18	0,07	0,02	0,04	-0,08	-0,37	0,20	-0,22	-0,07	-0,18	-0,38	-0,35	-0,09	0,12	-0,06	-0,03	0,05	-0,08	0,02	-0,07	-0,11	0,11	0,28	1

2. Függelék: A tipológia kiinduló és végső rajon szintű változói

ténylegesen megvalósult kiinduló mutatókészlet a lehetőségek és a vizsgálatok tükrében		a mutatókészlet a rendkívül szoros korrelációt és magas kommunalitási értéket mutató indikátorok kiszűrése után		a végső mutatókészlet, amire a megfelelő faktorstruktúrát eredményező faktoranalízis elkészült	
1	vegetációs időszakban hulló csapadékmennyiség (mm)				
2	évi besugárzás				
3	évi abszolút hőingás (C°)	1	évi abszolút hőingás (C°)		
4	talajadottságok (1-5 pontozás)	2	talajadottságok (1-5 pontozás)		
5	abszolút reliefkülönbségek (m)	3	abszolút reliefkülönbségek (m)	1	abszolút reliefkülönbségek (m)
6	erdőterületek aránya (1-6 pontozás)	4	erdőterületek aránya (1-6 pontozás)	2	erdőterületek aránya (1-6 pontozás)
7	vidéki népesség aránya 2001 (%)	5	vidéki népesség aránya 2001 (%)	3	vidéki népesség aránya 2001 (%)
8	népsűrűség 2001 (fő/km2)	6	népsűrűség 2001 (fő/km2)	4	népsűrűség 2001 (fő/km2)
9	vidéki népsűrűség 2001 (fő/km2)	7	vidéki népsűrűség 2001 (fő/km2)	5	vidéki népsűrűség 2001 (fő/km2)
10	2-50 éves települések sűrűsége				
11	falúsűrűség 2004	8	falúsűrűség 2004		
12	népességszám változás 1989-2001 (%)	9	népességszám változás 1989-2001 (%)	6	népességszám változás 1989-2001 (%)
13	népességszám változás 2001-2007 (%)	10	népességszám változás 2001-2007 (%)	7	népességszám változás 2001-2007 (%)
14	természetes szaporulat 2004 (ezrelék)	11	természetes szaporulat 2004 (ezrelék)	8	természetes szaporulat 2004 (ezrelék)
15	vándorlási egyenleg 2004 (ezrelék)	12	vándorlási egyenleg 2004 (ezrelék)	9	vándorlási egyenleg 2004 (ezrelék)
16	migrációs hatás 2004 (%)	13	migrációs hatás 2004 (%)	10	migrációs hatás 2004 (%)
17	átlagos faluméter 2004 (fő)	14	átlagos faluméter 2004 (fő)	11	átlagos faluméter 2004 (fő)
18	átlagos hromadá lakosságszám 2004 (fő)				
19	hromadák átlagos területe				
20	egy hromadára jutó falvak száma				
21	egy négyzetkilométerre jutó jövedelem 2004				
22	száz négyzetkilométerre jutó vállalkozások száma 2004				
23	egy négyzetkilométerre jutó foglalkoztatottak száma 2004				
24	egy lakosra jutó jövedelem 2004				
25	foglalkoztatottsági ráta (foglalkoztatott/teljes népesség) 2004	15	foglalkoztatottsági ráta (foglalkoztatott/teljes népesség) 2004	12	foglalkoztatottsági ráta (foglalkoztatott/teljes népesség) 2004
26	munkanélküliségi ráta 2004	16	munkanélküliségi ráta 2004	13	munkanélküliségi ráta 2004

2. Függelék: A tipológia kiinduló és végső rajon szintű változói					
	ténylegesen megvalósult kiinduló mutatókészlet a lehetőségek és a vizsgálatok tükrében		a mutatókészlet a rendkívül szoros korrelációt és magas kommunalitási értéket mutató indikátorok kiszűrése után		a végső mutatókészlet, amire a megfelelő faktorstruktúrát eredményező faktoranalízis elkészült
27	ezer lakosra jutó vállalkozások száma 2004	17	ezer lakosra jutó vállalkozások száma 2004	14	ezer lakosra jutó vállalkozások száma 2004
28	a legközelebbi 50 ezres várostól való távolság (km)	18	a legközelebbi 50 ezres várostól való távolság (km)		
29	vasúti elérhetőség (km)	19	vasúti elérhetőség (km)		
30	közüti elérhetőség (km)	20	közüti elérhetőség (km)	15	közüti elérhetőség (km)
31	átlagkeresetek 2004	21	átlagkeresetek 2004	16	átlagkeresetek 2004
32	egy főre jutó lakáslapterület 2004 (m2/fő)	22	egy főre jutó lakáslapterület 2004 (m2/fő)	17	egy főre jutó lakáslapterület 2004 (m2/fő)
33	ökológiai állapot (1-6 pontozás)	23	ökológiai állapot (1-6 pontozás)	18	ökológiai állapot (1-6 pontozás)
34	turisztikai adottságok (1-5 pontozás)	24	turisztikai adottságok (1-5 pontozás)	19	turisztikai adottságok (1-5 pontozás)
35	mezőgazdasági termelés szerkezete (1-12 pontozás)				

3. Függelék: Az eredményül kapott klaszterek „visszaszámolása”

A klaszterek jellemzői a főbb társadalmi-gazdasági mutatók szerint																			
klaszter	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
K1	72,1	60,6	43,7	1,7	-2,0	-0,3	-2,9	91,4	1153	12	6	10	476	21	38	59	58	7	3524
K2	57,7	45,5	26,2	-4,5	-3,7	-7,6	1,5	16,3	526	18	6	17	456	23	50	76	84	8	3804
K3	69,9	94,7	66,1	-1,9	-4,1	-3,6	-3,3	47,7	922	14	5	11	394	21	72	107	55	13	5213
K4	54,2	41,9	22,7	-10,6	-7,1	-11,2	-1,6	12,4	439	20	5	12	413	25	52	51	83	8	3494
K5	61,3	29,1	17,9	-8,9	-10,2	-10,6	-9,2	46,5	411	19	7	15	402	25	43	44	78	6	2272
K6	28,9	69,3	20,0	-7,8	-5,3	-8,1	-1,4	15,0	469	24	4	11	631	22	43	77	154	17	10683
K7	63,7	41,5	26,4	-3,7	-5,1	-4,0	-5,3	56,8	797	18	5	11	373	21	33	44	65	7	2712

	Mutatók:
1	vidéki népesség aránya 2001 (%)
2	népsűrűség 2001 (fő/km ²)
3	vidéki népsűrűség 2001 (fő/km ²)
4	népességszám változás 1989–2001 (%)
5	népességszám változás 2001–2007 (%)
6	természetes szaporulat 2004 (‰)
7	vándorlási egyenleg 2004 (‰)
8	migrációs hatás 2004 (%)
9	átlagos faluméret 2004 (fő)
10	foglalkoztatottsági ráta (foglalkoztatott/teljes népesség) 2004
11	munkanélküliségi ráta 2004 (%)
12	ezer lakosra jutó vállalkozások száma 2004
13	átlagkeresetek 2004
14	egy főre jutó lakásalapterület 2004 (m ² /fő)
15	falusűrűség 2004 (település/1000 km ²)
16	száz négyzetkilométerre jutó vállalkozások száma 2004
17	egy lakosra jutó jövedelem 2004
18	egy négyzetkilométerre jutó foglalkoztatottak száma 2004
19	egy négyzetkilométerre jutó jövedelem 2004

Egyes klaszterek jellemzői faktorértékei az egyes térségekben							
K2	<i>F1</i>	<i>F2</i>	<i>F3</i>	<i>F4</i>	<i>F5</i>	<i>F6</i>	<i>F7</i>
Nyugat	0,69	-0,86	-0,01	0,23	0,93	0,55	0,16
Középanyugat	-0,14	0,03	-0,14	0,05	0,71	0,91	0,63
Kelet	0,23	-0,23	-0,37	-0,63	0,70	0,29	0,73
Dél	0,71	-0,37	-0,36	-0,09	1,00	-0,15	1,24
K4	<i>F1</i>	<i>F2</i>	<i>F3</i>	<i>F4</i>	<i>F5</i>	<i>F6</i>	<i>F7</i>
Nyugat	0,51	-0,08	0,37	0,22	0,72	0,37	-0,41
Középanyugat	-0,95	0,16	0,10	-0,15	0,47	0,01	-0,49
Kelet	0,04	0,17	-0,15	-0,56	0,75	-0,12	-0,10
Dél	0,53	0,25	1,69	0,04	0,59	-0,58	1,38
K5	<i>F1</i>	<i>F2</i>	<i>F3</i>	<i>F4</i>	<i>F5</i>	<i>F6</i>	<i>F7</i>
Nyugat	0,26	-0,75	0,11	0,26	-0,58	0,17	0,20
Középanyugat	-0,97	-0,01	-0,15	0,08	-0,99	0,58	0,21
Kelet	0,07	-0,15	-0,57	-0,37	-1,10	-0,22	0,83
Dél	-0,14	-0,21	-0,43	-0,80	-1,29	0,46	-0,29
K7	<i>F1</i>	<i>F2</i>	<i>F3</i>	<i>F4</i>	<i>F5</i>	<i>F6</i>	<i>F7</i>
Poleszje	1,37	-0,67	0,47	-0,04	-0,66	-1,21	-1,39
Középanyugat	0,25	0,02	-0,40	0,65	0,28	-1,29	-0,66
Budzsák	0,06	0,10	-0,59	1,03	-0,26	-2,18	-0,33
Krim	1,39	-0,56	-0,73	-0,17	-1,27	-1,02	-0,21

4. Függelék: Ukrajna – főbb tájékozódási támpontok az ábrákhoz



SUMMARY

Rural Geography of Ukraine

Choice of subject

Studies on Ukraine – as part of those on **Eastern Europe** – **have sunk into neglect** in the Hungarian academic research over the past twenty years or so. Geography followed the general trend; this is why taking up the topic should be considered a worthwhile venture, even if there are many representatives of the discipline who maintain that „let foreign countries be studied by foreigners”. Lately Ukraine (similar to its wider surroundings) has been upgraded by Hungary as well as by the European Union (EU). This circumstance lays responsibilities on the domestic geographical science: to deal with Ukraine has become a task of **strategic importance**. The Hungarian Academy of Sciences (HAS) has paid an increasing attention to the region and it raised East European studies to the rank of strategic surveys. Several publications were prepared in this context: a professional album *Ukraine in Maps* (the author of the present dissertation was among the contributors) published by the Geographical Research Institute HAS, a volume of studies by authors from the Russian Federation, entitled *Regional development and policy in the transforming Russia* (in Hungarian) published by the Center for Regional Studies HAS and a periodical *East European Studies* launched by the Institute of World Economics HAS.

Ukraine possesses with a high agricultural potential but this fact in itself is not sufficient to make it a competitive actor on the global market. A solid background should be provided by the socio-economic power of the country. The present thesis focuses on the demography and economic conditions of the rural population of Ukraine, sizeable even in European comparison as well as on the **spatial differentiation of the rural areas**. The direct objectives of the empirical survey were the elaboration of a **spatial typology of the rural areas at the level of raions** (statistical regions) as administrative entities and the definition of the characteristic features of these areas. The latter could be instrumental for the subsequent working out of goals and schemes of rural development, especially for a tentative scenario of the association of Ukraine with the EU.

Along with regional policy it is rural policy that provokes the hottest debates within the EU. An overwhelming portion of the budget of the Union is spent for the solution of the problems related to these two issues and this emphasizes the importance of investigations into rurality.

The structure of the thesis

The tentative **objectives of the studies on rural areas** were outlined by Gy. Enyedi (1975): demarcation of rural spaces, exploration of their resources, typology of rural areas and

elaboration of development concepts for the different rural types. This is conceived as the theoretical framework for an empirical survey of rural spaces. It was attempted to follow this working procedure with the reservation that shaping a development concept goes beyond the limits of the present thesis.

As far as its **topic** is concerned the thesis can be subdivided into **two fundamental parts**; with regard to its **structure** it consists of **four main chapters**:

In the **first part** the overview of international literature comprises several rural typologies and empirical surveys published in domestic and foreign academic periodicals or in the internet. Through the analysis of these case studies an attempt was made to define the differentiating characteristics of rurality both in a general and region-specific sense which were tested subsequently for the case of Ukraine.

Based on the literature an attempt was made to (re)define **rural geography** (Csatári, B. 2006), this (in Hungary) relatively young academic discipline and the challenges issued to it by scientific research. In my opinion rural geography is to address the issues raised by human (social and economic) geography and physical geography in an integrated context, within the framework of regional geography. The unit of research in rural geography – by the analogy of regional geography – is the rural region.

The presentation of the data available served for a linkage **between the two thematic parts** as an introduction to the empirical survey.

In the **second chapter** the factors responsible for the differentiation of rurality in Ukraine and the internal characteristics of the individual regions were revealed: in the first place in a descriptive manner (with county/oblast data also taken into account).

In the **third chapter** the tentative complex dimensions were determined by multivariate mathematical (factor) analysis. Then rural typology carried out by cluster analysis resulted in 451 raions of the country with overwhelmingly rural character.

In the **fourth chapter** the rural regions obtained through typifying were described in proportion to the extent of the dissertation.

Methodology

One of the innovations of the dissertation is the **level of investigation**. A great number of raions (699) allowed an exact insight into the spatial pattern of Ukraine which had hitherto been a serious deficiency in the international literature. The papers on the country as a rule contained studies on spatial disparities at the county (oblast) level. Due to their considerable extension (comparable only to *Länder* in Germany) these oblasts are not suitable for displaying the spatial relationships in a sophisticated way on the one hand, and owing to their number the multivariate mathematical operations (factor analysis) are not applicable for them on the other hand. This is why **the raions** were rendered as the basic units of the analysis; these entities are considered to have been adequate for the elaboration of a typology of rural areas.

The data which had served for the basis of quantitative analyses were not available in Hungary, only in Ukraine, therefore the search for the data and bringing them together i.e. **field work** on the spot formed an organic part of the preparation of the thesis. A lot of literature was purchased during these study tours in Ukraine. These activities and personal experience have greatly contributed to a closer acquaintance with the country.

Prior to and during the construction of a data matrix at the raion level several problems emerged. They had stemmed from the data supply which differed by oblast and from the heterogeneity of the spatial units they referred to. The resulting **data matrix** contain relatively only few „hard” data (average wages and salaries, natural population change, ratio of rural population etc.) that were available for all the raions of the country. They were completed with figures calculated from other sources and „soft” data (distances, ecological conditions, tourist attractions etc.). Spatial heterogeneity was counterbalanced through aggregating areal entities. This procedure ended up at 501 unit of survey of raion category.

Raions of urban character had to be selected and left out from the further investigation. For the **separation of rural raions** the density of population and the share of rural population were the decisive figures. Demarcation resulted from simple statistical analysis.

In respect with the ultimate purposes of the dissertation it was the achievement of the typology that required a more sophisticated quantitative methodological apparatus. Based on the domestic and international examples the most frequented **cluster analysis** was chosen for typification. To achieve a maximum characterization of the rural types by the clusters it was reasonable to use **complex variables** which however did not correlate with each other and were produced by **factor analysis**. The latter resulted in 7 factors from 19 variables on the raion level. A hierarchic cluster analysis performed with the 7 factors has led to 7 clusters.

Based on the spatial distribution of the clusters the rural regions were demarcated using **cartographic methods**.

Results

- 1 Using the results of the empirical survey an attempt was made to define and summarize both the general and region-specific **differentiating characteristics of rurality**. In my opinion these characteristics can be traced along four principal dimensions as follows: distance and accessibility; urban effects; demography conditions; economic diversity and monofunctionality. A summary was given on the definition of **rural geography** and research problems related to the discipline.
- 2 A **detailed regional pattern** of Ukraine was revealed in proportion to the possibilities, to an extent heretofore unprecedented in literature. Data sets from the different sources were standardized and organized into a uniform database (spatial data matrix, table of metadata, vectorized base map)
- 3 An attempt was made to **determine the factors fundamentally differentiating the rurality in Ukraine**. Demography pattern (natural decrease), labour market and economic conditions and population density are considered the most relevant social factors. Besides, natural environment also plays an important part in differentiating rural spaces. Urban effects, however, are not separated from the economic factors over the agricultural monofunctional zones (with the exception of some tourism-oriented coastal areas. Location is resultant of two forces: the distance from the urban settlements and natural zonality and also has an affect upon population density. Outmigration, ecological situation and entrepreneurial activity are dominant only in some

- minor areas; at a national level these dimensions do not explain a lot of the spatial patterns.
- 4 As a result of typifying, **5 main types and 7 subtypes** of rural areas were identified in Ukraine (*Fig. 1* and *Table 1*). In them the classic characteristics can be revealed from the urban fringe to the zones dominated by the farming sector, and from the areas of demographic depression to the peripheral zones and mountain regions. Rurality in Ukraine shows several similarities with its European counterpart. Nevertheless, some specific features could be identified. Considerable differences in population density, strong spatial disparities in the degree of urbanization within the rural network of small towns derive partly from the East European historical evolution (settlement along the steppe frontier) and partly from the hasty industrialization of the Soviet era.
 - 5 Based on the spatial types the **spatial differentiation of the rural Ukraine** (with the exception of the „azonal” mountain regions and the urban fringe) is closely related to the regional divisions as a result of long historical evolution of the country (West, Midwest, East, South and the dividing them Uman’–Kharkiv line). The western areas are limited by the Chernivtsi–Rivne line. The boundary of the highly industrialized eastern region which had detached from the southern steppe of a distinct development, however, cannot be drawn exactly, because urban centres are dispersed in an irregular pattern, they are „floating” on the inner peripheral steppe.
 - 6 The research work eventually resulted in a version of rural divisions based on the spatial distribution of the types. In the course of this **geographical „raionization”** the four macroregions (West, Midwest, East, South) could be further subdivided into **23 rural (sub)regions**. The description of internal socio-economic conditions and cultural landscapes were carried out in proportion to the extent of the thesis. These regions can be regarded almost uniform and continuous in space; they are the outcome of organic systems of relationship and historical evolution. They bear all general criteria of regions and might become the basic units (target areas) of a tentative policy of regional and rural development in the future.
 - 7 The thesis has yielded a contribution to the **geographical studies on foreign countries**. The related emerging problems and the necessity of their solution were referred several times in the dissertation (lack of data, preliminaries, databases, base maps) and might (in principle) promote the theoretical foundations and practical solutions of the tasks of regional geographical investigations of foreign countries. The present thesis is to be regarded as the first step in this direction.

Conclusions

The ultimate objective of the thesis has been the preparation of a complex regional rural typology which might be a support in determining the specific demands of the development strategies for the individual regions. The comparison with the problems of the European rural areas provided a good opportunity for the study of the characteristic features of Ukraine. A wealth of information was obtained for a perspective regional and rural development within the EU in the case of a future integration of the country.

A most important step forward should be the dissemination of the thesis, its discus-

sion in Hungary and Ukraine. Another goal is the continuation of the research work and its extension towards the regional geography of the wider surroundings and towards the general issues of rural geography.

It should be emphasized that the dissertation is an experiment (solution) and with the acquisition of new information (data) the results could be rectified and refined.

Table 1.
Rural types of raions in Ukraine (the result of cluster analysis)

Type	Subtype		Clusters	Number of elements
I		Classic agricultural Ukraine		
	I.a	Agricultural areas of high fertility but low socio-economic intensity in crisis situation, with the highest population loss and aging society, a broken socio-economic structure and interrupted development in the 20th century	K4	152
	I.b	Classic agricultural areas of relatively favourable demographic pattern with very depressive economic conditions but high entrepreneurial activity	K2	82
II		Inner peripheral steppe Ukraine Overwhelmingly very sparsely populated peripheries struck by outmigration but with less unfavourable natural population change and economic conditions	K5	110
III		Areas of giant villages with favourable demographic pattern and unfavourable economic conditions		
	III.a	The poorest agricultural areas with the highest population density and relatively favourable conditions for farming	K3	28
	III.b	Sparsely populated peripheral areas of overwhelmingly recent agricultural colonization, with unfavourable natural conditions	K7	30
IV		Areas with a higher degree of urbanization, urban zones of gravity Areas with favourable demographic pattern and economic conditions with a sizeable rural population	K6	30
V		Rural areas in mountain regions Areas with environmental conditions unfavourable for farming, thus radically differing from those typical of Ukraine and adversely affecting settlement pattern and economic conditions	K1	19

РЕЗЮМЕ

География сельской местности Украины

Актуальность проблемы

Венгерская Академия Наук не уделяла достойного внимания исследованиям Восточной Европы, а в частности Украины, одной из стран макрорегиона, около двадцати лет. Тем самым география следовала общепринятым тенденциям. Поэтому изучая эту тематику, необходимо учитывать обоснованный риск; тем более, когда многие исследователи придерживаются мнения «Пусть иностранцы изучают зарубежье». В последнее время статус Украины (а также ее окрестностей) в Венгрии и в Европейском Союзе (ЕС) возрос. Это обстоятельство возлагает ответственность отечественную географию: изучение Украины имеет стратегическую важность. В последнее время Венгерская Академия Наук (ВАН) уделяет особое внимание этому региону, что привело к ряду комплексных исследований Восточной Европы. Появилось несколько публикаций в этом контексте: профессиональный альбом «Украина на картах»/«Ukraine in Maps» (автор настоящей диссертации является соавтором), изданный Географическим Институтом ВАН; том очерков, написанный авторами Российской Федерации; „Региональное развитие и политика в трансформирующейся России” (на венгерском языке), издан Центром Региональных исследований ВАН; а также периодическое издание „Очерки о Восточной Европе”/“East European Studies”, выпуском которого занимается Институт Мировой Экономики ВАН.

Украина имеет высокий аграрный потенциал, но этого факта самого по себе не достаточно, чтобы сделать Украину конкурентоспособным участником мирового рынка. Социально-экономические силы страны должны обеспечить благоприятные условия. Центральной темой настоящей диссертации являются демографические и экономические условия сельского населения Украины, достаточно многочисленного даже по сравнению с Европой, а также пространственная дифференциация сельской местности. Непосредственной целью на эмпирическом уровне явилась разработка пространственной типологии сельской местности на уровне районов (статистические регионы) как административных единиц, а также определение характерных особенностей этой территории. Последнее может быть полезно для последующей разработки целей и проектов развития сельской местности и особенно для создания предварительного сценария сближения Украины и ЕС.

Политика в области сельского развития наряду с региональной политикой являются темой горячих дебатов в рамках ЕС. Большая часть Союзного бюджета тратится на решение этих двух проблем, что подчеркивает особую важность изучения проблематики сельской местности.

Структура работы

Экспериментальные цели изучения сельской местности были обозначены Д. Энеди (1975): демаркация сельского пространства, изучение его ресурсов, типология сельской местности, создание развернутой концепции развития типов сельской местности. Под этим понимается теоретический каркас для эмпирического изучения сельского пространства. Данная работа является попыткой следовать этим разработкам с оговоркой, что формирование концепции развития сельской местности выходит за рамки настоящей диссертации.

Что касается тематики, мы можем выделить в диссертации две фундаментальные части (теоретический обзор, эмпирическое исследование); по отношению к структуре она содержит четыре основные главы:

Первая часть содержит обзор мировой литературы, в которой встречаются некоторые типологии сельской местности, опубликованные в отечественной и зарубежной научной периодике или в интернете. Базируясь на анализе этих исследований, была сделана попытка сформулировать дифференцирующие характеристики сельской местности вообще с учетом специфики отдельного региона, в данном случае – Украины.

Опираясь на литературу, была сделана попытка дать определение сельской географии (Чатари, Б. 2006), это (в Венгрии) относительно молодая научная дисциплина и ее задачи формировались в процессе научного исследования. По моему мнению, задача сельской географии состоит в том, чтобы обозреть проблемы, поднятые общественной, социальной, экономической и физической географией, в едином контексте, который и является остоном региональной географии. Единицей исследования в сельской географии по аналогии с региональной географией является сельский регион.

Предъявление доступных данных служит для взаимосвязи между двумя тематическими частями как введение в эмпирическую часть.

Во второй главе были выведены факторы, отвечающие за дифференциацию сельской местности на Украине, а также внутренние характеристики отдельных регионов: в первую очередь описательным методом (принимая во внимание данные по областям).

В третьей главе предварительные комплексные измерения определяются многомерным математическим (факторным) анализом. Затем типология сельской местности проводится при помощи кластерного анализа, в результате которого был получен результат в 451 район страны с ярко выраженным сельским характером.

В четвертой главе характерные сельские регионы описаны соответственно в пределах диссертации.

Методология

Одним из новшеств данной диссертации является территориальный уровень исследования. Большое количество районов (699) позволило проникнуть в самую суть пространственной модели Украины, что до настоящего времени являлось серье-

ным дефицитом в мировой литературе. Украинские публикации представляют, как правило, исследования пространственных различий на уровне области. В связи с их большим размером (заслуживающим сравнения только с Землями *Länder* в Германии), эти области, с одной стороны, непригодны для отображения пространственных отношений весьма сложным способом, и с другой стороны, в соответствии с их количеством, многовариантные математические операции (факторный анализ) для них неприменимы. Вот почему именно административные районы были взяты за основную единицу анализа; эти единицы необходимы для компетентной разработки типологии сельской местности.

Венгрия не располагала данными, использованными при количественном анализе, – они были доступны только на Украине; вот почему поиск данных и их агрегация, то есть полевые работы, сформировали органичную часть в подготовке диссертации. Также было приобретено большое количество литературы во время исследовательских поездок на Украину. Эта деятельность, а также личный опыт, в большой степени содействовали более близкому знакомству со страной.

Перед и во время сбора матрицы данных на уровне района возникали определенные трудности. Они связаны со снабжением данными, которые отличались от данных на уровне области, и из-за гетерогенности пространственных единиц тоже были переданы на рассмотрение. Результаты матрицы данных содержат относительно небольшое количество «жестких» данных (средний оклад и заработная плата, динамика численности, состава и размещения населения, доля сельского населения и т.д.), которые были доступны по всем районам страны. Намного сложнее было с данными, вычисляемыми из других источников, и «мягкими» данными (дистанции, экологические условия, привлечение туристов и т.д.). Пространственная гетерогенность была уравновешена путем агрегации местных реалий.

Районы с городским характером были выделены и исключены из области дальнейших исследований. При классификации сельских районов решающее значение имела плотность населения и доля сельских жителей. Демаркация осуществлялась методом статистического анализа.

Что касается конечной цели диссертации, то ее достижением явилась типология, требующая более сложного количественного методологического инструментария. Основываясь на отечественных и зарубежных примерах, для типизации был избран наиболее часто используемый кластерный анализ. Чтобы достичь идеальной характеристики сельского типа кластерами, было разумно использовать такие комплексные переменные, которые не коррелируются друг с другом и были получены факторным анализом. Результат последнего показал 7 факторов из 19 переменных на уровне района. Иерархический кластерный анализ проведенный 7 факторами привел к 7 кластерам.

Базируясь на пространственной классификации кластеров, сельские регионы были разграничены при помощи картографических методов.

Результаты

- 1 Используя результаты эмпирического исследования, была сделана попытка дать определение и суммировать две характеристики сельской местности: общую для всех и специфическую для отдельного региона. На мой взгляд, эти характеристики можно очертить, опираясь на четыре следующих основных показателя: расстояние и доступность, следствия урбанизации, демографические условия, экономическое разнообразие и монофункциональность. Представлено краткое определение сельской географии, и раскрыты исследовательские проблемы, связанные с этой дисциплиной.
- 2 Детальная региональная модель Украины раскрыта соразмерно возможностям, ранее беспрецедентно в литературе. Данные, полученные из различных источников, были стандартизированы и систематизированы в единую базу данных (пространственная матрица данных, стол метаданных, векторизованная базовая карта).
- 3 Была сделана попытка определения фундаментальных факторов дифференциации сельской местности на Украине. Демографическая модель (естественное убывание), рынок труда и экономические условия и плотность населения являются наиболее важными социальными факторами. Кроме того, окружающая среда также играет важную роль в дифференциации сельского пространства. Следствия урбанизации, тем не менее, неотделимы от экономических факторов из-за монофункциональности аграрных зон (за исключением некоторых приморских районов). Местоположение является равнодействующей двух факторов: отдаленность от городских населенных пунктов и природной зональности, что также оказывает влияние на плотность населения. Эмиграция, экологическая ситуация и предпринимательская деятельность доминируют только в некоторых незначительных регионах; на национальном уровне эти измерения мало объясняют о пространственных моделях.
- 4 В результате типизации на Украине было выделено 5 основных типов и 7 подтипов сельской местности (Рис.1, Табл. 1). Здесь классические характеристики включают урбанизированные регионы и зоны с преобладанием сельского хозяйства, регионы демографической депрессии, периферические зоны и горные регионы. Сельская местность на Украине выявляет некоторые сходства с ее европейским аналогом, однако, могут быть установлены и некоторые специфические свойства. Значительная разница в плотности населения, прочное пространственное несоответствие в степени урбанизации включая сельскую сеть малых городов, возникших отчасти вследствие исторического развития Восточной Европы (поселения вдоль степных границ) и отчасти вследствие стремительной индустриализации эпохи Советского Союза.
- 5 Базируясь на существующих типах, пространственная дифференциация сельской местности Украины (за исключением «азональных» горных регионов и городских границ) тесно связана с региональным делением как результат долгого исторического развития страны (Запад, Средний Запад, Восток, Юг и разделяющая их линия «Умань – Харків»). Западные регионы отделены линией «Чернівці – Рівне». Граница высокоразвитых восточных регионов, которые в своем раз-

витии отделились от южных степей, тем не менее, не может быть четко очерчена, поскольку городские центры рассредоточены здесь нерегулярно, они как бы плавают среди периферийных степей.

- 6 Исследовательская работа в конечном итоге интерпретирует распределение сельской местности, основываясь на пространственной классификации ее типов. Во время этой географической районизации четыре макрорегиона (Запад, Средний Запад, Восток, Юг) в дальнейшем подразделяются на 23 сельских (под)региона. Описание внутренних социально-экономических условий и культурных ландшафтов было разработано соразмерно объему данной диссертации. Эти регионы могут рассматриваться как почти однородные и непрерывные в пространстве; они являются результатом органичной системы взаимоотношений и исторического развития. Они несут в себе все основные признаки регионов и в будущем могут стать основной единицей (целевым ареалом) политики в области регионального и сельского развития.
- 7 Данная диссертация принесла плоды географическим исследованиям зарубежья. Связанные с ними возникающие проблемы и необходимость их решения несколько раз подвергались рассмотрению в диссертации (недостаток данных, подготовительные мероприятия, базы данных, базовые карты) и могут (в принципе) выдвигать теоретические основы и практические решения задач региональных географических исследований зарубежья. Данная работа может рассматриваться как первый шаг в этом направлении.

Заключение

Конечной целью диссертации являлось создание комплексной региональной типологии сельской местности, которая могла бы стать помощью в определении конкретных потребностей в развитии стратегий для отдельных регионов. Сравнение с проблемами европейской сельской местности предоставило хорошую возможность изучить характерные признаки Украины. Богатство информации, полученной в процессе исследования, может быть использовано для регионального и сельского развития страны с перспективой ее интеграции в ЕС.

Наиболее важным шагом вперед было бы более широкое распространение данной диссертации, ее обсуждение в Венгрии и на Украине. Другая задача – продолжение исследовательской работы и ее расширение по направлению к региональной географии более широких окрестностей, а также по направлению общих тем сельской географии.

Следует придать особое значение тому факту, что данная диссертация является экспериментом и с приобретением новой информации (данных), результаты могут быть уточнены и усовершенствованы.

Табл.1
Сельские типы районов Украины (результаты кластерного анализа)

Тип	Подтип		Кластер	Количество элементов
I		Классическая аграрная Украина		
	I.a	Аграрные регионы в кризисной ситуации с высокой плодородностью, но низкой социально-экономической мощностью, максимально сокращающимся и стареющим населением, подорванной социально-экономическая структурой и сломанным 20-м столетием развитием.	K4	152
	I.б	Классические аграрные регионы с относительно благоприятной демографической моделью и очень депрессивными экономическими условиями, но интенсивной предпринимательской деятельностью	K2	82
II		Внутренняя периферийная степь Украины Чрезвычайно редко заселенные периферийные территории с повышенной эмиграцией, но с относительно более благоприятным естественным приростом населения и экономическими условиями	K5	110
III		Регионы с огромными лесами, благоприятной демографической моделью и неблагоприятными экономическими условиями		
	III.a	Наибеднейшие аграрные регионы с самой высокой плотностью населения и относительно благоприятными условиями для сельского хозяйства	K3	28
	III.б	Редко заселенные периферийные регионы преимущественно современной аграрной колонизации и с неблагоприятными природными условиями	K7	30
IV		Регионы с более высоким уровнем урбанизации, городскими зонами тяготения. Регионы с благоприятной демографической моделью, экономическими условиями и большим количеством сельского населения	K6	30
V		Сельская местность горных регионов. Регионы с природными условиями неблагоприятными для сельского хозяйства, в корне отличающимися от типичных для Украины, и оказывающими неблагоприятное влияние на структуру расселения и экономические условия.	K1	19

ISSN 1787-4068
ISBN 978-963-446-586-7

A kiadásért felel H. Nagy Anna, a Trefort Kiadó vezetője
A borítóterv Hodosi Mária munkája

Tördelte Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme